

В. Є. ЖЕРЕБКІН

ЛОГІКА

ПІДРУЧНИК

9-те видання, стереотипне

Затверджено

*Міністерством освіти і науки України
для студентів юридичних спеціальностей*

Київ

— "Знання" —

2006

УДК 16:34(075.8)

ББК 87.4я73

Ж59

Рецензенти:

В.В. Шкода, доктор філософських наук, професор кафедри теорії культури і філософії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

В.М. Мельников, доктор філософських наук, професор кафедри філософії Донецького національного університету

Жеребкін В.Є.

Ж59 Логіка: Підручник. — 9-те вид., стер. — К.: Т-во “Знання”, КОО, 2006. — 255 с.

ISBN 966-620-242-5

Ця книга витримала вісім видань і по суті є одним із базових підручників з логіки для студентів юридичних спеціальностей. Найважливіші переваги підручника: чітка побудова матеріалу; автору вдалося навіть найскладніші розділи подати доступно і зрозуміло; теоретичний матеріал органічно поєднується з практикою судового пізнання, особливостями правового дослідження. За змістом підручник повністю відповідає програмі навчальної дисципліни “Логіка” для студентів юридичних спеціальностей.

Розраховано на студентів юридичних спеціальностей, фахівців, які цікавляться питаннями застосування логіки у практиці юриста.

УДК 16:34(075.8)

ББК 87.4я73

© В.Є. Жеребкін, 1995

© В.Є. Жеребкін, зі змінами, 2001

© Київська обласна організація товариства “Знання” України, 2006

ISBN 966-620-242-5

Зміст

Розділ 1. ПРЕДМЕТ І ЗНАЧЕННЯ ЛОГІКИ	7
1.1. Поняття <i>мислення</i>	7
1.2. Мислення і мова	10
1.3. Поняття <i>форми мислення</i> і закони мислення ...	11
1.4. Істинність і правильність мислення	14
1.5. Мова логіки	15
1.6. Логіка як наука	17
1.7. Логіка формальна й діалектична	21
1.8. Значення логіки для судового пізнання	23
Розділ 2. ПОНЯТТЯ	25
2.1. Загальна характеристика поняття	25
2.2. Поняття і слово	27
2.3. Зміст і обсяг поняття	29
2.4. Зміст поняття і склад злочину	31
2.5. Логічна сутність кримінально-правової кваліфікації злочину	32
2.6. Види понять	33
2.7. Відношення між поняттями	36
2.8. Операції над поняттями	42
2.9. Узагальнення і обмеження понять	46
Розділ 3. ВИЗНАЧЕННЯ І ПОДІЛ ПОНЯТЬ	48
3.1. Сутність визначення	48
3.2. Види визначень	49
3.3. Правила визначення і помилки, можливі при визначенні	52
3.4. Поділ понять	55
3.5. Правила поділу	56
3.6. Види поділу понять	58
3.7. Класифікація	59
Розділ 4. СУДЖЕННЯ	62
4.1. Загальна характеристика суджень	62
4.2. Структура судження	63
4.3. Судження і речення	64

4.4.	Про роль запитання в судовому пізнанні	66
4.5.	Просте судження, види і структура	67
4.6.	Категоричні судження, їх види	69
4.7.	Розподіленість термінів у судженнях	73
4.8.	Логічні змінні та логічні постійні	75
4.9.	Судження і пропозиційна функція	76
4.10.	Поняття про квантори	77
4.11.	Поділ суджень за модальністю	79
4.12.	Відношення між судженнями. Види відношень	81
Розділ 5.	СКЛАДНІ СУДЖЕННЯ	85
5.1.	Умовне судження	85
5.2.	Єднальні (кон'юнктивні) судження	88
5.3.	Розподільні (диз'юнктивні) судження	89
5.4.	Логічна структура суджень і тлумачення норм права	91
Розділ 6.	ОСНОВНІ ЗАКони ЛОГІКИ	93
6.1.	Загальна характеристика основних законів логіки	93
6.2.	Закон тотожності	95
6.3.	Закон суперечності	97
6.4.	Закон виключеного третього	100
6.5.	Закон достатньої підстави	101
6.6.	Значення законів логіки для судового дослідження	103
Розділ 7.	УМОВИВІД. БЕЗПОСЕРЕДНІ УМОВИВОДИ	107
7.1.	Загальна характеристика умовиводів	107
7.2.	Безпосередні умовиводи	110
Розділ 8.	ДЕДУКТИВНІ УМОВИВОДИ	115
8.1.	Загальна характеристика дедуктивних умовиводів	115
8.2.	Категоричний силогізм, його визначення і склад	117
8.3.	Аксіома силогізму	118
8.4.	Загальні правила категоричного силогізму	120
8.5.	Фігури і модуси категоричного силогізму	125
8.6.	Категоричні силогізми з виділяючими засновками	131
8.7.	Категоричні силогізми, в яких більшим засновком є судження-визначення	132

8.8. Категоричні силлогізми, побудовані із суджень можливості	136
8.9. Категоричні силлогізми з імовірними засновками	138
8.10. Логічні помилки, які трапляються в катего- ричних силлогізмах	139

Розділ 9. ДЕДУКТИВНІ УМОВИВОДИ

(продовження)	141
9.1. Умовно-категоричний силлогізм	141
9.2. Висновки із еквівалентних і одиничних умовних суджень	145
9.3. Суто умовний силлогізм	146
9.4. Роль умовних умовиводів в аналізі й оцінці судових доказів	148
9.5. Розподільно-категоричний силлогізм	153
9.6. Умовно-розподільний силлогізм	157
9.7. Скорочені силлогізми	159
9.8. Складні і складноскорочені силлогізми	161
9.9. Умовиводи із суджень із відношеннями	164

Розділ 10. ІНДУКТИВНІ УМОВИВОДИ

10.1. Поняття про індукцію	167
10.2. Індукція в судовому пізнанні	170
10.3. Спостереження та експеримент	172
10.4. Повна індукція	174
10.5. Неповна індукція	176
10.6. Індукція через простий перелік	178
10.7. Індукція через простий перелік у судовому дослідженні	181
10.8. Індукція через відбір фактів, які виключають випадкові узагальнення	183
10.9. Наукова індукція	184
10.10. Методи встановлення причинних зв'язків між явищами	185
10.11. Зв'язок індукції і дедукції	194

Розділ 11. АНАЛОГІЯ

11.1. Поняття і структура умовиводів за аналогією	196
11.2. Аналогія в судовому пізнанні	199

Розділ 12. ДОВЕДЕННЯ І СПРОСТУВАННЯ

12.1. Поняття доведення	203
-------------------------------	-----

12.2. Логічне доведення і судовий доказ	204
12.3. Побудова доведення	205
12.4. Види доведення	210
12.5. Поділ доведень на прямі й непрямі у логіці та кримінальному процесі	213
12.6. Спростування	214
12.7. Правила доведення і спростування: помилки, які трапляються в доведеннях	217
Розділ 13. ГІПОТЕЗА	222
13.1. Поняття гіпотези і її структура	222
13.2. Види гіпотез	226
13.3. Версія в судовому дослідженні	227
13.4. Висування версій	228
13.5. Перевірка версій	231
Вправи	237

Розділ I

ПРЕДМЕТ І ЗНАЧЕННЯ ЛОГІКИ

Термін “логіка” походить від грецького слова “логос”, яке перекладається на українську мову як “слово”, “мисль”, “поняття”, “розум”, “закономірність”. Уперше термін “логіка” ввів у науку давньогрецький філософ Демокрит (бл. 460—370 рр. до н. е.), назвавши свою працю “Про логічне, або про правила”.

Зазначений термін має кілька значень. Його можна застосувати як до матеріальної дійсності, так і до мислення.

Під цим терміном розуміють:

1. *Об’єктивну закономірну послідовність речей і явищ*, наприклад, коли говорять “невмолима логіка речей”, “логіка фактів”, “логіка суспільного розвитку” тощо.

2. *Послідовність мислення*. Коли, наприклад, кажуть, що “мислення логічне”, “в його міркуваннях залізна логіка” та ін., то це означає, що мислення вирізняється зв’язністю, визначеністю, послідовністю. Навпаки, якщо говорять, що “його міркуванням бракує логіки”, “йому бракує логіки”, “де ж логіка?” і т. д., то це означає, що мислення є безладне, непослідовне, суперечливе, тобто нелогічне.

3. *Науку, яка вивчає мислення*. Із цього можна дійти висновку, що предметом логіки як науки є мислення людини. Логіка — це наука про мислення. Але таке визначення логіки було б досить широким. Мислення — явище складне, різнобічне, є предметом вивчення багатьох наук. Тому недостатньо сказати, що логіка вивчає мислення, необхідно ще з’ясувати, який бік мислення досліджує логіка, що в мисленні складає предмет саме логіки. Перш за все з’ясуємо, що таке мислення взагалі.

1.1. Поняття мислення

Мислення — властивість матерії, воно не існує поза нею. Мислення є функція людського мозку. Мозок — орган мислення людини. Але мислення за своєю природою суспільне. Воно виникає і розвивається разом із появою людини й люд-

ського суспільства. Поза людиною й людством мислення не існує. Вирішальна роль у виникненні мислення належить праці. Праця виділила людину з царства тварин, є основою виникнення і розвитку свідомості, мислення і мови.

Мислення є відбиття дійсності в думках людей у формі понять, суджень та умовиводів. Мислення — це вища форма відображення, пізнання. Воно суттєво відрізняється від таких форм віддзеркалення, як відчуття, сприйняття й уявлення.

Як відомо, пізнання є відображення в голові людини об'єктивного світу. Пізнання пов'язане з практикою, виникає з неї. Практика — мета пізнання і критерій істини. Пізнання — не окремий тимчасовий акт, а складний діалектичний процес проникнення людського розуму в суть речей, у їхні закономірні зв'язки і стосунки. Пізнання розпочинається із живого споглядання, з відчуття, сприйняття і приводить до абстрактного мислення.

У пізнанні виділяють два ступені: *чуттєвий* і *раціональний* (абстрактне мислення).

Чуттєве пізнання відбувається у формі *відчуттів, сприймань, уявлень*.

Відчуття — перша елементарна форма чуттєвого пізнання зовнішнього світу. Відчуття дають *безпосереднє* відображення дійсності. Предмети і явища навколишнього світу, діючи на органи чуття людини, викликають різні відчуття — зорові, слухові, дотикові тощо. Відчуття відображають окремі ознаки, властивості, якості речей. На основі відчуттів виникає сприйняття.

Сприйняття — це дещо складніша, ніж відчуття, форма пізнання дійсності. Сприйняття є віддзеркалення предметів і явищ у їх наочній цілісності. Воно виникає з різних відчуттів, але не є механічною сумою відчуттів. У сприйнятті різноманітні відчуття не ізольовані одне від одного, а органічно пов'язані, злиті в цілісний образ. Сприйняття, як і відчуття, є відбиття наочне і безпосереднє. Воно має місце лише тоді, коли предмет безпосередньо діє на наші органи чуття. На базі відчуттів і сприйняття виникають уявлення, в яких відтворюються відчуття і сприйняття.

Уявлення — це чуттєвий образ тих предметів і явищ, які людина сприймала раніше. Уявлення виникають із чуттєвих сприймань, але, на відміну від них, вони безпосередньо не пов'язані з предметами. Утворення уявлень не потребує безпосереднього впливу речей на органи чуттів у даний момент. Уявлення з'являються на основі минулого сприйняття предмета, образ

якого зберігся у пам'яті людини. Уявлення може виникнути внаслідок опосередкованого сприймання предметів. Нарешті, ми можемо уявити собі й те, що ніколи не існувало й існувати не може, наприклад русалку, біса, лісовика і т. д., але елементи, з яких складаються такі уявлення, беруться нами з реальності, з предметів сприймання.

Уявлення завжди індивідуальне, воно залежить від відчуття, сприйняття, пам'яті, емоцій, життєвого й професійного досвіду людини тощо. Так, уявлення про юридичну академію студента-випускника і студента-першокурсника будуть різні. Вони будуть різними і в однокурсників.

Уявлення — вища форма відображення дійсності на ступені чуттєвого пізнання. Вони містять у собі елементи узагальнення. В уявленні ми відокремлюємося від частини, менш суттєвих для нас ознак предмета і виділяємо загальні його ознаки й риси. Уявлення посідає нібито проміжне положення між сприйняттям і мисленням, але в цілому воно, як і відчуття і сприйняття, є відображенням наочним і безпосереднім.

Мислення, на відміну від чуттєвого пізнання, є відображенням *опосередкованим*.

Якщо між відчуттям і предметом немає нічого проміжного (відчуття виникають унаслідок безпосереднього впливу предметів на органи чуття), то між предметом і мисленням знаходяться відчуття, сприйняття й уявлення. Мислення опосередковане чуттєвим пізнанням, воно виникає на основі відчуттів, є переробкою чуттєвого матеріалу. Тільки завдяки чуттєвому пізнанню мислення пов'язується із зовнішнім світом, відтворює його. Каналами, через які світ проникає до свідомості людини, є відчуття.

Мислення відображає не тільки властивості, безпосередньо дані у відчуттях і сприйняттях, а й такі ознаки, сторони, зв'язки предметів, котрі виявляються безпосередньо розумом.

Мислення — відображення *узагальнене*.

Чуттєве пізнання відображає окремі елементи та явища, їхні зовнішні сторони і зв'язки. Глибокі зв'язки і відношення предметів, закони їхнього розвитку чуттєвому сприйманню не доступні.

Мислення бере у предметів і явищ *загальне, суттєве* і відокремлюється (абстрагується) від другорядного, несуттєвого. Порівняно зі сприйняттям і уявленням мислення дає змогу глибше й повніше пізнати об'єктивний світ, розкрити найважливіші, найістотніші сторони, зв'язки й закономірності

дійсності. Чуттєве пізнання нездатне віддзеркалити сутність речей, процес розвитку руху. За допомогою мислення людина пізнає дійсність в усьому її розмаїтті, різноманітті зв'язків і опосередкованості.

Особливість мислення полягає також у тому, що воно є пізнанням *активним і цілеспрямованим*.

Відчуття і сприйняття виникає у нас під дією предметів і явищ на наші органи чуття незалежно від того, хочемо ми сприймати предмет або явище чи ні. Процес же мислення пов'язаний з постановкою певних пізнавальних завдань і проведенням різноманітних логічних дій і операцій. У процесі мислення ми висловлюємо судження, будуємо умовиводи, гіпотези, докази, створюємо поняття тощо.

1.2. Мислення і мова

Мислення нерозривно пов'язане з мовою. Мислення і мова виникають і розвиваються одночасно.

Мислення у власному розумінні слова без мови неможливе. Абстрактне мислення — це мовне, словесне мислення.

Мова — необхідна умова виникнення думки і процесу мислення. За допомогою мови відбувається перехід від сприймання й уявлень до понять, здійснюється формування узагальненої думки.

Мова дає змогу закріплювати й зберігати набуті людьми знання, передавати їх із покоління в покоління, використовувати у практичній діяльності і в подальшому пізнанні дійсності всю суму знань, нагромаджених людством.

Перебуваючи в єдності, мислення й мова нетотожні, це різні соціальні явища. Мова — звукова матеріальна оболонка думки, мова — означає мислення — віддзеркалює об'єктивну реальність. Мова — засіб повсякденного спілкування людей, важлива складова культури будь-якого народу.

Мислення вивчається формальною логікою, а мова — предмет мовознавства.

На базі природних мов виникли штучні мови науки.

Природні, або національні, мови — це звукові (мова), а пізніше і графічні (письмо) інформаційні знакові системи в кожній нації, що історично склалися.

Штучні мови — це спеціально створені мови. На відміну від природних ці мови конструюються цілеспрямовано для міжнародного спілкування (напр., інтерлінг, есперанто), ав-

томатичної обробки інформації за допомогою ЕОМ (мови програмування, машинні мови), запису інформації (інформаційні мови), для вирішення інших завдань у галузі науки і техніки.

1.3. Поняття *форми мислення* і закони мислення

Мислення людини відбувається у певних логічних формах і підлягає певним законам логіки.

Форма мислення — це спосіб відображення предметів і явищ об'єктивної реальності.

Основними формами мислення є *поняття, судження і умовиводи*.

Поняття, наприклад, — це така форма мислення, яка віддзеркалює предмет у його суттєвих ознаках. Так, поняття “угода” відбиває угоду як явище дійсності в таких ознаках. “Угодою визначаються дії громадян і організацій, спрямовані на установлення, зміну або припинення громадянських прав або обов'язків”. Те ж спостерігається під час розгляду будь-яких інших понять.

Судження — це інша форма відображення предметів і явищ дійсності, ніж поняття. Судження — форма мислення, яка відтворює не предмет у цілому, а окремі його ознаки, властивості, зв'язки і відношення у вигляді утвердження або заперечення належності предмету певної ознаки чи властивості.

Предмети суджень такі:

1. Дарування є договір.

2. Угода, яка не відповідає вимогам закону, є недійсною і т. д.

Умовивід є зв'язок суджень. Це форма мислення, в якій з одного, двох чи більше суджень виводиться нове судження. Наприклад:

Будь-який договір є угода.

Дарування — договір.

Отже, дарування є угода.

Логічну форму не можна розглядати як “чисту” форму, позбавлену змісту і незалежну від нього. Форми мислення (поняття, судження, умовиводи) є формами об'єктивного змісту, об'єктивних зв'язків і відношень між речами.

Форми мислення не є апіорними (додосвідними) логічними формами, не дані людині в готовому вигляді, а виникли у процесі багатовікової пізнавальної практики людини.

Форми мислення — це форми не самих речей, а форми відображення предметів і явищ реальної дійсності на ступені абстрактного мислення. Форми думки не збігаються з формами існування предметів, що віддзеркалюються. Логічні форми — це форми ідеального існування предметів і явищ у мисленні людини. Форми думки у певних кордонах незалежні від відмінностей у змісті окремих предметів, від конкретного матеріалу. Вони однакові і застосовні до найрізноманітніших предметів, до будь-якого конкретного матеріалу.

Будь-яка думка має конкретний зміст і певну будову (структуру). Зміст думки складає віддзеркалені в ній властивості і відношення конкретних предметів і явищ об'єктивної дійсності. Наприклад, зміст поняття “людина” становить такі ознаки людей, відтворені в цьому понятті, як:

1) здатність виробляти знаряддя праці, 2) здатність мислити і 3) володіти мовою. Зміст судження “Усі договори є юридичні угоди” становить належність усіх договорів до класу юридичних угод.

Структура думки — це її будова, спосіб поєднання складових думки.

Кожна форма мислення має певну структуру. Для виразу структури думки у формальній логіці користуються символами.

Розгляньмо, що таке структура думки стосовно суджень і умовиводів. Візьмімо три судження: 1. Усі дерева є рослини. 2. Усі громадяни країни є правоздатні. 3. Усі злочини є діяння суспільно небезпечні.

Ясна річ, конкретний зміст наведених суджень різний, однак вони мають між собою й дещо спільне. Цим спільним є спосіб зв'язку складових суджень, їхня структура. Кожне з розглядуваних суджень має предмет судження (логічний суб'єкт): у першому судженні ним є поняття (слово) “дерево”, у другому — “громадяни країни”, у третьому — “злочин”. У кожному з цих суджень є предикат (логічний присудок), який відтворює ознаку, що належить предмету думки. У першому судженні предикатом є поняття “рослина”, у другому — “правоздатність”, у третьому — “діяння суспільно небезпечні”.

В усіх трьох випадках суб'єкт і предикат пов'язані словом “є”.

Якщо тепер ми відхилилися від конкретного змісту цих суджень і, користуючись символами (S — суб'єкт, P — предикат), запишемо структуру суджень у вигляді формули, то вона буде для всіх них однією й тією ж:

“Усі S є P ”. Можливі судження, що мають і іншу структуру.

Розглянемо тепер такі два умовиводи:

1. Усі метали проводять електрику.

Олово — метал.

Отже, олово проводить електрику.

2. Усі громадяни держави є правоздатні.

Петренко — громадянин цієї держави.

Отже, Петренко є правоздатним.

Конкретний зміст цих умовиводів різний, але в них є й загальне:

а) обидва складаються з трьох суджень, із яких перші два є вихідними (засновками), а останнє — вивідним судженням (завершенням), оскільки воно утворене із понять, наявних у вихідних судженнях;

б) у вихідних судженнях (засновках) обох умовиводів міститься одне спільне поняття (у першому ним є поняття “метал”, а в другому — поняття “громадяни держави”), яке відсутнє у вивідному судженні.

Це загальне у побудові різних за конкретним змістом умовиводів і утворює їхню структуру. Щоб записати її у вигляді формули, позначимо загальне поняття, що міститься у вихідних судженнях обох умовиводів, буквою *M*, предикат першого вихідного судження і предикат висновку — *P*, суб'єкт другого вихідного судження і суб'єкт завершення — *S*. У цілому формула, яка виражає структуру розглядуваних умовиводів, така:

$$\begin{array}{l} M - P \\ \underline{S - M} \\ S - P. \end{array}$$

Як бачимо, формальна логіка, досліджуючи форми мислення, відхиляється від конкретного змісту думки. Порівнюючи різні думки, вона виявляє лише загальне у них, їхню структуру. В цьому полягає одна зі специфічних особливостей формальної логіки як науки.

Процес виявлення структури думок, виведення формул, установлення всіх складових того чи іншого судження є *формалізація думок*. Формалізація дає змогу формулювати певні закони і правила.

Мислення людини не безладне, воно підлягає певним законам, завдяки яким стає *логічним*. Основними законами логіки є: закон тотожності, закон суперечності (несуперечності), закон виключеного третього і закон достатньої підстави. Порушення (не дотримання) вимог будь-якого з цих законів призводить до того, що мислення стає нелогічним.

1.4. Істинність і правильність мислення

Розрізняють *істинність* і *правильність* мислення. Ці поняття не тотожні, а тому їх не можна сплутувати. Поняття “істинність” відноситься до змісту думки, а поняття “правильність” — до форми думки, її будови.

За конкретним змістом думка може бути або істинною, або хибною.

Істинна думка — це така думка, котра відповідає тому, що є насправді. Істинна думка правильно, адекватно відтворює об’єктивну дійсність. Якщо ж думка не відповідає тому, що є в дійсності, викривлює її, то вона є *хибною думкою*.

За формою (структурою) мислення буває правильним або неправильним.

Розгляньмо такі три умовиводи:

1. Кожний злочин є суспільно небезпечним.

Привласнення знайденого цінного майна, яке належить державі, є злочином.

Отже, привласнення знайденого цінного майна, яке належить державі, є дією суспільно небезпечною.

2. Усякий договір купівлі-продажу пов’язаний з переходом права власності.

Заповіт не є договором купівлі-продажу.

Отже, заповіт не пов’язаний із переходом права власності.

3. Усякий договір є відплата.

Дарування — договір.

Отже, дарування є відплата.

У першому умовиводі вихідні судження істинні, правила дотримані, а тому й висновок “Привласнення знайденого цінного майна, яке належить державі, є дією суспільно небезпечною” є істинним.

У другому прикладі обидва похідні судження (засновки) також істинні, але тут порушене правило першої фігури категоричного силогізму: менший засновок має бути судженням стверджувальним, а у нас воно негативне (“Заповіт не є договором купівлі-продажу”). Тому й висновок (“Заповіт не пов’язаний із переходом права власності”), добутий із двох істинних суджень, виявився хибним.

Істинність і правильність мислення органічно пов’язані між собою. Формальна правильність мислення є необхідною, але недостатньою умовою пізнання дійсності. Щоб у процесі

пізнання було досягнуто істини, необхідно дотримуватися таких двох умов: 1. Вихідні судження (засновки), з яких будується судження, мають бути *істинними*. 2. Структура думок має бути *правильною*. Досить порушити одну з цих умов, і наслідок наших суджень не буде необхідно істинним.

1.5. Мова логіки

Логіка, вивчаючи структуру форм мислення (понять, суджень, умовиводів), використовує символи (знаки) для позначення структурних елементів думки. Уже Аристотель увів символи (S , P) для позначення таких структурних елементів судження, як суб'єкт (S) і предикат (P).

Структура судження записується у цій логіці так:

Усі $S \in P$ (загальностверджуюче).

Жодне S не $\in P$ (загальнозаперечне).

Деякі $S \in P$ (окремо стверджуюче).

Деякі S не $\in P$ (окремо негативне).

Традиційна аристотелева логіка використовує символи дедуктивних умовиводів. Так були уведені знаки (S , M , P) для позначення таких структурних елементів простого категоричного силогізму, як менший (S), середній (M) і більший (P) терміни. Структура силогізму, в якому більший і менший засновки та висновки є судженнями загальностверджувальними, записуються так:

$$\begin{array}{l} \text{Усі } M \in P \\ \text{Усі } S \in M \\ \hline \text{Усі } S \in P. \end{array}$$

Модулі першої фігури силогізму записуються літерами: AAA, EAЕ, EIO, AII.

В аристотелевій логіці були введені символи для запису структури і деяких інших логічних форм. Але в цілому традиційна логіка залишилася логікою, в основі котрої перебуває природна жива мова. Аристотелева логіка — це наука про мислення, а не наука про мову (природну чи штучну). Математична ж логіка як математична наука створила свою штучну мову, за допомогою якої з'явилася можливість у межах математики однозначно й чітко записувати структуру дедуктивних умовиводів.

Зі створенням штучної мови математичної логіки змінилася по суті й структура цієї логіки.

Для аналізу дедуктивних умовиводів математична логіка розробила логічні системи, одна з яких називається пропозиційною логікою, а друга — логікою предикатів.

Логіка висловлювання — це перша складова математичної логіки, котра досліджує операції із висловлюваннями. Під висловлюванням у цій логіці розуміється будь-яка пропозиція, стосовно якої можна сказати, що вона або істинна, або хибна. Висловлювання в логіці висловлювання не членується на суб'єкт і предикат, а приймається як ціле. Структурні елементи розглядаються як прості, які становлять частини, що висловлюються. Суб'єкт (S) і предикат (P) у цих частинах не виділяються. Складові частини висловлювання називаються у логіці висловлюваннями атомарними, а висловлювання в цілому — складним (складовим). Будь-яке висловлювання в математичній логіці розглядається лише з точки зору того, якими є його складові атомарні частини — істинними чи хибними. Істинність чи хибність атомарних частин висловлювання є єдиною основою для висновку про те, яким буде складне висловлювання: істинним чи хибним.

Виклад логіки висловлювання розпочинають з опису мови цієї логіки, його складають:

- 1) p, q, r — пропозиційні змінні, тобто символи висловлювання;
- 2) пропозиційні зв'язки (логічні константи) — \wedge (кон'юнкція), \vee (диз'юнкція), $\dot{\vee}$ (строга диз'юнкція), \rightarrow (імплікація), \leftrightarrow (подвоєна імплікація), \sim (еквіваленція);
- 3) "І" й "О" — символи, що означають "істина" і "хибність";
- 4) (,) дужки (ліва, права).

Правильно побудований вислів логіки предикатів називається формулою або правильно побудованою формулою, скорочено ППФ.

Правильно побудованими формулами є формули, які вводяться з такими визначеннями:

1. Усіляка пропозиційна змінна (p, q, r, \dots) є правильно побудована формула (ППФ).
2. Символи І та О — формули.
3. Якщо A — формула, то $\sim A$ — формула.
4. Якщо A_1 і A_2 — формули, то $A_1 \wedge A_2$, $A_1 \vee A_2$, $A_1 \dot{\vee} A_2$, $A_1 \rightarrow A_2$, $A_1 \leftrightarrow A_2$ — теж формули.
5. Ніяких інших формул у логіці висловлювань немає.

Логіка предикатів має свій алфавіт — символи *мови* логіки предикатів:

- 1) a, b, c, \dots — символи для предметних постійних;

- 2) x, y, z, \dots — символи для предметних змінних;
- 3) $P^1, Q^1, R^1 \dots P^2, Q^2, R^2 \dots P^n, Q^n, R^n$ — символи для предикатів;
- 4) \forall — квантор спільності; \exists — квантор існування — символи для позначення кількісної характеристики висловлювання;
- 5) $\neg, \wedge, \vee, \rightarrow, \equiv$ — символи для логічних констант.

Логіка предикатів — розділ математичної логіки, який досліджує операції про висловлювання, розчленовані на суб'єкт і предикат¹. Логіка предикатів (обчислення предикатів) спирається на логіку висловлювань (обчислення висловлювань), включає її до складу і, таким чином, є розширенням логіки висловлювань.

1.6. Логіка як наука

Формальна логіка є наука про закони й форми правильної побудови думки.

Формальна логіка вивчає закони і правила, яким підлягає мислення людини в процесі пізнання нею істини. До завдань формальної логіки не входять дослідження того, чому наше мислення набуває форми понять, суджень, умовиводів, як склалися ці логічні форми у процесі становлення людини і її мислення, що являли вони собою на ранньому ступені розвитку мислення, яку пізнавальну роль виконує кожна логічна форма, взаємозв'язок форми мислення і т. д. Ці й інші питання, що відносяться до логічної природи і сутності форми мислення, з'ясовує діалектична логіка. Формальна ж логіка досліджує лише одну сторону мислення — його *структуру*. Цим вона відрізняється від будь-якої іншої науки, що вивчає мислення людини.

Формальна логіка досліджує форми мислення як форми відтворення відносно постійних, якісно визначених предметів і явищ, стійких зв'язків і відносин. Вона вивчає структуру готових, що склалися, форм мислення, відхиляючись від процесу їх формування і розвитку.

Формальна логіка, вивчаючи мислення з боку його логічної структури, відхиляється від конкретного змісту думки. Але формальна логіка не байдужа до змісту думки взагалі; вона вивчає логічні форми як змістовні, а не чисті форми. Формальна логіка відокремлюється від конкретного змісту, щоб виявити структуру логічних форм, розкрити закони будо-

¹ Див.: Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. — М., 1975. — С. 228.

ви і зв'язків думки. У самому ж процесі мислення закони і правила формальної логіки настільки тісно пов'язані з конкретним змістом, що ми не можемо перевірити їхню дію, не звернувшись до конкретного змісту думки. Так, щоб перевірити, чи дотримано у процесі того чи іншого міркування вимоги закону тотожності, ми маємо зіставити думки (поняття) за їхнім змістом.

Логіка ніколи не була нейтральною до філософської боротьби. У логіці завжди було (і є) багато різноманітних шкіл і течій.

За своїми завданнями, за своїм відношенням до інших наук формальна логіка є наукою філософською.

Як самостійна наука логіка склалася в IV ст. до н. е. Її засновником був давньогрецький філософ Аристотель (384—322 рр. до н. е.), котрий першим змістовно дослідив і описав основні форми умовиводів (особливо дедукцію) і доказів, розкрив сутність законів тотожності, суперечності і виключеного третього, дав класифікацію суджень. В історії античної філософії Аристотель першим робить думку людини предметом спеціального дослідження. Його логіка — наука про доказовість до засобів обґрунтування істини.

В античну епоху аристотелева силогістика далі була розвинута стоїками. У логіці стоїків багато уваги приділялося теорії умовних і розподільних умовиводів.

У середні віки сформувалась схоластична логіка. Середньовічні мислителі продовжували тенденції у формалізації силогістики Аристотеля. У схоластичній логіці набули подальшого розвитку ідеї логіки висловлювань, висунутих стоїчною логікою. Але схоластична логіка в певному відношенні була й кроком назад стосовно античної логіки. В Аристотеля логіка була зброєю пізнання навколишнього світу. Середньовічні ж схоласти логіку підпорядкували завданням богослов'я і релігії. Основне призначення логіки вбачалося не в пізнанні світу, а в захисті офіційної церковної ідеології завдяки штучним, формально-логічним хитроцям.

Подальший розвиток логіки пов'язаний з виникненням у надрах феодалізму капіталістичних суспільних відносин, розвитком дослідних наук, техніки наукового експерименту і наукового знання взагалі. Особлива роль у розробці логіки цього періоду належить таким видатним мислителям, як англійський філософ Ф. Бекон (1561—1626), французький учений Р. Декарт (1596—1650), німецький математик Г. Лейбніц (1646—1716) та ін.

Родоначальник англійського матеріалізму Ф. Бекон непримиренно виступав проти середньовічної схоластики як головної перешкоди на шляху пізнання природи. Він твердив, що схоластика плідна в словах, але безплідна у справах і не дала світу нічого, окрім чортополоху суперечок. У своїй головній праці “Новий Органон” Ф. Бекон заклав основи індуктивної логіки. Вважаючи, що безпосереднім завданням пізнання є розкриття причинних зв’язків предметів і явищ навколишньої дійсності, він розробив методи визначення причинних зв’язків між явищами. Розробка цих методів наукової індукції була запропонована пізніше Гершелем, Уевеллем і Дж. Ст. Міллем.

Рене Декарт, визнаючи середньовічну схоластику і схоластичну логіку, слідом за Ф. Беконом оголосив створення такої філософії і логіки, яка слугувала б практиці, посилюючи панування людини над природою. Як і Ф. Бекон, Р. Декарт вбачав головне завдання у створенні наукового методу. Але якщо Бекон як метод експериментального пізнання висував на перший план індукцію, то Декарт, виходячи з даних математики, віддавав перевагу дедукції. Послідовниками Декарта А. Арно і П. Ніколь у 1662 р. було написано підручник з логіки — “Логіка, або Мистецтво мислити”, відомий під назвою “Логіка Пор-Рояля”, в якому ставилося завдання звільнити логіку Аристотеля від схоластичних перекохань. “Логіка Пор-Рояля” тривалий час вважалася основним керівництвом із формальної логіки.

Важливий крок у розвитку ідей математичної (символічної) логіки зробив Г. Лейбніц. Застосувавши до логіки математичний метод, він намагався побудувати логіку як математичне обчислення (“універсальна характеристика”). Лейбніц першим використав символи для позначення логічних постійних (символи для позначення змінних були введені Аристотелем), започаткувавши розробку принципів побудови дедуктивних теорій, першим дав чітке формулювання закону достатньої підстави.

Подальший етап розвитку логіки пов’язаний з іменем видатного німецького філософа І. Канта (1724—1804). Кант надав логіці чітко вираженого формалістичного характеру. Вона розглядається ним як наука про голі форми мислення, не тільки не пов’язані зі змістом мислення, а й не залежні від нього. Лексичні форми і закони мислення Кант оголосив апіорними (додослідними) нормами, які ніколи не виникали і не розвивалися, а просто дані людському розуму в гото-

вому вигляді. На думку Канта, логіка з часу Аристотеля не зробила жодного кроку вперед і має абсолютно замкнений, викінчений характер.

Важлива роль в обґрунтуванні матеріалістичного погляду на логіку належить М. В. Ломоносову, О. М. Радищеву, О. І. Герцену, І. М. Сеченову, К. А. Тимірязеву та ін. Логічні проблеми розроблялися й такими відомими логіками, як М. Коринський, Л. Рутковський.

У середині XIX ст. виникла математична (символічна) логіка. Як уже зазначалося, основи математичної логіки були закладені Лейбніцем, а ряд ідей математичної логіки виник ще в середньовічній схоластиці і навіть у логіці давніх стоїків. Але Лейбніц не залишив по собі школи, і його ідеї невдовзі були забуті². Тому виникнення математичної логіки як науки пов'язують із працями англійського математика Дж. Буля (1815—1854), німецького математика і логіка Е. Шредера (1841—1902), астронома і логіка П. С. Порецького (1846—1907) та ін. учених.

В історії математичної логіки виділяють такі періоди. Історично першою формою математичної логіки був період алгебри логіки (Дж. Буль, Е. Шредер, П. С. Порецький). Цей період характеризується пристосуванням методів математики до логіки. Другий період розпочинається із появою праці Г. Фреге (1848—1925) “Обчислення понять” (1870) і характеризується використанням логіки з метою обґрунтування самої математики. Третій період — це сучасний період розвитку математичної логіки. Він пов'язаний з появою три томника Б. Рассела та А. Уайтхеда “Принципи математики” (1910—1913), німецького математика Д. Гільберта (1862—1943) “Основні риси теоретичної логіки” (1928), працями К. Геделя, А. Тюрінга, Е. Поста, Р. Петер, А. М. Колмогорова, П. С. Новикова, А. А. Маркова, С. М. Яновської та ін.

Математична логіка виникла як гілка традиційної формальної логіки, що розвивалася відповідно до потреб математики. Порівняно з традиційною (аристотелівською) логікою математична логіка досягла вищого ступеня наукової абстракції і формалізації, унаслідок чого вона відображає досліджувану нею галузь точніше й адекватніше. На основі досягнень математичної логіки відкриваються ширші можливості для механізації окремих сторін розглянутої діяльності людини.

² Див.: Рузавин Г. И., Таванец П. В. Основные этапы развития формальной логики // Филос. вопр. современной формальной логики. — М., 1962. — С. 16—51.

1.7. Логіка формальна й діалектична

Математична логіка

Розрізняють логіку формальну й діалектичну. Засновником традиційної формальної логіки є, як відомо, Аристотель. Термін “діалектична логіка” був уведений в науку німецьким філософом, об’єктивним ідеалістом Г. Гегелем (1770—1831), який уперше на ідеалістичній основі виклав основні закони і принципи діалектичної логіки як учення про загальний розвиток абсолютного духу.

Діалектична логіка — вищий ступінь у розвитку логічної науки, але вона не відмінняє і не поглинає формальну логіку, останню не слід розглядати як пройдений етап.

Діалектична логіка, як і формальна, вивчає мислення, але з іншого боку й іншими методами. Формальна логіка — це логіка, що вивчає структуру мислення, досліджує закони будови нашої думки. Вона покликана дати відповідь, якою має бути структура думки, щоб вона була істинною і правильно відтворювала дійсність. Діалектична логіка досліджує те, як у абстрактному мисленні, що пізнає істину, діють спільні закони діалектики. Діалектична логіка вивчає природу логічних форм, їхню пізнавальну суть, розкриває зв’язок форм і законів мислення із законами об’єктивного світу. Формальна логіка досліджує структуру готових, що склалися, логічних форм, не цікавлячись їхніми генетичними зв’язками і взаємопереходами, діалектична ж логіка вивчає форми мислення у їхніх зв’язках, переходах, у розвитку, русі.

Обмеженість формальної логіки полягає в тому, що дотримання одних лише її законів для пізнання не достатньо, а не в тім, нібито вона застосовується тільки для пізнання якихось елементарних зв’язків і відношень, а при дослідженні складних явищ і зв’язків її закони ніби й не діють. У процесі пізнання на ступені абстрактного мислення має місце постійне поєднання двох моментів — формального дотримання в кожному акті думки і діалектичного спрямування думки в цілому. І формальна, і діалектична логіка діють усюди, при пізнанні будь-яких об’єктів, як простих, так і складних, при пізнанні як відносно нерухомих предметів, так і предметів, що рухаються, змінюються.

Не існує якоїсь особливої галузі елементарних відношень, котрі б пізнавалися за допомогою тільки формальної логіки, а діалектична логіка до них була б незастосовна, як не існує і

такої галузі пізнання, де мислення підлягає лише законам діалектичної логіки і де необов'язкове дотримання вимог формальної логіки. Там, де дотримуються законів формальної логіки, справді діалектичне мислення стає неможливим, там діалектика підмінюється софістикою й еклектикою. Формальна логіка забезпечує визначеність, ясність, послідовність мислення, те, без чого мислення як логічний процес по суті неможливе.

Складним є питання про співвідносність формальної і математичної логіки. Існують різні точки зору. Одні вважають, що сучасною формальною логікою є математична логіка і жодної з інших (загальна, традиційна, класична), окрім математичної, у наші дні не існує. Математична логіка, що виникла з потреб математики, як гілка традиційної логіки, увібрала усе цінне, досягнуте останньою, і є новим, вищим етапом розвитку формальної логіки.

Інші виходять з того, що існує загальна *формальна логіка* і *логіка математична*, що це хоч і близькі, але різні науки і їх не можна ототожнювати. Кожна з цих наук має свій предмет, свої завдання і методи. Прибічники цього погляду вважають, що математична логіка не охоплює всіх проблем формальної логіки, тому вона не може бути зведеною до математичної логіки, підмінена нею.

Деякі вчені відносять математичну логіку до математики і вважають її логікою у власному розумінні.

Більшість сучасних логіків визнають першу точку зору, вважають, що формальною логікою на сучасному етапі розвитку логічної науки є математична (символічна) логіка. Наведемо висловлювання з цього питання окремих авторів. Б. Рассел, наприклад, зазначає: "Основне положення... полягає в тому, що математика і логіка тотожні, і я ніколи не бачив жодного приводу до зміни цієї точки зору"³.

Цієї ж точки зору дотримується і Г. Клаус. Він зазначає, що "існує тільки *одна* логіка, вилучення математичної логіки зі складу формальної логіки неможливе і будь-яка така спроба пов'язана з повним запереченням сучасної логіки — усе стало, усе цінне, наявне в традиційній логіці, знаходить собі місце в сучасній логіці і саме за її допомогою може бути зрозумілим краще й глибше"⁴.

³ Russel B. The principles of mathematics. — London, 1960. — P.V.

⁴ Клаус Г. Введение в формальную логику. — М., 1960. — С. 471.

Дж. Шенфільд, навпаки, вважає, що “логіка вивчає ті типи умовиводів, котрими користується математика”⁵. Такої ж точки зору дотримується і Е. Мендельсон: “Глибокі й спустошливі результати Гегеля, Тарського, Рассела, Кліні та багатьох інших були багатою нагородою за вкладену працю і завоювали для математичної логіки положення незалежної гілки математики”⁶. Подібного погляду на математичну логіку дотримується і Р. Л. Гудстеїн: “Математична логіка має за свою мету вияв і систематизацію логічних процесів, що вживаються в математичному міркуванні, а також роз’яснення математичних понять. Сама вона є гілкою математики, яка використовує математичну символіку й техніку...”⁷. “Предметом логіки як філософської науки, — зазначає Б. Фогараші, — є не тільки математичне, а все людське мислення. Але логіка має математичні основи, а математика — логічні”⁸.

Мислення людини не зводиться і не може бути зведене до математичного мислення, а отже, і логіка, як наука про мислення, не може бути зведена до математичної логіки.

1.8. Значення логіки для судового пізнання

Судове дослідження, як і будь-яке пізнання, підлягає не тільки законам діалектики, діалектичної логіки, воно відбувається також за законами і правилами формальної логіки. З огляду на це знання законів формальної логіки і свідоме їх використання мають для судового пізнання виняткове значення.

Предметом судового пізнання є, як правило, подія, що мала місце в минулому і недоступна безпосередньому сприйманню. Судове пізнання — це в основному пізнання опосередковане, вивідне. Головна роль тут належить логічним засобам пізнання, і насамперед — умовиводу. Так, судове дослідження, спрямоване на установлення об’єктивної істини за карною справою, відбувається у формі висування і доказу судових версій. Щоб установити істину за справою, необхідно зібрати факти (докази), що відносяться до злочинної події, логічно їх опрацювати, висунути версії, розвинути їх, перевірити і довести істинність однієї версії і хибність останніх.

⁵ Шенфільд Дж. Введение в математическую логику. — М., 1975. — С. 11.

⁶ Мендельсон Э. Введение в математическую логику. — М., 1971. — С. 11.

⁷ Гудстеин Р. Л. Математическая логика. — М., 1961. — С. 11.

⁸ Фогараші Б. Логика. — М., 1959. — С. 30.

Уся розумова діяльність слідчого і судді відбувається в певних логічних формах, підлягає законам і правилам логіки. Дотримання їх є необхідною умовою пізнання об'єктивної істини за судовою справою. Без дотримання правил логіки не може бути встановлена об'єктивна істина за справою. Нігілістичне ставлення до законів логіки і процесу розслідування може мати вкрай шкідливі наслідки для практичної слідчої роботи.

Наука логіка навчає, як правильно будувати умовиводи, прищеплює вміння оперувати поняттями й судженнями, застерігає від можливих логічних помилок. Незнання законів і правил логіки, невміння користуватися ними у процесі судового пізнання нерідко призводять до різноманітних логічних помилок, котрі в судовій практиці із логічних перетворюються в судові помилки. Помилки ж у судовій практиці, оскільки вони позначаються безпосередньо на долі конкретної людини, особливо неприпустимі. Мабуть, немає іншої сфери суспільного життя, де порушення законів логіки, побудова неправильних умовиводів, приведення хибних аргументів могли б заподіяти такої суттєвої шкоди, як у галузі права⁹. Тому законодавець визнав за необхідне закріпити вимоги основних законів логіки в нормах права, перевести їх до рангу нормативних вимог.

Логічна грамотність — необхідна риса освіченості. Юрист у своїй діяльності широко користується такими логічними категоріями, як поняття, судження, умовивід, дедукція, індукція, аналогія, версія, доказ і заперечення, знання яких значно підвищують культуру мислення, професійний рівень дослідження правових явищ. Культура мислення — необхідна умова культури дослідження, пізнання, культури обґрунтування здобутих висновків, висунутих положень. Логіка, підвищуючи культуру мислення, безпосередньо впливає на процес пізнання судової істини, на розслідування і розгляд судових справ.

⁹ Див.: *Кудрявцев В. Н.* Теоретические основы квалификации преступлений. — М., 1963. — С. 139.

ПОНЯТТЯ

2.1. Загальна характеристика поняття

Поняттям називається форма мислення, яка відтворює предмети і явища в їхніх істотних ознаках.

Із цього визначення випливає, по-перше, що поняття — це уявний образ предмета, його відображення, а не сам предмет. Тому поняття про предмети не можна сплутувати із самими предметами, відбитими в цих поняттях. Поняття — це логічна форма думки, думка про предмет.

Предмет думки — це той предмет або явище, про який мислить людина. Предметами думки можуть бути як матеріальні предмети і явища, так і думки про ці предмети, які існують в об'єктивній дійсності, і предмети та явища виду-мані (Бог, русалка).

По-друге, поняття відтворює не все, що має предмет, не всі його ознаки, а тільки істотні.

Ознакою називається все те, в чому предмети схожі один з одним або чим різняться.

Кожен предмет і явище матеріального світу мають численні різноманітні ознаки. Одні з них істотні, інші — неістотні.

Істотні ознаки — це такі ознаки, котрі відображають природу предмета, його сутність і відрізняють його від усіх інших предметів. Істотними ознаками є загальні та необхідні ознаки, такі, котрі належать усім предметам роду і без яких предмет немислимий.

Неістотні ознаки — це ознаки, наявність або відсутність котрих не приводить до зміни природи предмета чи явища. Неістотні ознаки є ознаками нестійкими, зовнішніми, одиничними, які не виражають властивості предмета. Різниця між істотними й неістотними ознаками відносна, ознака, що є істотною, із розвитком і зміною предмета може перетворитися в неістотну, і навпаки. Ознака неістотна в одному відношенні може виявитися істотною в іншому. Критерієм істотності

ознак, які відтворюються поняттям, є суспільна практика людини.

Поняття відрізняється від уявлення. Уявлення, як і поняття, відбиває предмет у його ознаках. Тільки поняття відтворює істотні ознаки, а уявлення — предмет у сукупності найрізноманітніших його ознак. Уявлення багатше, ніж поняття, воно відбиває більшу кількість ознак предмета, але поняття відображає предмет глибше, воно дає нам знання про властивість предмета, тоді як уявлення властивості речей і явищ не розкриває.

Поняття — результат глибокого пізнання предметів або явищ. Щоб утворити поняття, необхідно вивчити предмет в усіх істотних його проявах. Вироблення того чи іншого поняття завжди є кроком уперед у пізнанні навколишнього світу, щаблем у розвитку науки.

У процесі утворення понять користуються такими логічними способами, як *порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, повідомлення*¹.

При вивченні предмета, визначенні його істотних ознак доводиться постійно порівнювати його з іншими.

Порівнянням називається зіставлення предметів із метою визначення їх схожості й відмінності.

Порівняння дає змогу виявити загальне у предметів, те, чим вони схожі, а також чим вони відрізняються один від одного, дати оцінку виявленим ознакам, згрупувати предмети в класи тощо. Порівняння здійснюється на основі взаємодії аналізу і синтезу.

Аналізом називається мислений поділ предмета на його складові частини.

Перш ніж виділити істотні ознаки предмета, необхідно знати, що становить або чим є даний предмет, які ознаки, елементи, сторони складають його. Слід дослідити кожну властивість окремо та у зв'язку з іншими властивостями. Це досягається за допомогою аналізу.

Вивчивши предмет за частинами, необхідно потім пізнати його в цілому. Це завдання вирішує синтез.

Синтезом називається уявне поєднання частин предмета, розчленованого аналізом, у єдине ціле.

Аналіз і синтез перебувають у нерозривній єдності, вони взаємопов'язані і взаємообумовлені: аналіз завжди допускає синтез, а синтез — аналіз.

¹ Див.: Горский Д.П. Вопросы абстракции и образования понятий.— М., 1961.

Будь-який предмет має чимало властивостей і ознак. Щоб утворити поняття, необхідно відібрати із маси виділених аналізом лише суттєві. Тому у процесі вироблення понять завжди використовується такий логічний спосіб, як абстрагування.

Абстрагування — це уявне виділення істотних ознак предмета і відокремлення від маси інших властивостей. Результат абстрагування називається абстракцією. У цьому розумінні будь-яке поняття є абстракція

При утворенні поняття вивчаються не всі предмети класу, а тільки деякі. Істотні ознаки, виділені в окремих предметах через узагальнення, поширюються на решту предметів класу, на клас у цілому.

Узагальнення — це такий логічний спосіб, завдяки якому здійснюється уявний перехід від одиничного до загального через об'єднання однорідних предметів у класи на основі їхніх спільних ознак.

Вироблення поняття — це не одноактна дія, а складний пізнавальний процес. Формування понять нерозривно пов'язане із практичною діяльністю людини. Практика — основа виникнення і розвитку понять, а також критерій їх істинності. Вироблене поняття використовується потім як засіб подальшого пізнання навколишнього світу.

2.2. Поняття і слово

Поняття й слово — не одне й те саме. Поняття є категорія мислення, слово — категорія мови. І як думка перебуває в нерозривному зв'язку з мовою, так і поняття органічно пов'язане зі словом.

Слово — матеріальна дійсність поняття. Поняття не може існувати інакше, як втілюючись у слові. Слово виражає й закріплює певне поняття.

Поняття може бути виражене одним словом (наприклад, *держава*) або сполученням слів (*державне право*).

Для позначення кожного *нового поняття* використовується будь-яке попереднє слово або нове сполучення попередніх слів. Але вибір певного слова для вираження нового поняття не випадковий². Слово має найадекватніше виражати поняття. Якщо ж підшукане слово не точно виражає поняття, не відповідає позначеному предмету, його намагаються замінити

² Див.: Резников Л. О. Понятие и слово.— Л., 1958.— С. 37.

іншим, точнішим словом. Так, у колишньому карному процесі протягом тривалого часу для позначення істини, що установлює суд, уживався термін “матеріальна істина”. Однак з часом його піддавали все більшій критиці, як термін неточний, двозначний. Нині юридична наука користується терміном “об’єктивна істина”. Уточнення найменувань — справа не тільки природна, а й необхідна, воно сприяє виробленню сучаснішої термінології.

Поняття, закріпившись у слові, постає потім як його значення. Тому з’ясування значення слова є не що інше, як установлення того, яке поняття виражає дане слово.

Одне й те ж слово може виражати не одне, а кілька понять і, отже, мати не одне, а кілька значень. Наприклад, під словом “гіпотеза” розуміють “форму мислення” та “частину норми права”. Слова, однакові за звучанням, але різні за своїм значенням, дістали назву омоніми. Наявність у мові омонімів викликає необхідність з’ясувати значення слів, що вживаються у практиці мислення.

Чимало уваги приділяється уточненню значення слів у юридичній науці й практиці. Теорією держави і права та іншими правовими науками розроблено спеціальний спосіб тлумачення правових норм, який дістав назву граматичного або словесного тлумачення, мета якого — з’ясування змісту юридичних норм. Щоб правильно застосувати правову норму до конкретного випадку, необхідно з’ясувати її зміст. А для цього насамперед треба розкрити значення тих слів, у яких виражена норма права. У ряді випадків законодавець сам установлює значення слів, котрими він користується. У тих випадках, коли в законі відсутня вказівка на те, у якому значенні вжито те чи інше слово, зміст слів визначається судовою практикою або правовою теорією.

Здатність слів виражати різні поняття породжує іноді плутанину, неясність в аргументації. Тому в науці користуються не просто словами, а термінами.

Термін — це слово, яке має чітко визначене значення.

Будь-яка наука прагне, щоб кожен термін мав єдине значення. Багатозначність термінології призводить до усіяких непорозумінь у суперечках, дискусіях, до помилок як у мисленні, так і в практиці. Неточна термінологія викликає невизначеність у мисленні, сплутування понять і сплутування явищ дійсності. Тому питання термінології не байдужі будь-якій науці.

2.3. Зміст і обсяг поняття

Будь-яке поняття має обсяг та зміст.

Змістом поняття називається сукупність існуючих ознак предметів, відображених у понятті. Зміст поняття становлять ознаки, які відтворюють якість предмета і відрізняють його від інших схожих предметів. Так, зміст поняття “крадіжка” складають такі ознаки: 1) таємне 2) викрадення 3) особистого майна громадян. Змістом поняття “угода” є сукупність таких ознак: 1) дія, спрямована на 2) установлення, 3) зміну або 4) припинення 5) громадянських правовідносин.

Зміст поняття не очевидний, він не даний нам у слові безпосередньо. Наприклад, із самого слова “правовідносини” не видно, які ознаки складають зміст поняття, вираженого цим словом. Зміст поняття може бути установлений (розкритий) тільки за допомогою визначення цього поняття (див. розділ 3).

Зміст багатьох юридичних понять указаний у законі. У випадках, коли зміст того чи іншого юридичного поняття в законі не поданий, він установлюється правовою наукою і судовою практикою.

З’ясування змісту понять має важливе значення для пізнання й практики. Доти, доки ми не установимо зміст поняття, яке нас цікавить, його ознаки, нам не зрозуміти властивості предмета, що виражається цим поняттям, ми не зможемо точно і чітко відмежувати цей предмет від суміжних із ним, допускати плутанину в мисленні.

Обсяг поняття — сукупність предметів або явищ, мислимих у понятті.

Обсяг поняття становить коло предметів, на котрі поширюється дане поняття. Наприклад, обсяг поняття “дерево” становить усі предмети, до яких належить це поняття, тобто усі дерева; обсяг поняття “держава” — усі держави; обсяг поняття “крадіжка” — всі злочини, що мають ознаки цього поняття, та ін.

Сукупність предметів, що складають обсяг поняття, називається логічним класом.

Окремі одиничні предмети класу (сукупність) називаються *індивідами* або *елементами класу (сукупністю)*. Наприклад, “місто Київ” є елементом класу міст; “злочин, скоєний Петровим”, — елемент класу злочинів. Характерною особливістю елемента сукупності є те, що він називається або може бути названий власним іменем.

Для того щоб визначити, чи входить той чи інший одиничний предмет до класу (сукупність) поняття, яке нас цікавить, чи є він елементом даної сукупності, необхідно виходити зі змісту понять. Якщо предмет має всі ознаки, які складають зміст даного поняття, то він входить до класу цього поняття і до нього воно застосовне. Якщо ж одиничний предмет не має *усіх* ознак поняття, то він не є елементом класу, вираженого цим поняттям. Це положення має важливе значення в судовій практиці при визначенні юридичної оцінки правових явищ, і особливо до карно-правової кваліфікації злочинів. Так, якщо конкретне діяння не має хоча б однієї ознаки крадіжки, то воно не може бути кваліфіковане як крадіжка, включене до обсягу цього поняття.

Сукупність (клас) може складатися з одного елемента, наприклад, “Українська юридична академія”, із численних елементів (“договір купівлі-продажу”, “злочин”, “крадіжка”) або безлічі елементів (“атом”, “електрон”, “сутність”, “явище” і т. ін.). А такі класи, як “русалка”, “вічний двигун”, “кентавр” тощо, не мають жодного реального предмета.

Сукупність (клас) включає до свого складу не тільки елементи, а й різні їхні сполуки (групи). Елементом цих груп належать певні, специфічні для даної сполуки ознаки, такі, що не притаманні елементам інших сполук. Групи елементів тієї чи іншої сукупності (класу), які складаються з елементів, котрі мають певні відрізняювальні властивості, називаються *підкласами*. Наприклад, сукупність (клас) угод складається з окремих конкретних юридичних угод, які є її елементами. Із цих елементів всередині класу угод можна скласти підкласи, наприклад, підклас позики, кредиту, купівлі-продажу, заповіту тощо. Кожен такий підклас утворюється за певною ознакою, притаманною тільки тим елементам, котрі входять до нього.

Зміст і обсяг понять взаємопов’язані. Цей взаємозв’язок виражений у логічному законі зворотного відношення між обсягом і змістом поняття, котрий формулюється так: *зі збільшенням змісту поняття зменшується його обсяг і зі збільшенням обсягу поняття зменшується його зміст.*

Візьмімо такі два поняття: “злочин” і “посадовий злочин”. Великий обсяг має поняття “злочин”, оскільки воно поширюється на всі злочини, а поняття “посадовий злочин” охоплює тільки частину злочинів, ті, які є посадовими. Зміст же буде більшим у поняття “посадовий злочин”, оскільки

окрім ознак, властивих усілякому злочину, воно включає ще й ознаки специфічні, ті, якими посадові злочини відрізняються від інших.

Таким чином, більший обсяг — менший зміст, більший зміст — менший обсяг поняття.

2.4. Зміст поняття і склад злочину

У кримінальному праві поряд з терміном “зміст поняття” існує специфічне поняття “склад злочину”. Коли йдеться про той чи інший конкретний злочин, наприклад, про крадіжку, вбивство, спекуляцію і т. ін., то говорять не про зміст поняття “крадіжка” чи “вбивство”, а про склад злочину, крадіжки, вбивства тощо. Кожен склад злочину є юридичне поняття про певний суспільно небезпечний вчинок. Під складом злочину розуміється сукупність суб’єктивних ознак, за наявності котрих суспільно небезпечна дія визначається злочином за кримінальним законом.

З логічного боку склад злочину — це зміст поняття, який відображає конкретний злочин. І склад злочину, і зміст поняття утворюють одні й ті ж ознаки певної суспільно небезпечної дії. Наприклад, зміст поняття “грабіж” становлять такі ознаки: 1) відкрита 2) крадіжка 3) особистого майна громадян. Ці ж ознаки утворюють і склад злочину пограбування.

Склад більшості злочинів установлює кримінальний закон. Але в деяких випадках закон не визначає ознак складу злочину, надаючи це право кримінально-правовій теорії і судовій практиці.

Склад злочину — це і юридична, і логічна основа для відмежування одних злочинів від інших. Наприклад, склад злочину крадіжки дає змогу відрізнити крадіжку від усіх близьких до крадіжки злочинів, таких як пограбування, розбій, шантаж, шахрайство тощо.

Склад злочину за кримінальним правом є єдиною підставою кримінальної відповідальності. Кримінальне переслідування не може бути порушене, а порушене підлягає припиненню на будь-якій стадії процесу, якщо в дії (недіяльності) особи відсутній склад злочину.

У дії (недіяльності) звинувачуваного наявний склад певного злочину тільки тоді, коли ця дія має всі ознаки даного складу злочину. Відсутність хоча б одного з названих у законі ознак складу злочину за наявності всіх останніх означає відсутність даного злочину в цілому. У такому випадку скоєне

не може бути кваліфіковане за статтею закону, в якій описаний даний склад злочину.

Наприклад, дія обвинувачуваного не має складу злочину крадіжки (до його дії поняття “крадіжка” не застосовна), якщо він 1) таємно 2) вилучає у законного власника або із користування третіх осіб 3) предмети, що не є власністю, скажімо документи, оскільки в його дії відсутні всі ознаки крадіжки: 1) таємне 2) викрадення 3) власного майна громадян. У такому випадку в дії обвинувачуваного наявний інший склад злочину, а саме злочин, передбачуваний ст. 193 КК України (“Викрадення або пошкодження документів, штампів, печаток”).

2.5. Логічна сутність кримінально-правової кваліфікації злочину

Кваліфікація злочину — це юридична оцінка конкретної суспільно небезпечної дії, відповідь на запитання про те, який злочин здійснено у даному випадку. Кваліфікацією називається з’ясування відповідності розглядуваної дії (недіяльності) складу певного злочину, передбачуваного кримінальним законом. Для того, щоб кваліфікувати злочин, необхідно правильно визначити наявні ознаки скоєного і знати ознаки того складу злочину, котрий у ньому вбачається.

У логічному відношенні кваліфікація злочину є співвіднесення окремої суспільно небезпечної дії (бездіяльності) до певного “свого класу” (сукупності) предметів, застосування до скоєного одного з кримінально-правових понять (статті закону), передбачених законом.

Дати правильну кваліфікацію злочину — значить віднести конкретну суспільно небезпечну дію до того класу предметів (злочинів), елементом котрої вони є, застосувати до скоєного те поняття, ознаками якого воно володіє.

Неправильна кваліфікація є включення дії до особи, до класу предметів (злочинів), до котрих ця дія насправді не входить, застосування для предмета (дії) поняття (статті закону), ознак якого воно не має. Неправильна кваліфікація злочину — це помилка не тільки судова, а й логічна.

Так, якщо дії обвинувачуваного, що проявилися у 1) відкритому 2) викраденні 3) майна без застосування насилля і погроз її застосування, кваліфіковані як розбійний напад, то така кваліфікація неправильна. До обсягу поняття “розбій” входять, складаючи його логічний клас, тільки такі дії, котрі

є 1) нападом 2) з метою заволодіння 3) власним майном громадян, 4) поєднаним з насиллям, небезпечним для життя чи здоров'я особи, на яку вчинено напад, або з погрозою застосування такого насильства. Кваліфікація ж як розбійного нападу дії обвинувачуваного, в котрих відсутні названі ознаки розбою, означає, що поняття “розбій” поширене на такий предмет (дію), який не входить до обсягу цього поняття і не є елементом даного логічного класу.

Кваліфікація злочину — одне з основних завдань правосуддя. Інтереси дотримання законності вимагають, щоб кожна суспільно небезпечна дія була кваліфікована за тією статтею кримінального закону, котра передбачає вчинене, або за якоюсь іншою. Із логічної точки зору ця вимога полягає в тому, щоб до кожної суспільно небезпечної дії застосовувалися тільки ті поняття, ознаками якої воно наділене. Відхід від цієї вимоги призводить до помилок: судової помилки за конкретним змістом і логічної помилки за формальною (структурною) правильністю.

2.6. Види понять

Поняття діляться на види за змістом і обсягом.

За обсягом розрізняють поняття *одиничні, загальні й нульові*.

Одиничним називається поняття, обсяг якого складається з одного предмета.

Прикладами одиничних понять є такі: “Харків”, “Велика Вітчизняна війна” та ін.

Загальне поняття — це таке поняття, обсяг якого складається більш ніж з одного предмета. Загальними поняттями є: “людина”, “держава”, “норма права”, “злочин”, “крадіжка” тощо. До обсягу кожного з них входить не один, а група однорідних предметів.

Загальні поняття можуть бути *реєструючими* і *нереєструючими*.

Реєструючим називається таке поняття, до обсягу котрого входить чітко визначена, яка підлягає обліку, кількість предметів. Наприклад, “планета сонячної системи”, “частина світу”, “близький родич звинувачуваного”, “законний представник потерпілого” тощо.

Нереєструючим називається поняття, котре відноситься до необмеженої кількості предметів. Так, поняття “факт”, “подія”, “сутність”, “явище” і т. д. є нереєструючим, оскільки

кількість предметів, що підлягають під кожне з них, не піддається обліку.

Нульовим поняттям називається поняття з нульовим обсягом, тобто поняття, логічний клас якого не має жодного елемента. Наприклад, “круглий квадрат”, “вічний двигун”, “Бог”, “русалка”, “відьма” тощо.

Поняття, котрі відносяться до сукупних предметів, мисляться як єдине ціле, називаються *збірними поняттями*. Такими є поняття “ліс”, “бібліотека”, “клас”, “натовп”, “банда” та ін.

Збірне поняття відображає істотні ознаки певної сукупності предметів, а не ознаки предмета, що створюють цю сукупність. Наприклад, поняття “бібліотека” відображає істотні ознаки бібліотеки як сукупності книг, а не ознаки книг. Тому збірне поняття не застосовне до окремих предметів сукупності. Не можна, наприклад, одну книгу називати бібліотекою. Цим збірні поняття відрізняються від загальних понять, котрі застосовні до кожного окремого предмета, що відображається загальним поняттям. Так, поняття “стіл” застосовне до кожного окремо взятого стола.

Збірне поняття може стати як одиничним, так і загальним. Наприклад, “Харківська бібліотека ім. Короленка”, “Робітництво України”, “1-й Гвардійський полк” тощо — це одиничні збірні поняття. А поняття “піхотний полк”, “робітничий клас” є загальними збірними поняттями.

За змістом розрізняють поняття *конкретні й абстрактні, позитивні й негативні, співвідносні й безспіввідносні*.

Конкретним називається поняття, яке відтворює предмет у його цілісності.

Абстрактним називається поняття, яке відображає не предмет, а його властивість чи відношення, взяте як самостійний об’єкт думки.

Так, поняття “стіл”, “людина”, “державна”, “злочин”, “крадіжка” і т. д. — це поняття конкретні, а “тягар”, “хорообрість”, “вартість”, “провина” та ін. — абстрактні поняття.

Конкретному поняттю відповідає в дійсності конкретний предмет або явище. Властивість же, що відтворюється абстрактним поняттям, не володіє предметністю, вона не існує сама по собі поза річчю. У світі немає тягара, вартості, провини самих по собі, а є предмети, що володіють тягарем, вартістю, провинною. Тому, коли ми оперуємо абстрактними поняттями, то можна назвати предмет, який володіє властивістю, що відображається в абстрактному понятті, але неможливо продемонструвати властивість саму по собі як таку.

Позитивними називаються такі поняття, котрі відображають наявність у предмета або явища певних ознак.

Негативним називається поняття, в якому йдеться про відсутність у предмета ознак, котрі складають позитивні поняття.

Наприклад, поняття “осудність” є позитивним, а “неосудність” — негативним. У кожному з них йдеться про одні й ті ж ознаки, які становлять їхній зміст, тільки в одному понятті говориться про наявність, а в другому про відсутність цих ознак. Осудність є 1) здатність людини розуміти те, що відбувається, і 2) свідомо керувати своїми вчинками. Особа визнається неосудною, якщо вона 1) не могла віддавати собі звіт у своїх діях або 2) керувати ними унаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладнання психічної діяльності, недоумкуватості або іншого хворобливого стану.

Зміст і обсяг негативних понять є такими ж визначеними, як зміст і обсяг позитивних понять. Так, негативні поняття “неповнолітній”, “неосудний”, “незаконний”, “необґрунтований” і т. д. дають змогу строго окреслити коло предметів, що підпадають під це поняття, як і позитивні поняття, “повнолітній”, “осудний”, “законний”, “обґрунтований”.

Зміст негативного поняття не може бути встановленим без знання змісту відповідного йому позитивного поняття. Так, без знання змісту поняття “законний вирок” не можна визначити ознаки поняття “незаконний вирок”; не знаючи змісту поняття “осудний”, не можна визначити, які ознаки складають зміст поняття “неосудний”, тощо.

Безвідносними називають поняття, які відображають предмети, з існуванням котрих ми не пов’язуємо необхідне існування яких-небудь інших предметів. Такі поняття мисляться самі по собі, поза зв’язками з якимись іншими певними поняттями. Наприклад, “людина”, “норма права”, “договір”, “крадіжка” — це поняття безвідносні.

Відносними називають пари понять, котрі відображають такі предмети, існування одного із яких немислиме без існування другого. Відносні пари понять: “боржник” і “кредитор”, “позивач” і “відповідач”, “злочин” і “кара”, “зміст” і “форма”, “кількість” і “якість”, “сутність” і “явище” тощо.

Виділення відносних понять має важливе значення для пізнання. Якщо ми маємо справу із співвідносними поняттями, то необхідно мати на увазі, що пізнання одного предмета неможливе у відриві від другого, співвідносного з ним.

Так, не можна розібратися у природі надбудови, не досліджуючи економічний базис, не можна розглядати форму поза зв'язком зі змістом тощо.

2.7. Відношення між поняттями

У процесі пізнання і практики досить часто доводиться з'ясовувати відношення між тим чи іншим поняттями. Знання відношення між поняттями дає змогу не змішувати одні поняття з другими, вбачати у поняттях як спільне, так і відмінне, правильно користуватися поняттями у практиці мислення.

У логіці всі поняття поділяють на *порівнянні* і *непорівнянні*.

Непорівнянними називаються такі поняття, котрі відображають настільки віддалені предмети, що в їхньому змісті й обсязі немає нічого спільного. Наприклад, поняття “метал” і “право”, “атом” і “держава”, “норма права” і “рослина”, “крадіжка” і “невагомість” непорівнянні.

Порівнянними називаються поняття, у змісті і обсязі яких наявне дещо спільне. Порівнянні є такі поняття: “право” і “мораль”, “закон” і “указ”, “договір” і “угода” тощо.

Розділяючи поняття на порівнянні і непорівнянні, треба мати на увазі, що абсолютно непорівнянних понять взагалі немає. Будь-які два поняття, наприклад “право” і “місяць”, мають не тільки відмінне, а й спільне. Таким спільним для них є логічна форма, яка дає змогу відносити їх до однієї й тієї ж форми мислення — поняття. Але якщо у логіці говорять про поняття порівнянні й непорівнянні, то мають на увазі зміст і обсяг понять, а не логічну форму.

Порівнянні поняття бувають *сумісні* й *несумісні*.

Сумісними називаються поняття, обсяг яких цілком або частково збігається. Зміст сумісних понять різний, але деякі ознаки їх можуть бути спільними.

Несумісними називаються поняття, обсяг яких не збігається в жодній своїй частині. Зміст несумісних понять не тільки різний. Тут видові ознаки одного поняття виключають видові ознаки другого. Але родова ознака несумісних понять є спільною.

Серед сумісних понять розрізняють три види відношень 1) відношення тотожності, 2) підпорядкування і 3) перехрещення.

1. Відношення тотожності

Тотожними називаються поняття, що відображають один і той же предмет. Обсяг тотожних понять збігається повністю, але зміст різний. Різними є не всі ознаки, а тільки специфічні, видові. Родова ж ознака тотожних понять є спільною. Наприклад, тотожними є такі поняття, як “Олесь Гончар” і “автор роману «Собор»”. Обсяг цих понять є одним і тим же, він повністю збігається, зміст же цих понять дещо різний.

Тотожними будуть також поняття “Аристотелева логіка” і “традиційна логіка”, “стаття 154 КК України” і “стаття, що передбачає відповідальність за спекуляцію” тощо.

Відношення між обсягами тотожних понять графічно зображають так (див. рис. 1). Обсяг поняття *A* і обсяг поняття *B* повністю збігаються.

Зі сказаного випливає, що логіка не знає понять, у котрих, окрім обсягу, повністю збігався б зміст. Є поняття, які відображають один і той же предмет, але немає понять, зміст яких був би одним і тим же. Але в практиці мислення бувають випадки, коли під тотожними мислять поняття, що мають нібито однаковий зміст. Таке тлумачення тотожності понять є неправильним.

2. Відношення підпорядкування

Відношення підпорядкування існує між такими поняттями, одне з яких входить як частина в обсяг другого.

У відношенні підпорядкування перебувають, наприклад, поняття “право” і “державне право”. Обсяг поняття “державне право” входить до обсягу поняття “право” як частина його обсягу. Обсяг поняття “право” ширше, ніж обсяг поняття “державне право”.

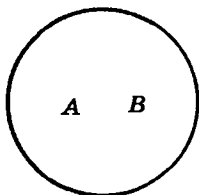

Рис. 1

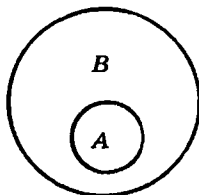

Рис. 2

Поняття з більшим обсягом називається *підпорядковуючим*, а поняття з меншим обсягом — *підпорядкованим*. У нашому прикладі поняття “право” є підпорядковуючим, а

поняття “державне право” — підпорядкованим. Графічно відношення підпорядкування зображають так (див. рис. 2). Коло *B* означає поняття підпорядковуюче, а коло *A* — підпорядковане, обсяг якого становить частину обсягу підпорядковуючого поняття *B*.

З боку змісту між підпорядковуючим і підпорядкованим поняттями існує таке відношення: підпорядковане поняття включає до свого змісту всі ознаки, властиві підпорядковуючому поняттю, плюс ознаки, специфічні тільки для підпорядкованого поняття. Наприклад, до поняття “державне право” входять усі ознаки “права” і, крім того, ознаки, що характеризують його як право державне.

Із цього випливає досить важливий висновок для пізнання: все, що утверджується про підпорядковуюче поняття, ми можемо утверджувати про підпорядковане поняття, тобто не можна мислити предмет, відображений у підпорядкованому понятті, без ознак, властивих підпорядковуючому поняттю. Так, говорячи про державне право, не можна забувати, що воно є право і, отже, має ознаки, властиві праву взагалі. У той же час не можна поширювати сказане про підпорядковане поняття на підпорядковуюче, оскільки специфічні ознаки підпорядкованого поняття не входять до змісту підпорядковуючого поняття.

Відношення підпорядкування може бути як між двома загальними, так і між загальним та одиничним поняттями. Якщо відношення підпорядкування існують між загальними поняттями, то *підпорядковуюче поняття* називається *родом* або *родовим поняттям*, а *підпорядковане* — *видом* або *видовим поняттям*. Так, поняття “право” — це родове, а поняття “цивільне право” — видове; “угода” — це рід, а “договір” — вид.

Якщо відношення підпорядкування існує між підпорядкуючим загальним і підпорядкованим одиничним поняттями, то підпорядковуюче поняття називається *видом* або *видовим поняттям*, а підпорядковане — *індивідом* (*елементом сукупності*). Так, відношення між поняттями “крадіжка” і “ця крадіжка” є відношення виду (“крадіжка”) і індивіду (“ця крадіжка”).

Відношення підпорядкування — це найпоширеніший і найважливіший тип логічних відношень між поняттями; він перебуває в основі багатьох логічних операцій, наприклад, у визначенні понять, узагальненні та обмеженні понять, розподілу термінів у судженнях, у категоричному силогізмі, індукції тощо.

3. Відношення перехреснення

Перехресними називаються поняття, обсяг яких тільки частково входить один в одного.

Так, поняття “студент” і “відмінник” перехреснюються, оскільки частина обсягу поняття “студент” входить до обсягу поняття “відмінник”, а частина поняття “відмінник” входить до обсягу поняття “новатор” і “лауреат”, “свідок” і “рорич”, “адвокат” і “захисник” тощо.

Графічно відношення між обсягами перехресних понять відображають так (див. рис. 3). Коло *A* позначає обсяг одного, а коло *B* — другого перехресного поняття. Із заштрихованої частини схеми видно, що обсяг перехресних понять у певній частині збігається. Щодо нашого прикладу це означає, що деякі студенти є відмінниками, а деякі відмінники — студентами.

Зміст перехресних понять, за винятком родової ознаки, різний. Але видові ознаки не заперечують одна одну, навпаки, один і той же предмет може мати ознаки перехресних понять одночасно. Так, деякі люди в один і той же час є і студентами і відмінниками.

Серед несумісних понять розрізняють три види відношень: 1) *супідрядності*, 2) *суперечності* та 3) *протилежності*.

4. Відношення супідрядності

Відношення супідрядності існує між поняттями, які однаково входять до одного й того ж роду. Такі поняття називаються *супідрядними*.

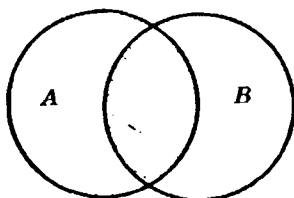

Рис. 3

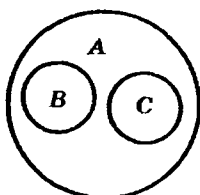

Рис. 4

Наприклад, поняття “крадіжка” і “пограбування” супідрядні, оскільки вони є видами одного й того ж роду — “злочин проти особистої власності громадян”. Супідрядними є також поняття “завдаток” і “застава”, “хабар” і “халатність”, “висилка” і “заслання”.

Супідрядні поняття відображають так (див. рис. 4). Велике коло *A* позначає обсяг родового поняття (наприклад, “зло-

чин проти власності”), а малі кола *B* і *C* — обсяг супідрядних (видових) понять (“крадіжка” і “грабіж”).

Обсяг супідрядних понять не збігається в жодній своїй частині. Це означає, що немає предметів, котрі входили б до обсягу двох супідрядних понять (у поняття *B* і в поняття *C*) одночасно.

Це положення логіки має важливе значення для кримінально-правової теорії та судової практики. Та чи інша конкретна суспільно небезпечна дія може бути кваліфікована тільки за якоюсь однією супідрядною статтею кодексу, наприклад, за статтею, що описує грабіж, а не за обома цими статтями одночасно.

Зміст супідрядних понять в цілому відмінний, але, окрім родової ознаки, загальними можуть бути і деякі видові ознаки.

Наприклад: а) Крадіжка є 1) злочин, що полягає у 2) таємному 3) викраденні особистого майна громадян; б) Грабіж є 1) злочин, який полягає у 2) відкритому 3) викраденні особистого майна громадян.

Тут однаковими є родова ознака (“злочин”) і одна видова ознака (“викрадення особистого майна громадян”).

Збіг деяких ознак змісту супідрядних понять призводить іноді до зміщення предметів у дійсності. Так, часті випадки, коли грабіж сплутують (неправильно кваліфікують) із розбоєм, а розбій — із грабежем; шахрайство — з крадіжкою; образа дією — з легким тілесним пошкодженням і т. д.

Щоб уникнути подібних помилок, необхідно у кожному випадку точно визначити ті істотні ознаки, за якими конкретний предмет (дія) відноситься до певного класу предметів.

5. Відношення суперечності

Відношення суперечності існує між такими двома поняттями, одне з яких має певні ознаки, а друге — ці ж ознаки заперечує, не стверджуючи якихось нових. Такі поняття називаються *суперечливими*.

Прикладами суперечливих понять можна назвати такі: “винний” і “невинний”, “осудний” і “неосудний”, “законний” і “незаконний”, “обґрунтований” і “необґрунтований”, “злочинне” і “незлочинне”, “каране” і “некаране” тощо.

Відношення суперечності існує між негативним і відповідним позитивним поняттям.

Змістом одного із суперечливих понять є сукупність певних ознак, а змістом другого — заперечення саме цих ознак.

Так, змістом поняття “незаконний” є відсутність у предмета мислення тих ознак, котрі складають зміст поняття “законний”.

Обсяги суперечливих понять виключають одне одного. Один і той же предмет не може входити до обсягу обох суперечливих понять одночасно. Він може належати до класу тільки одного з них.

Обсяги суперечливих понять вичерпують увесь обсяг родового поняття. Окрім двох даних суперечливих понять, рід ніякого проміжного третього поняття не має.

Ці логічні положення покладено в основу багатьох кримінально-процесуальних вимог юридичного закону. Так, суд, розв’язуючи питання про вину звинувачуваного, не може посісти якусь середню між винністю і невинністю точку зору. Він має визначити звинуваченого або винним, або ж невинним. Вирок також може бути або законним, або незаконним і не може бути і тим і іншим одночасно. Та чи інша конкретна дія є або злочинною, або незлочинною і т. д.

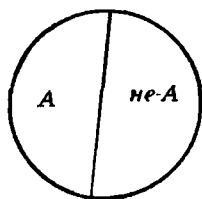

Рис. 5

Відношення між суперечливими поняттями відображають так (див. рис. 5).

6. Відношення протилежності (супротивності)

Відношення протилежності (супротивності) існує між двома поняттями, із котрих одне заперечує друге при допомозі утвердження нових ознак, несумісних із ознаками заперечуваного поняття.

Протилежні, наприклад, поняття “грубість” і “ніжність”, “білий” і “чорний”, “високий” і “низький”, “революція” і “контр-революція” тощо.

Зміст одного супротивного поняття не тільки включає зміст другого, а й протилежний йому. Тому супротивні поняття не можуть застосовуватися до одного й того ж предмета одно-

часно. Не можна, наприклад, сказати, що даний предмет є і білим, і чорним, що дія звинувачуваного і навмисна, і ненавмисна водночас.

Обсяги двох протилежних понять не вичерпують обсяг родового поняття, між ними може бути третє поняття. Так, між білим і чорним знаходиться зелений, червоний та інші кольори; окрім навмисної і ненавмисної дії, існує ще само впевненість тощо.

Тому, якщо предмет не входить до обсягу одного протилежного поняття, то це ще не означає, що він входить до обсягу другого. Він може відноситися до якогось іншого класу предметів даного роду. Так, якщо смерть потерпілого не є нещасним випадком, то звідси ще не випливає, що має місце вбивство. Смерть потерпілого могла бути наслідком самогубства.

Протилежні поняття графічно зображуються так (див. рис. 6).

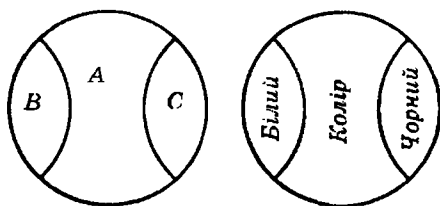

Рис. 6

2.8. Операції над поняттями

Операції над поняттями — це такі логічні дії, унаслідок яких утворюються нові поняття. Оскільки обсяг понять розглядається як клас, із яким проводяться ці операції, то останні й називаються операціями з класами. Унаслідок цих операцій (операцій над поняттями) здобувають нові класи. Розгляньмо такі операції над поняттями: а) складання, б) множення, в) заперечення, г) узагальнення і обмеження понять.

А. Операція складання понять полягає в об'єднанні двох чи кількох класів у один клас.

Так, операція складання понять “обвинувальний присуд” і “виправдувальний присуд” полягає в об'єднанні класу обвинувальних присудів з класом виправдувальних присудів у один клас, або в одне поняття “обвинувальний присуд” літе-

рою A , а поняття “виправдувальний присуд” — літерою B , то результат цієї операції можна відобразити графічно так (див. рис. 7). Заштрихована поверхня є клас присудів.

За допомогою операції складання можна об’єднати класи (поняття), що перебувають між собою у найрізноманітніших відношеннях: тотожності, підпорядкування, перехрещення, супідрядності, суперечності, протилежності. Наприклад, при об’єднанні понять “свідки” (A) і “родичі” (B), які перебувають у відношенні перехрещення, ми здобудемо новий клас (рис. 8), до якого увійдуть не тільки свідки, що не є родичами, і родичі, котрі не є свідками, а й родичі-свідки. При складанні понять “договір” (A) та “угода” (B), між котрими існують відношення підпорядкування, здобудуть новий клас (заштрихована поверхня рис. 9), до якого увійдуть не тільки угоди, що не є договорами, а й угоди, які є договорами.

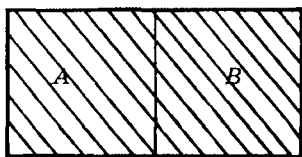

Рис. 7

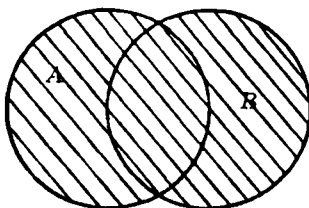

Рис. 8

Під час операції складання понять часто користуються сполучником “або”. Він уживається не в розділювальному, а в єднально-розділювальному значенні. Це слід мати на увазі при тлумаченні правових норм. Так, за ст. 161 КК України, де йдеться про те, що “Полювання в заборонений час, або в недозволених місцях, або забороненими знаряддями і способами, чи то на звірів і птахів, полювання на котрих повністю заборонене... — карається...”, відповідальність будуть нести не тільки особи, що займаються полюванням у заборонений час, а й особи, які займаються полюванням у недозволених місцях, або на звірів і птахів, полювання на котрих повністю заборонене.

Обсяг понять “ A або B ”, здобутий унаслідок операції складання, є об’єднання класів, що відповідають поняттям A і B . Тому вираз “ A або B ”, наприклад “студенти або спортсмени”, означає, що до цього нового класу входять не тільки студен-

ти, котрі не є спортсменами, і спортсмени, які не є студентами, а й студенти, котрі одночасно є і спортсменами.

Б. Операція множення понять полягає в пошуку таких предметів (елементів), котрі входять одночасно до класу обох помножуваних понять. Наприклад, операція множення понять “свідок” (A) і “родич” (B) полягає в пошуку таких елементів серед класу свідків і таких елементів серед класу родичів, котрі одночасно входять до обох класів, тобто таких людей, які є одночасно і свідками і родичами.

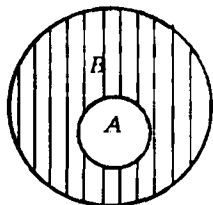

Рис. 9

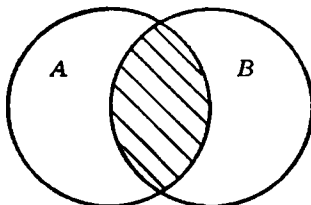

Рис. 10

Графічно результат цієї операції можна відобразити так (див. рис. 10). Заштрихована частина поверхні і означає шукане класу предметів, тобто тих людей, котрі є одночасно і свідками, і родичами

Операцію множення можна проводити з поняттями, що перебувають між собою у різних відношеннях. Наприклад, якщо нам треба провести операцію множення понять “злочин” (A) і “посадовий злочин” (B), що перебувають у відношенні підпорядкування, то ми виділяємо такі елементи підпорядкування, котрі одночасно входять до обох цих класів, тобто відшукуємо такі злочини взагалі, які одночасно є і посадовими.

Графічно результат операції множення цих понять матиме таке відображення (див. рис. 11). Заштрихована поверхня позначає клас тих елементів (злочинів), котрі одночасно входять до поняття A (“злочин”) і до поняття B (“посадовий злочин”).

Під час множення понять, обсяг яких не збігається, ми здобуємо нульове поняття. Наприклад, нам необхідно провести операцію множення над поняттями “навмисно” і “необережно”. Оскільки обсяг цих понять не має загальних елементів, то здобута внаслідок операції множення множинність дій є одночасно навмисною і необережною і буде нульовим класом.

Операція множення позначається здебільшого за допомогою сполучника “і” (“студент і спортсмен”, “право і державне право”, “хабар і халатність”), котрий вживається у поєднувальному значенні.

В. *Операція заперечення поняття А* полягає в утворенні нового поняття — не-А, обсяг якого, складений з обсягом поняття А, становить логічний клас сфери предметів, про яку ми розмірковуємо.

Наприклад, сферою нашого міркування є юридичні угоди. Заперечуючи поняття “купівля-продаж” (А), ми здобудемо поняття “не купівля-продаж” (не-А). Склавши поняття “купівля-продаж” і “не купівля-продаж”, ми здобудемо клас юридичних угод.

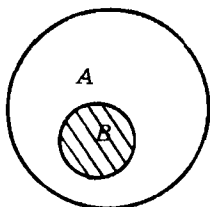

Рис. 11

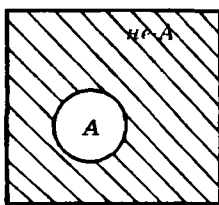

Рис. 12

Графічно результат цієї операції можна уявити так (див. рис. 12). Тут квадрат — це сфера предметів, про яку ми міркуємо (у даному випадку юридичні угоди). Коло поняття (А) “купівля-продаж”. Заштрихована частина квадрата — поняття (не-А) “не купівля-продаж”. Поняття не-А, що заперечує поняття А, має певний обсяг. Так, до обсягу поняття “не купівля-продаж” (не-А) увійде не все, що завгодно, не будь-який предмет дійсності, наприклад дерево, дім, людина і т. д., а тільки ті елементи класу юридичних угод, котрі не є купівлею-продажем, не входять до обсягу поняття А. Та оскільки кожен предмет або явище матеріального світу може розглядатися нами у складі різних класів предметів, то обсяг конкретного поняття не-А перебуватиме у залежності від обсягу тієї сфери предметів, про яку ми міркуємо.

Наприклад, якщо сферою предметів, про яку ми міркуємо, є клас злочинів взагалі, то до обсягу поняття “не крадіжка” (не-А), здобутого завдяки запереченню поняття “крадіжка” (А), увійдуть усі злочини, що не є крадіжкою, а саме: всі державні злочини, усі злочини проти власності, за винятком крадіжки, злочини проти життя, здоров’я, свободи і гідності

особи і т. д. Якщо ж сферою предметів, про яку ми міркуємо, є злочини проти особистої власності громадян, то до обсягу поняття “не крадіжка” (не-А), утвореного за допомогою заперечення поняття “крадіжка” (А), увійдуть уже не всі злочини, передбачені Кримінальним кодексом, окрім крадіжки, а тільки злочини проти особистої власності громадян, що не є крадіжкою, тобто грабіж, розбій, шахрайство, шантаж і т. д.

Поняття (А і не-А), здобуті завдяки операції заперечення, перебувають між собою у відношенні суперечності.

2.9. Узагальнення і обмеження понять

У практиці мислення нам часто доводиться переходити від одних понять до інших. Так, ми можемо перейти від поняття “халатність” до поняття “посадовий злочин”, від поняття “посадовий злочин” — до поняття “злочин”, від останнього — до поняття “діяння” і, навпаки, від поняття “діяння” до поняття “злочин”, від нього — до поняття “посадовий злочин” і т. д.

Логічна операція, за допомогою якої відбувається перехід від поняття з меншим обсягом до поняття з більшим обсягом, називається *узагальненням*. Узагальнити поняття — означає перейти від виду до роду.

Логічна дія, у процесі котрої відбувається перехід від поняття з більшим обсягом до поняття з меншим обсягом, називається *обмеженням*. При обмеженні ми йдемо від роду до виду.

Наприклад, коли від поняття “договір” ми переходимо до поняття “угода”, а від нього до поняття “цивільні правовідносини”, а потім до поняття “правовідносини” — ми узагальнюємо поняття. Якщо ж від поняття “договір” ми перейдемо до поняття “страхування”, а від нього — до поняття “майнове страхування”, то ми обмежуємо поняття (див. рис. 13).

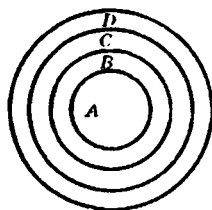

Рис. 13

Процес узагальнення і обмеження понять не безконечний.

Межею узагальнення є категорії. Категорії — це поняття з гранично широким обсягом. Категорії не мають роду, тому не піддаються узагальненню. Наприклад, такі категорії, як “матерія”, “свідомість”, “рух”, “сутність”, “явище”, “кількість”, “якість” тощо, не узагальнюються, від них не можна перейти до якихось інших понять із великим обсягом.

Рубежем обмеження є одиничне поняття. Так, обмеження поняття “крадіжка” буде “крадіжка, скосна Петровим”.

Узагальнення і обмеження може бути як правильним, так і неправильним. Щоб ці операції були правильними, необхідно при узагальненні переходити від виду до роду, а при обмеженні — від роду до виду. Якщо ж при узагальненні ми перейдемо до поняття, яке є родом щодо вихідного поняття, то таке узагальнення буде неправильним. Не можна, наприклад, узагальнюючи поняття “крадіжка”, перейти до поняття “грабіж”, оскільки грабіж не є родом для крадіжки.

При обмеженні трапляються помилки, коли поняття, до якого доходять, не є видом щодо того поняття, яке обмежується. Якщо, наприклад, обмежуючи поняття “держава”, ми перейдемо до поняття “сім’я”, то таке обмеження буде неправильним.

Узагальнення і обмеження понять дає змогу уточнити зміст і обсяг понять, установити відношення між ними, що досить важливо для пізнання.

Розділ 3

ВИЗНАЧЕННЯ І ПОДІЛ ПОНЯТЬ

3.1. Сутність визначення

Якщо ми маємо справу з поняттями, то нас цікавить перш за все їхній зміст. Розмірковуючи, наприклад, про право, слід знати зміст цього поняття; кваліфікуючи скоєне як шпигунство, суд має знати склад злочину шпигунства; викладаючи курс науки, лектор має роз'яснити зміст основних її понять і т. д.

Зміст поняття, не поданий у слові, що виражає поняття безпосередньо, не є очевидним. Наприклад, із самого слова “диспозиція” нам ще не відомий зміст цього поняття. Зміст поняття з'ясовується завдяки логічній дії (операції), що дістала назву визначення (*definitio*).

Визначенням (дефініцією) називається розкриття змісту поняття.

Оскільки зміст поняття складають необхідні, істотні ознаки предмета, то визначити поняття — означає з'ясувати істотні ознаки предмета. Так, визначити поняття “наклеп” означає з'ясувати істотні ознаки наклепу.

Визначення розв'язує такі два пізнавальні (гносеологічні) завдання:

1. З'ясовує властивість визначуваного предмета, дає відповідь на запитання про те, що є даний предмет.

2. Обмежує визначуваний предмет від усіх інших суміжних з ним предметів.

Так, визначаючи поняття “розбій” як 1) напад 2) з метою заволодіння особистим майном громадян, 3) поєднаний із насиллям, небезпечним для життя або здоров'я особи, котра зазнає нападу, або 4) із загрозою застосування такого насилля, ми тим самим розкриваємо сутність розбою, визначаємо його істотні ознаки і відрізняємо розбій від таких злочинів, як грабіж, крадіжка, бандитизм тощо.

Визначення є підсумком складного й тривалого процесу пізнання предметів або явищ. Визначенням нібито завершується процес вироблення поняття. Але визначення не залишаються незмінними, раз і назавжди встановленими. У

пізнанні йдуть від одних визначень, менш точних, до других, більш точних, що відповідають даному рівню розвитку знань.

Визначення відіграють важливу роль у пізнанні та практиці. Жодна наука не може обійтися без визначення своїх понять. Доти, доки відсутнє наукове визначення того чи іншого поняття, немає й точного знання істотності предмета, що відображається цим поняттям, відсутній і критерій для відокремлення одних предметів від інших. Наприклад, відсутнє в попередньому законі чітке визначення поняття “посадова особа” призводило в судовій практиці до того, що особи, які не є посадовими (наприклад, пастух), розглядались іноді як посадові, що породжувало судові помилки.

У той час же необхідно мати на увазі, що будь-яке визначення не повністю відображає предмет, воно бере у предмета тільки істотні ознаки і полишає поза своїм змістом масу інших ознак, якими наділений певний предмет. Визначення огрублює предмет, не виражає багатства його проявів, зв'язків і відносин.

3.2. Види визначень

Визначення бувають *реальні й номінальні*. У реальних визначається предмет, у номінальних — ім'я предмета.

До реальних визначень відносять такі: визначення через рід і видові відмінності, генетичне та інші способи визначення. Розгляньмо кожен вид визначення окремо.

Визначення через рід і видову відмінність.

При визначенні через рід і видову відмінність визначуване поняття підводиться під друге, більш ширше поняття, що є найближчим його родом, і вказуються ознаки, котрими відрізняється визначуване поняття від інших понять, які входять до цього роду.

Наприклад, визначаючи поняття “присуд”, спочатку називають рід “присуд є рішення”, а потім перелічують ознаки, що складають видову відмінність “Присуд є рішення (рід), винесене судом у засіданні з питання про винність чи невинність підсудного і про застосування або незастосування до нього покарання (видова відзнака)”.

Видова відмінність — це ознака або група ознак, якими відрізняється визначуваний предмет від предметів, що входять до цього роду. Ознак, які утворюють видову відмінність, має бути вказано у визначенні стільки, щоб вони разом з родовою ознакою виражали сутність визначуваного предмета і їх було достатньо для обмеження цього предмета від усіх інших схожих предметів.

Визначення через рід і видову відмінність можна виразити так: $A \in Bc$.

У будь-якому визначенні розрізняють визначуване поняття (дефінієдум) — це те, що визначається, і визначальне (дефінієс), те, за допомогою чого щось визначається. У наведеній формулі A — визначуване поняття, а Bc — визначальне. При цьому B — означає рід, а c — видову відмінність.

Визначення через рід і видову відмінність — найпоширеніший класичний вид визначення. Ним користуються всі науки. У юриспруденції є основним видом визначення. Але тут цей спосіб має свої особливості, які полягають у тому, що при визначенні кримінально-правових понять часто називають тільки ознаки видового визначення, а рід, до якого належить визначуване поняття, опускається. Такими, зокрема, є визначення багатьох конкретних видів злочинів, наявних у кримінальному кодексі. Наприклад, у статті 126 КК України говориться: “Образа, тобто навмисне приниження честі й гідності особи, виражене у непристойній формі — ...”. Тут поняття “образа” визначене через рід і видову відмінність, але у цьому визначенні перелічені тільки ознаки, що становлять видові відмінності (c): 1) навмисне 2) приниження 3) честі й гідності 4) особи, 5) виражене в непристойній формі.

Рід (злочин) у даній статті не зазначений, оскільки немає необхідності у кожній статті повторювати одне й те ж поняття — (злочин). Усі діяння, названі в особливій частині Кримінального кодексу, мають один рід — “злочин”.

Генетичне визначення

Генетичне визначення (від грецької “генезис”, що означає “походження”) — це таке визначення, в якому зміст поняття розкривається за допомогою вказівки на спосіб виникнення предмета. Описуючи походження предмета, ми перелічуємо його істотні ознаки і, таким чином, з’ясовуємо зміст визначального поняття. Цим способом визначено чимало понять у математиці, і зокрема в геометрії. Наприклад: “Коло є крива, яка утворюється рухом на площині точки, котра зберігає рівну відстань від центру”. Називаючи спосіб виникнення кола, ми перелічуємо його істотні ознаки і, таким чином, з’ясовуємо зміст визначуваного поняття: 1) крива, 2) що утворюється рухом точки, 3) яка зберігає рівну відстань від центру, тобто з’ясовуємо зміст поняття “коло”.

У суспільних науках генетичне визначення застосовується досить рідко, оскільки процес виникнення суспільних явищ

незмінно складніший, ніж, наприклад, геометричних фігур, і тому описати його у формі короткого визначення досить складно.

Інші способи визначення

Не всяке поняття можна визначити через рід і видову відмінність або за допомогою вказівки на спосіб виникнення предмета. Не можна, наприклад, визначити через рід та видову відмінність поняття з винятково широким обсягом (категорії), оскільки вони не мають роду і, отже, не є видами якихось інших понять. Тому, крім розглянутих видів визначень, у практиці мислення користуються і деякими іншими способами.

1. Визначення через вказівку відношення предмета до своєї протилежності.

Визначеннями через названі відношення визначуваного предмета до своєї протилежності будуть такі:

“Властивість є прояв якості при взаємодії предмета з іншими предметами”; “Якість є внутрішня основа всіх властивостей предмета”; “Явище є форма виразу сутності, а сутність — внутрішня основа явища”; “Форма — це спосіб існування змісту” і т. д. У кожному з цих і подібних визначень, зміст одного поняття розкривається через вказівку відношення його до другого: властивості — до якості, а якості — до властивості; явища — до сутності, а сутності — до явища тощо.

Визначення через вказівку відношення визначуваного предмета до своєї протилежності є основним способом визначення філософських та інших категорій.

2. Визначення через перелічення предметів або явищ, до яких застосовне дане поняття.

Наприклад: “Близькі родичі” — батьки, діти, усиновителі, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки, а також дружина”; “Законні представники” — родичі, усиновителі, опікуни, опікуни обвинувачуваного або потерпілого, представники установ і організацій, під опікою яких перебуває обвинувачений або потерпілий”.

У проведених визначеннях перелічуються не ознаки предметів, а самі предмети, на які поширюються поняття “близькі родичі” і “законні представники”. Тому таке визначення можна було б взагалі не вважати визначеннями. Проте за своєю функцією вони схожі на визначення, оскільки дають змогу відмежувати одне від одного, наприклад, близьких від інших родичів, законних представників від усіх інших осіб, відповісти

на запитання про те, що треба розуміти під тим чи іншим поняттям, до яких предметів воно застосовне. Такі визначення чітко установлюють обсяг поняття, котре нас цікавить.

Номінальні визначення

Розглянуті визначення — визначення реальні. За їх допомогою ми визначаємо той чи інший предмет, установлюємо істотні його ознаки, розкриваємо зміст поняття.

Але, окрім реальних визначень, у науці й практиці користуються також і номінальними (від лат. слова *nomina* — ім'я) визначеннями.

Номінальним є таке визначення, за допомогою якого визначається не сам предмет, а його ім'я. Номінальне визначення не розкриває змісту поняття, тому воно не є визначенням у власному розумінні слова. За допомогою номінальних визначень дається найменування предметам і явищам, які вивчаються, вводяться нові терміни в науковий обсяг, з'ясовується значення вживаних термінів і т. д.

Щоб краще з'ясувати відмінність номінальних визначень від реальних, порівняємо номінальне й реальне визначення юридичної особи:

1) "Кількісні утворення як суб'єкти цивільного права іменуються юридичними особами".

2) "Юридичними особами визнаються організації, які володіють відособленим майном, можуть від свого імені придбати майнові й особисті немайнові права і нести відповідальність, бути позивачами і відповідачами в суді, арбітражі або в третійному суді".

Перше визначення є номінальним, а друге — реальним.

3.3. Правила визначення і помилки, можливі при визначенні

Щоб визначення було правильним, необхідно дотримуватися таких правил:

1. *Визначення має бути сумірним*, тобто обсяг визначуваного має дорівнювати обсягу визначаючого ($A = Bc$). Порушення цього правила викликає подвійні помилки: визначення може бути або надто широким, або надто вузьким.

Надто широке визначення — це таке визначення, в котрому обсяг визначаючого поняття ширше від обсягу визначуваного ($A < Bc$).

Приклад надто широкого визначення: "Купівля-продаж є договір про перехід права власності". У цьому визначенні обсяг

визначуваного становить лише частину обсягу визначаючого поняття, оскільки “договором про перехід права власності” є не тільки купівля-продаж, а й, наприклад, дарування.

Визначення буде надто широким, якщо під визначаюче поняття підвести не тільки визначуване, а й ще якесь поняття. Найпоширенішим прикладом таких визначень є визначення, в яких названі лише родові ознаки предмета і не названі специфічні, тобто не названо ознаки, що становлять видову відмінність.

Надто вузьке визначення — це таке визначення, у якому обсяг визначаючого вужчий (менший) від обсягу визначуваного поняття ($A > Bc$).

Надто вузькими є, наприклад, такі визначення: “Домашня тварина — це тварина, яка приручена людиною і використовується нею для сільськогосподарських робіт”; “Адвокат — особа, яка виступає в суді захисником у кримінальних справах” і т. д.

2. *Визначення не має робити кола*, тобто визначуване поняття не може визначатися через себе самого.

При порушенні цього правила можливі такі дві помилки: *коло у визначенні* і *тавтологія*.

Коло у визначенні буде у тому випадку, коли визначуване поняття визначається через друге поняття, котре, в свою чергу, пояснюється через перше,

Наприклад, “Цивільне право регулює відносини, передбачені цивільним законом”. Тут має місце коло у визначенні: визначальне поняття (“відносини, передбачені цивільним законом”) не розкриває змісту визначуваного (“цивільне право”), а просто повертає нас до нього. Із визначення нам так і не зрозуміло, які відносини регулюють цивільне право.

Тавтологією називається таке визначення, в якому визначальне поняття лише повторює визначуване, хоч іноді й іншими словами (*idem per idem* — те ж через те саме).

Приклади тавтології: “Побічним доказом називається такий доказ, у якому теза доводиться побічно”; “Цивільне право — це наука про цивільне право” тощо.

Тавтологія — це також коло у визначенні, тільки більш виражене; тут визначальне поняття буквально повторює те, що сказане у визначуваному. Зміст поняття тавтологія не розкриває, тому вона не виконує функцій визначення.

Із тавтологією не слід сплутувати такі вирази, як “закон є закон”, “факт є факт”, “злочин є злочин”, “війна є війна”, “життя є життя” і т. д. Наприклад, вираз “закон є закон” не є ви-

значенням, він є виразом, за допомогою якого стверджується думка про те, що закон є закон і тому до закону слід підходити як до закону, брати закон в усіх суттєвих його ознаках, і поза цими ознаками поняття “закон” мислити не можна.

3. Визначення має бути чітким, виразним, вільним від двозначності.

Визначення буде виразним, якщо поняття, посередництвом яких розкривається зміст визначуваного поняття, є визначеними, такими, що мають одиничне значення. У визначенні не може бути понять двозначних, таких, які можна розуміти по-різному: так і отак. Якщо ж при визначенні користуються поняттями невизначеними (неоднозначними), такими, зміст котрих точно не встановлено, то визначення стає нечітким і невиразним.

Вимога виразності, чіткості визначень у юридичній науці має виняткове значення. Відсутність чіткого визначення правового поняття приводить до різнобою у розумінні закону і до складності в застосуванні закону в судовій практиці. Особливо важливе значення це правило має при визначенні кримінально-правових понять. Визначення кримінального закону мають бути найвиразнішими і найточнішими. Чим точніше в законі описані ознаки складу злочину, тим легше виконувати закон.

Визначення понять не можна змішувати з різноманітними засобами, схожими з визначеннями, такими як *опис, характеристика, порівняння, показ*.

Опис предмета полягає у зазначенні ряду якихось особливих зовнішніх ознак, на основі котрих описуваний предмет відрізняють від інших предметів. Описуються звичайно індивідуальні предмети і явища, наприклад особа розшукуваного злочинця, речовий доказ, місце події тощо.

Опис не дає відповіді на запитання про те, що таке даний предмет, не розкриває його суті, але дає змогу виділити предмет із навколишніх предметів і впізнати його. Тому опис досить широко використовується у слідчій практиці. Він застосовується, наприклад, при розшуку майна. Так, перш ніж розшукувати викрадені предмети, необхідно їх описати, установити індивідуальні, розпізнавальні ознаки, без знання яких виділити предмет із загальної маси однорідних предметів досить важко. Особливо важливе значення опис має під час ототожнювання людини за зовнішніми ознаками. Криміналістикою розроблена класифікація ознак зовнішності особи, створені спеціальні схеми, котрих слід дотримуватися, описуючи розшукуваних злочинців.

Опис не має визначення, тому там, де вимагається дати визначення поняття, не можна обмежитися описом предмета.

Характеристика — це перелік найважливіших у певному відношенні ознак предмета, явища, особи. Наприклад: “Політика є концентроване вираження економіки”. У цьому судженні не розкривається зміст поняття “політика”, не перелічуються зміст поняття як соціального явища, але вказана ознака, котра найточніше виражає відношення, існуючі між політикою та економікою.

Характеристикою часто користуються в судових промов, даючи оцінку обвинувачуваного, потерпілого, свідків, інших осіб.

Порівняння — наочне роз’яснення предмета або явища за допомогою порівняння його з чимось іншим. Наприклад: “Діти — квіти життя” тощо.

Показ — це демонстрація предмета, унаслідок якої відбувається ознайомлення з предметом за допомогою безпосереднього його сприймання, або з’ясування класу (роду), до якого належить предмет, котрий нас цікавить. Наприклад: “Це — кафедра”; “Цей колір — синій”; “Кібернетика — наука” і т. д.

3.4. Поділ понять

Коли ми маємо справу з поняттями, то нас цікавить не тільки їхній зміст, а й обсяг. Наприклад, вивчаючи державу, ми цікавимося не лише тим, що таке держава, які її ознаки, а й тим, які бувають держави, їх види, тобто обсягом даного поняття.

Зміст поняття установлюється, як уже відомо, за допомогою визначення. Обсяг поняття розкривається за допомогою поділу. Розкрити обсяг поняття — означає установити, на які види воно поділяється.

Поділ — це розподіл на види (групи) предметів, що входять до обсягу даного поняття.

За допомогою поділу ми визначаємо види, з яких складається рід. Наприклад, розділяючи юридичні факти на “події” та “дії”, ми розкриваємо обсяг поняття “юридичний факт”. Говорячи про те, що договори бувають “відплатні” і “безплатні”, ми встановлюємо обсяг поняття “договір”.

У поділу розрізняють *поділюване, члени поділу та основа поділу*.

Поняття, обсяг якого піддається поділу, називається *поділюваним*.

Види предметів, на котрі розподіляється рід, називаються *членами поділу*.

Ознака, за якою ми розподіляємо поняття на види, називається *основою поділу*.

Найбільше утруднення і відповідальність при поділі становить вибір ознаки, за якою поняття розподіляються на види. У принципі (формально) поняття можна поділяти на види за будь-якою ознакою. Договори, наприклад, можна поділяти на види залежно від того, здійснюються вони знайомими чи незнайомими людьми, під час чи після роботи, у приміщенні чи надворі тощо. Але такий поділ договорів не має інтересу для науки й судової практики, він є надуманим.

Вибираючи основу поділу, слід керуватися певною науковою або практичною метою. Поділ має бути таким, щоб мав певне значення і для науки, і для практики.

Поділ понять не можна сплутувати із мисленим розчленуванням цілого на частини. Так, коли ми висловлюємо думку про те, що “Акт експертизи складається із 1) вступу, 2) дослідження та 3) висновку”, то ми поділяємо, розчленовуємо предмет на його складові частини.

Поділяючи поняття, ми розподіляємо предмети класу на види (групи), а за допомогою розчленування установлюємо структуру або будову предмета, його складові. Наприклад: “Норма права складається з гіпотези, диспозиції і санкції”.

Поділ поняття відрізняється від розчленування предмета на частини так. До кожного члена ділення застосовна назва, якою позначається поділюване поняття. Наприклад, коли ми поділяємо юридичні факти на “події” і “дії”, то і “події”, і “дії” можна назвати юридичним фактом. При розчленуванні ж предмета на частини кожену частину чи сторону не можна назвати на ім'я, котре позначає розчленований предмет. Так, не можна сказати, що “гіпотеза” або “диспозиція” — це “норма права”, як не можна сказати, що “норма права” є “гіпотеза”. Такі судження будуть неправильними.

3.5. Правила поділу

У процесі поділу слід дотримуватися таких правил:

1. *Поділ має бути сумірним*

Це означає, що обсяг членів поділу, разом узятих, мав дорівнювати обсягу поділюваного поняття. Якщо ж обсяг членів поділу не вичерпує обсягу поділюваного поняття, тобто при поділі перелічені не всі види поділюваного і якийсь член поділу пропущений, то такий поділ є неповним.

Прикладом неповного поділу є поділ юридичних фактів на правотвірні та правоприпинні, оскільки, окрім названих видів, існують і правомірні юридичні факти.

Правило сумірності порушується і тоді, коли указуються тільки члени поділу, тобто такі, котрі не є видами поділюваного поняття. Наприклад, “Угоди бувають односторонні, взаємні та угоди, укладені на користь третьої особи”.

2. Поділ має відбуватися на одній основі

Під час поділу не можна одну основу підмінити другою, тобто поділяти поняття таким чином, щоб одні члени поділу були виділені за однією ознакою, а другі — за другою.

Приклад поділу не на одній основі: “Студенти бувають відмінники, ті, що добре встигають, і спортсмени”. Тут поділ відбувається за двома основами: за успішністю (“відмінники” і “ті, що добре встигають”) і стосовно спорту (“спортсмени”).

3. Члени поділу мають виключати один одного

Поділ має бути таким, щоб кожен окремий предмет, мислимий у родовому понятті, входив до обсягу тільки одного члена поділу. Це правило впливає з другого. Якщо основа поділу одна, то члени поділу виключають один одного, якщо ж поділ проведено не за однією основою, то члени поділу будуть перехрещуватися.

Наприклад: “Студенти бувають відмінники, заочники і спортсмени”. Тут поділ проведено за трьома основами відразу 1) успішністю, 2) формою навчання та 3) стосовно спорту. Члени поділу не виключають один одного тому, що одні й ті ж студенти можуть одночасно входити до обсягу всіх членів поділу.

4. Поділ має бути безперервним

Це означає, що в процесі поділу необхідно переходити до найближчих видів, не перескакуючи через них. Порушення цього правила призводить до помилки, що називається стрибком у поділі.

Так, якщо ми угоди поділяємо на “усні” й “письмові”, а потім кожен із цих видів, у свою чергу, — на найближчі види (“письмові”, наприклад, на “прості” й “нотаріально засвідчені”), то такий поділ буде безперервним. Якщо ж угоди ми будемо поділяти на “усні”, “прості” й “нотаріально засвідчені”, то ми припустимося названій помилки — стрибок у поділі.

5. Основа поділу має бути виразною

Ознака, за якою поняття поділяється на види, має бути досить точною і виразною (ясною), щоб її не можна було розуміти по-різному. Якщо ознака, взята за основу поділу, є невизначеною, такою, що кожен може тлумачити її по-своєму, то поділ буде невиразним. Таким, наприклад, має бути поділ наук на складні й нескладні, цікаві й нецікаві і т. д.

3.6. Види поділу понять

Розрізняють такі види поділу: *поділ за видотвірною ознакою (простий поділ)*, *дихотомічний поділ* і *класифікація*.

Простий поділ. Простий поділ, або поділ за видотвірною ознакою, — це такий поділ, коли обсяг поділяється за якоюсь основою на супідрядні види.

Приклади простого поділу: “Угоди за характером виявлення поділяються на односторонні і взаємні”; “Залежно від обсягу повноважень розрізняють такі види доручень: одноразові, спеціальні і загальні”; “Фотознімання місця події буває орієнтованим, оглядовим, вузловим та детальним”.

Простий поділ — це найпоширеніший вид поділу, ним широко користуються у науці й практиці. Він дає змогу виділити всередині роду види предметів, що стає потім основою для віднесення окремих конкретних предметів даного роду до “свого” виду, не змішувати одні предмети або явища з іншими тощо.

Дихотомічний поділ. Дихотомічний поділ полягає в тому, що обсяг поділюваного поняття поділяється на два протилежні поняття, одне з яких стверджує певну ознаку, а друге цю ознаку заперечує.

Приклади дихотомічного поділу: “Війни поділяють на справедливі і несправедливі”; “Договори бувають відплатні й безвідплатні” тощо.

У вигляді формули цей поділ можна записати так:

$$A \begin{cases} a \\ \text{не-}a. \end{cases}$$

Тут A — поділюване поняття, a і $\text{не-}a$ — члени ділення.

Особливість дихотомічного поділу полягає в тому, що члени виділяються за наявністю або відсутністю якоїсь ознаки, вичерпують увесь обсяг поділюваного поняття; кожний предмет, мислимий у родовому понятті, потрапляє або до одного, або до другого класу: або в a , або в $\text{не-}a$. Дихотомічний поділ

не може бути несумірним, члени його завжди виключають один одного.

Дихотомічний поділ робить можливим послідовно й швидко звузити коло предметів, серед котрих слід відшукати предмет, який нас цікавить. Тому він досить широко використовується у слідчій практиці, наприклад, при плануванні розслідування, злочинів, висуванні й перевірці версій, обмеженні кола осіб, серед котрих слід шукати злочинця, тощо.

Наприклад у справі про вбивство А. на місці злочину було виявлено патрон від мисливської рушниці. Це стало основою для поділу всіх осіб, що мешкають у селищі, на 1) тих, які мають мисливську рушницю, 2) не мають мисливської рушниці. Піж патрона, знайдений на місці події, було зроблено із інструкції до радіоприймача АРЗ. Тому особи, котрі мали мисливську рушницю, у свою чергу, були поділені на дві частини:

1) ті, що мають радіоприймачі АРЗ і 2) не мають радіоприймача АРЗ. Унаслідок такого поділу коло осіб, які цікавили слідчого, набагато звузилось.

3.7. Класифікація

Класифікацією називається поділ предметів на класи, зроблений таким чином, що кожен клас займає стосовно інших класів точно визначене і міцно закріплене місце.

Класифікація є видом поділу поняття, але вона відрізняється від звичайного поділу. При класифікації поділ відбувається не за будь-якою ознакою, а за найістотнішою, такою, що визначає характер усіх останніх ознак предметів, котрі класифікуються, і дає змогу установити для кожного класу чітко визначене, постійне місце серед інших класів.

Класифікація є такий поділ, у якому рід поділяється на види, види — на підвиди і т. д. За допомогою класифікації здобувають струнку систему розміщення тих чи інших предметів за класами, закріпленими у таблицях, схемах, кодексах тощо.

Класифікації бувають *природними* й *допоміжними*.

Допоміжна класифікація — розміщення предметів або явищ у певному порядку за якоюсь зовнішньою ознакою

Прикладом такої класифікації є розміщення в алфавітному порядку прізвищ робітників і службовців у відомості на одержання зарплати. У юрисдикції до допоміжної класифікації відноситься інкорпорація законів або інших правових актів за хронологією чи алфавітом.

Допоміжна класифікація дає змогу легше і швидше відшукати той чи інший предмет серед інших класифікованих предметів. Знання того, яке місце посідає той чи інший предмет, ще не створює можливості щось стверджувати про його властивості. Наприклад, із того, що робітник Іваненко занесений до відомості сьомим, про нього не можна зробити жодного висновку.

Природна класифікація — це розподіл предметів або явищ за групами (класами) на основі їхніх істотних ознак.

Приклади природної класифікації: класифікація суспільно-економічних формацій, класифікація хімічних елементів (періодична система елементів), класифікація тварин у біології, класифікація рослин у ботаніці тощо.

Як приклад класифікації у юридичній науці можна навести систему державного права України. За предметом правового регулювання воно поділяється на такі галузі права: 1) державне право, 2) цивільне право, 3) адміністративне право, 4) фінансове право, 5) трудове право, 6) земельне право, 7) колгоспне право, 8) сімейне право, 9) кримінальне право, 10) судоустрій, 11) кримінальний процес та 12) цивільний процес. Кожна галузь права поділяється, в свою чергу, на правові інститути. Так, галузь державного права включає в себе інститути громадянства, виборчої системи тощо. Галузь цивільного права — інститути права власності, спадщини і т. ін.

На відміну від допоміжної класифікації, природна класифікація стверджує можливість визначити за місцем, що посідає предмет у класифікації, його властивості, а також передбачити властивості тих предметів, які ще не відшукані, але існування котрих можна допускати, виходячи із даної класифікації. Наприклад, Д. І. Менделєєв, створивши періодичну систему елементів, передбачив на її основі властивості таких на той час не відомих, відкритих пізніше, хімічних елементів, як гелій, скандій і германій.

Класифікуючи, слід мати на увазі, що, окрім розвинутих, типових форм, існують і форми нерозвинені або нетипові, проміжні, такі, котрі стоять на грані різних класифікованих предметів, поєднують у собі ознаки предметів, які входять до різних груп. Наприклад, ехидна і качконіс мають ознаки і ссавців і плазунів, поєднують риси обох цих класів.

Подібні факти трапляються і під час систематизації правових норм. Так, поряд із типовими відносинами — майновими та сімейними — є і майново-сімейні відносини, нетипові ні для цивільного, ні для сімейного права. Такими ж атиповими є авторські відносини, які мають елементи трудо-

вих і майнових відносин. Наявність таких нетипових проміжних форм створює утруднення при визначенні їхнього місця у класифікаційній системі, оскільки за одними ознаками предмет або явище можуть бути включені до однієї групи, а за іншими ознаками — до другої. У таких випадках предмет відносять до тієї групи, яка стоїть ближче до класифікаційного предмета і більше відповідає його природі. Так, майново-сімейні відносини з огляду на тісніші їх зв'язки із сімейними відносинами законодавець відніс до сімейного права, а не до цивільного; авторські відносини включені не до трудового, а до цивільного права, оскільки за методом регулювання вони ближчі до цивільного права, ніж до трудового.

Будь-яка класифікація відносна. Із розвитком науки вона уточнюється, доповнюється, замість однієї класифікації створюється нова, більш адекватна дійсності. Кожна класифікація приблизна, вона в огрублій формі розкриває зв'язки між предметами, що класифікуються.

Природна класифікація при неправильній її побудові може виявитися штучною. *Штучною* вважається така класифікація, у якій поділ предметів на класи проведено не за істотною ознакою, а за зовнішньою, другорядною. Така класифікація викривляє взаємозв'язки між предметами та явищами і тому є непридатною для науки й практики.

Класифікації належить важлива роль у пізнанні й практиці. Вона дає змогу охопити вивченням предмети за єдиною основою, установити не тільки місце кожного з них, а й зв'язки одного з одним, розкриває їхню внутрішню закономірність.

Велике значення класифікація має в юридичному законодавстві й правовій науці. Наприклад, завдяки такому способу класифікації, як кодифікація, норми різних галузей права приводяться до стрункої системи і, таким чином, створюються умови для користування законами. Кодифікація правових норм створює можливість не тільки швидко знайти ту чи іншу норму права, а й розкрити за допомогою систематичного тлумачення її зміст.

Кодифікація дає змогу виявити прогалини в праві, неузгодженість і можливі суперечності між окремими правовими актами. Завдяки класифікації законодавство стає доступнішим для засвоєння і застосування; кодифікація послугується основою подальшого вдосконалення законодавства.

Важливу роль для судової практики і юридичної науки відіграють такі класифікації, як класифікація юридичних фактів, класифікація доказів, класифікація угод, класифікація слідів тощо.

СУДЖЕННЯ

4.1. Загальна характеристика суджень

Пізнаючи предмети і явища навколишнього світу, виділяючи в них певні ознаки, ми висловлюємо судження. Наприклад: “Право є надбудова”; “Злочин є діяння суспільно небезпечне”; “Крадіжка здійснюється тільки навмисне” і т. д.

Судженням називається думка, в якій утверджується або заперечується що-небудь про предмети та явища об'єктивної дійсності.

Судження відображає наявність або відсутність у предметів певних властивостей, ознак, зв'язків і відношень. У судженні виражається наше знання про саме існування предметів і явищ та про всі різноманітні зв'язки й відношення між предметами, явищами та їхніми властивостями. За допомогою суджень ми охоплюємо предмет у найрізноманітніших його проявах. Так, висловлюючи судження: “Право є воля панівного класу”; “Право є надбудова”; “Право є сукупність правил поведінки”; “Право не існує без держави”; “Право є засіб проведення політики” і т. д., ми виявляємо найрізноманітніші сторони права і його зв'язок із іншими явищами.

Таким чином, судження — це не просто зв'язок понять чи уявлень, за котрими немає ніякої реальності, як твердить ідеалістична логіка, а відображення дійсно існуючих суттєвих зв'язків і відношень між предметами.

Судження може бути або істинним, або хибним.

Істинним називається таке судження, котре правильно відображає дійсність, відповідає тому, що є насправді.

Хибним є судження, яке неправильно відображає дійсність, не відповідає тому, що є насправді.

Так, судження: “Народ — творець історії”; “Суд — орган правосуддя”; “Вирок суду має бути законним і обґрунтованим” — є істинними, вони відповідають дійсності, правильно відображають її. А таке судження, як “Харків більший від Києва”, “Мистецтво не відображає дійсності”, “Крадіжка не є

злочин” — хибні, оскільки те, що висловлюється у кожному з них, не відповідає дійсності.

Питання про те, яким є кожне конкретне судження — істинним чи хибним, розв’язується практикою.

4.2. Структура судження

Судження складається із *суб’єкта*, *предиката* і *зв’язки*.

Суб’єкт — це те, про що йдеться у судженні. Суб’єкт — не сам предмет дійсності, а поняття про нього. Суб’єкт позначається літерою *S* (перша літера латинського слова *subjectum*).

Предикат — це те, що мовиться у судженні про предмет думки. Предикат є поняттям про те, що стверджується або заперечується про предмет, виражений суб’єктом. Позначається предикат літерою *P* (від латинського слова *praedicatum*).

Суб’єкт і предикат судження називаються *термінами судження*.

Зв’язка в судженні є відображенням зв’язку, існуючого між предметом думки і певною властивістю; зв’язка установлює, належить чи не належить предметові судження властивість, мислима в предикаті. Зв’язка виражається такими словами, як “є”, “не є” тощо.

Наприклад, у судженні “Правові відносини є вольові відносини” суб’єктом є поняття “правові відносини”, предикатом — поняття “вольові відносини”, зв’язка виражена словом “є”.

Судження як форма мислення є єдине ціле. Кожна з частин судження (суб’єкт, предикат і зв’язка) окремо не може скласти судження. Одну частину судження не можна відривати від другої та абсолютизувати. Суб’єкт у судженні не може бути суб’єктом без предиката, а предикат — без суб’єкта. Обидва вони немислимі без зв’язки між ними, унаслідок якої вони і стають суб’єктом і предикатом судження. Тому неправильна думка про те, ніби існують судження безсуб’єктні або безпредикатні. Судження без суб’єкта, або без зв’язки, або без предиката бути не може. Якщо є предикат, то має бути і суб’єкт; якщо є суб’єкт, то має бути й предикат. Якщо у судженні говориться щось, то має бути названий і той предмет думки, котрому належить чи не належить це “щось”. Якщо в судженні наявний суб’єкт, то необхідно виявити і його предикат, тобто те, що стверджується чи заперечується про предмет, виражений суб’єктом.

Так, судження, виражене безособовими реченнями, як, наприклад, “Вечоріє”, “Світає”, “Сутеніє”, “Дощить” і т. д., які,

на думку деяких логіків, є безсуб'єктними, насправді мають і суб'єкт і предикат. Речення “Вечоріє” виражає судження “Вечір (суб'єкт) надходить (предикат)”. Речення “Дощить” має судження “Дощ (суб'єкт) іде (предикат)”.

Такі судження, виражені називними реченнями, в яких дається відповідь на будь-яке запитання, наприклад, “Кафедра” (при відповіді на запитання “Що це?”), “Зима” (на запитання “Що тепер?”) тощо, мають не тільки предикат, а й суб'єкт, хоч останній словесно й не виражений. Так, у реченні “Кафедра”, що є відповіддю на запитання “Що це?”, суб'єкт — поняття “це”, а предикат — “кафедра” (“Це — кафедра”), а у судженні “Зима”, що є відповіддю на запитання “Що тепер?”, суб'єктом є поняття “тепер”, а предикатом “зима” (“Тепер зима”).

Суб'єкт і предикат судження містять знання не однакового характеру. Суб'єкт виражає знання про предмет думки, а предикат — про ознаку, відношення, властивість, що належить або не належить предмету. Суб'єкт містить знання відоме, а предикат — нове, раніше не відоме знання. Предикат є характеристикою предмета думки, через нього ми з'ясовуємо те, що властиве (або не властиве) даному предмету. Предикат завжди несе нове знання про вже відомий предмет. Тому кожне нове судження про якийсь предмет розкриває нам ще невідому, нову його сторону. І чим більше суджень ми висловлюємо про предмет, тим повніше охоплюємо цей предмет.

Судження може складатися з одного суб'єкта і одного предиката або з кількох суб'єктів і предикатів.

Тому структура суджень неоднакова, вона різна у різних видів суджень.

За складом суб'єкта й предиката судження поділяються на *прості* та *складні*.

Простим судженням називається судження, яке складається з одного суб'єкта і одного предиката.

Складним судженням називається таке судження, в якому наявні кілька предикатів чи суб'єктів. Складні судження складаються з кількох простих суджень.

4.3. Судження і речення

Кожне судження граматично завжди виражається у формі речення. Судження не може існувати поза реченням. Речення є безпосередньою дійсністю судження, його матеріальною оболонкою. Проте не всяке речення виражає судження.

Характерні особливості судження полягають у ствердженні або запереченні чого-небудь про що-небудь. Тому якщо у реченні що-небудь стверджується або заперечується, то воно виражає судження, якщо ж у реченні відсутнє ствердження або заперечення, то таке речення не є судженням.

Речення, як відомо, бувають розповідні, питальні і спонукальні.

У розповідних реченнях, наприклад, “Суд є орган правосуддя”; “Експерт не є свідок” тощо обов’язково в наявності або ствердження, або заперечення, тому будь-яке розповідне речення є судженням. Це не означає, звичайно, що різниця між судженням і реченням у таких випадках зникає, вона лишається. Судження — категорія логічна, речення — категорія граматична. Судження завжди тричленне: воно має суб’єкт, предикат і зв’язку. Речення не завжди є тричленим: воно може бути й одночленим (“Світає”; “Морозить” тощо), і двочленим (“Дощ іде”, “Мир переможе” і т. д.), і многочленим (“Київ є найкрасивіше місто України” тощо). Окрім підмета й присудка, граматичне речення має й другорядні члени: означення, додаток, обставину.

Логічна будова суджень інтернаціональна. В основних своїх рисах вона є спільною для найрізноманітніших народів. Будова речення, навпаки, значною мірою національна, вона визначається сукупністю граматичних особливостей, характерних для даної мови, що відрізняє її від інших мов¹.

Так розв’язується питання про співвідношення судження і речення, коли ми розглядаємо судження і розповідне речення.

Призначення питальних і спонукальних речень інше, ніж ствердження чи заперечення. Сутність питального речення полягає у постановці запитання, а спонукального речення — у вираженні спонуки. Коли ми ставимо запитання: “Петренко — співучасник?”, то в самому запитанні ще немає ні ствердження, ні заперечення, ми не стверджуємо того, що Петренко є співучасником, і не заперечуємо цього, тобто не висловлюємо якогось певного судження про Петренка. Те, на що спрямоване запитання, нам ще не відоме. Отже, коли ми ставимо запитання, наприклад: “Де ти був учора о 10 годині вечора?”; “Хто дав вам цю річ?”; “Де стояв потерпілий?”; “Кому належить ця сокира?” і т. д., то ми ще не висловлюємо суджень. Судженням, тобто думкою, у якій щось стверджується або заперечується, буде тільки відповідь на запитання, а саме: “Учора о 10 годині вечора я був у кіно”; “Цю річ дав мені

¹ Див.: Будигов Р. А. Введение в науку о языке. — М., 1958. — С. 314.

Петренко”; “Потерпілий стояв біля вікна свого будинку”; “Ця сокира належить Ніколаєву” і т. д.

Від запитальних речень слід відрізнити риторичні запитання, такі, наприклад, як “Хто не знає наших депутатів?”; “Кому не дорога пам’ять про свою школу?”, стверджувальні думки про те, що “Усі знають наших депутатів”; “Кожному дорога пам’ять про свою школу”, які є судженнями.

У спонукальних реченнях, наприклад: “Зачиніть двері!”; “Подайте води!”; “Відійдіть!”; “Не чіпайте!”; “Будьте уважні!” тощо, як і у реченнях питальних, теж відсутнє і ствердження, і заперечення. Тому спонукальні речення не є судженнями.

4.4. Про роль запитання в судовому пізнанні

У процесі пізнання людиною дійсності постановка запитань має велике значення. Запитання є осмисленим виразом нашого прагнення до знання, розв’язання тієї чи іншої проблеми. У формі запитання формулюється пізнавальне завдання, намічається напрямок процесу пізнання. Без запитання неможливі здобуття нових знань, розвиток науки.

До питань категорії “істинно” і “хибно”, якими характеризуються судження, не застосовні. Не можна сказати “Це запитання є істинним” або “Це запитання є хибним”. Запитання може бути або правильним, або неправильним. Тому, коли ми маємо справу із запитанням, нас цікавить перш за все те, правильно чи неправильно воно поставлене, оскільки правильна, послідовна і своєчасна постановка запитання є істотною умовою успіху у процесі пізнання.

Правильній постановці запитання надається велике значення у будь-якій науці, у будь-якій галузі пізнання.

Значна увага правильній постановці запитань надається в юридичній науці і судовій практиці, особливо під час розслідування та розгляду кримінальних справ і, зокрема, під час планування розслідування, побудови версій, збирання і перевірки доказів, під час допиту свідків, потерпілих і обвинувачуваних, у судовій експертизі та інших слідчих діях.

Так, теорія кримінального процесу і криміналістика виходять із того, що під час допиту свідків, потерпілих і обвинувачуваних, запитання мають бути сформульовані стисло, чітко і виразно, у зрозумілих для допитуваного виразах, на які він міг би дати чітку і недвозначну відповідь. Під час допиту немає нічого шкідливішого, ніж постановка розпливчатих запитань, невиразних або не зовсім ясних тому, кому вони задаються, оскільки на такі запитання, як правило, будуть

здобуті відповіді, що мають характер загальних суджень. Не можна ставити громіздких запитань, поєднуючи в одному кілька запитань, що охоплюють різні факти або обставини, оскільки у разі складного запитання допитуваний безперечно опустить у відповіді якусь обставину, котра може мати істотне значення для справи.

Недбале формування запитань, зневага до їх деталізації, непослідовність призводять до того, що чимало доказових фактів, відомих свідку, можуть випасти з поля зору слідчого і суду, оскільки свідок або не згадає про них, або передасть їх із викривленням.

Під час допиту свідка не допускаються навідні запитання, тобто такі, у формулюванні яких є очікувана, бажана відповідь. Наприклад, запитання “Чи не був обвинувачуваний у костюмі чорного кольору?” є неправильним. Запитання ж у такій формі: “Як був одягнутий обвинувачуваний?” — буде правильне, не навідне. Навідні запитання неприпустимі тому, що вони підказують, навіюють свідку відповідь, і свідок у цих випадках говорить не про те, що він сам бачив, знає чи пам’ятає, а повторює те, що йому було підказане навідними запитаннями.

Важливе значення під час допиту свідків має правильна постановка запитань додаткових, уточнюючих, тих, що нагадують, та інших запитань.

4.5. Просте судження, види і структура

Прості судження, залежно від того, що вони відображають — властивість чи відношення, поділяються на *атрибутивні судження* та *судження із відношенням*.

Атрибутивним судженням називається таке судження, у якому стверджується або заперечується належність предмету визначеної властивості чи ознаки.

Приклади атрибутивних суджень: “Цукор солодкий”; “Норми права мають примусовий характер”; “Суд не утворює нового права” тощо.

Структура атрибутивних суджень, у яких стверджується належність предмету певної властивості, виражається формулою $S \in P$. Атрибутивні судження, у яких заперечується належність предмету певної властивості, мають формулу $S \notin P$.

Атрибутивні судження можна тлумачити і як судження належності предмету властивості, і як судження належності предмета до класів предметів. Так, судження “Дарування є угода” можна розглядати і як судження, включаючи “дару-

вання” до класу “угод”, і як судження належності, підходити до дарування як до такого правовідношення, котре має властивість “бути угодою”.

Судження із відношенням — це судження, що відображає відношення між окремими предметами або їхніми ознаками.

Прикладами таких суджень є: “Київ західніше від Харкова”; “Київ більший за Львів”.

Судження відношення виражають найрізноманітніші відношення між предметами і явищами: часові, просторові, відношення за якістю, кількістю, формою, тотожності, протилежності тощо. Тому у практиці мислення ми стикаємося із найрізноманітнішими судженнями відношення.

Структура суджень із відношеннями може бути виражена формулою aRb . Тут a і b позначають поняття про предмети, а R — відношення між ними. Читається ця формула так: “Між предметами a і b існують відношення R ”. Якщо відношення існують не між двома, а між трьома предметами, то структуру судження записують так: “ $(a, b, c)R$ ”. Приклади таких суджень: “Полтава знаходиться між Києвом і Харковом”; “Микола і Петро — брати обвинувачуваного у справі К.” і т. д. Судження про відношення, як і будь-яке судження, має суб’єктно-предикативну структуру. Предмети a і b , про які йдеться у судженні, — це суб’єкт судження, а відношення R , що їх пов’язує, — предикат. Отже, предикат є відношення. Але оскільки властивість притаманна окремим предметам, а відношення мають місце між двома, трьома і більше предметами, то предикати бувають одномісними і багатомісними. Предикат, який відображає властивість, називається одномісним, а ті, що виражають відношення — багатомісними предикатами. Останні можуть бути двомісними — у судженнях, які мають структуру $(a, b)R$; тримісними, коли судження мають структуру $(a, b, c)R$ і т. д.

Особливий клас простих суджень утворюють судження існування. *Судження існування* (екзистенціальні судження — від латинського слова *existentia* — існування) — це такі судження, в яких утверджується чи заперечується сам факт існування або не існування предмета. Наприклад: “Матерія існує”, “Світ існує”, “Безпричинних явищ не буває”, “Право окремо від держави не існує”, “Існує незакінчений замах” тощо. Суб’єктом цих суджень є те, про що йдеться у судженні: (“матерія”, “світ”, “право”), предикат виражений словом “існує”. Зв’язка чітко не виражена словами (“є”, “не є”), але це не означає, що вона відсутня. Структура цих суджень може бути виражена формулою: “ $S \in P$ ”, “ $S \notin P$ ”.

Особливість судження існування полягає в тому, що воно відбиває не зв'язок предмета з його ознакою і не відношення між предметами, а сам факт буття чи небуття якогось предмета або явища, інформує про те, що щось існує чи не існує. Так, у судженні “Бог не існує” висловлена думка не про те, що таке Бог, а те, що такого явища, як Бог, немає, що він не існує в дійсності. У судженні ж “Існує симуляція розкрадання” виражено знання про те, що в дійсності існує таке явище, як симуляція розкрадання.

Виражаючи знання про буття або небуття того чи іншого явища, судження, існування відіграє важливу роль у процесі пізнання.

4.6. Категоричні судження, їх види

Категоричним судженням є судження, в якому щось стверджується чи заперечується у безумовній формі. Наприклад: “Петренко — студент”, “Злочин є діяння суспільно небезпечне”, “Купівля-продаж є договір” тощо.

Категоричне судження є судження атрибутивне, в ньому стверджується чи заперечується належність предмету певної властивості або ознаки. Категоричні судження поділяються на види за *якістю та кількістю*.

За якістю судження бувають ствердні і заперечні.

Ствердним називається судження, яке відбиває наявність у предмета якоїсь ознаки. Наприклад: “Злочин є діяння суспільно небезпечне”, “Норми права мають примусовий характер” і т. д. Ствердне судження має таку формулу: $S \in P$.

Заперечним називається судження, в якому йдеться про відсутність у предмета якоїсь ознаки. Наприклад:

“Студент Іваненко не відмінник”, “Жодна держава не має права втручатися у внутрішнє життя іншого народу” тощо. Формула заперечного судження: $S \notin P$.

У заперечних судженнях заперечення “не” може стояти як перед зв'язкою, так і перед предикатом (P). Наприклад, у судженні “Ця дошка не є чорна”, частка “не” стоїть перед зв'язкою, а в судженні “Ця дошка є не чорна” — перед предикатом. Такі заперечні судження мають формулу: $S \in \text{не } P$.

Заперечними є також судження, в яких заперечення “не” стоїть безпосередньо перед суб'єктом, тобто судження, що має структуру “не $S \in P$ ”².

Прикладом таких заперечних суджень є: “Не злочин це”, “Не Іваненко був у Петренка”, “Не підпал є причиною по-

² Див.: Горский Д. П. Логика. — М., 1963. — С. 103.

жежі” тощо. Ці судження слід відрізнити від ствердних, суб’єктами яких є заперечні поняття.

У правовій науці й судовій практиці такого типу ствердні судження трапляються досить часто. Наприклад: “Незаконне позбавлення волі є злочин”, “Недонесення про державний злочин є державний злочин” і т. д.

За кількістю судження бувають *одиничні, часткові та загальні*.

Одиничним судженням називається судження, в якому щось стверджується чи заперечується про один предмет. Наприклад: “Київ — столиця України”. Одиничне судження має формулу

$S \in P$.

S не $\in P$.

Частковим судженням називається судження, в якому щось стверджується або заперечується про частину предметів класу.

Наприклад: “Деякі студенти — відмінники”. У цьому судженні йдеться не про всіх, а про деяких студентів. Суб’єкт часткового судження виражається словами “деякі”, “більшість”, “частина”, “кілька”, “іноді” тощо.

Формула часткового судження

Деякі $S \in P$.

Деякі S не $\in P$.

Часткові судження бувають *означені та неозначені*.

Означені часткові судження ми висловлюємо у тих випадках, коли наше пізнання якихось предметів завершене і нам відомо, що тільки деякі предмети класу наділені (або не наділені) певною ознакою, а інші предмети даного класу цими ознаками не володіють (або володіють).

Наприклад: “Тільки деякі договори є безплатні”, “Деякі злочини здійснюються з необережності”. У цих судженнях слово “деякі” має зміст “тільки деякі”, а не всі.

Неозначене часткове судження — це таке судження, в якому виражене знання про те, що в крайньому разі деякі предмети даного класу володіють (не володіють) певною ознакою. Чи належить ця ознака останнім предметам класу, ми ще не знаємо, оскільки наше пізнання предметів не завершене. Слово “деякі” тут має зміст “у крайньому разі деякі” або “у всякому випадку деякі, а можливо й усі”.

Приклади неозначеного часткового судження: “Деякі співучасники у справі визнали свою вину”; “Частину викрадених злочинцями речей уже знайдено” і т. д.

Неозначене часткове судження під час подальшого пізнання стає або означеним частковим судженням, або переходить до загального судження.

Загальним судженням називається судження, в якому щось стверджується або заперечується про всі предмети класу. Наприклад: “Усі громадяни зобов’язані дотримуватися законів”; “Ніхто зі свідків не має права відмовлятися від давання показань у суді” тощо. У загальних судженнях перед суб’єктом постає логічна стала, яка виражається такими словами, як “усі”, “кожен”, “усякий”, “будь-який”, “ніхто”, “ніякий” і т. д. Але часто слово “всі” не висловлюється, а тільки мається на увазі. Формула загального судження

Всі $S \in P$.

Жодне S не $\in P$.

Із загальних суджень логіка виділяє в окрему групу неозначені судження, тобто такі, які не мають показника кількості (квантора). До них належать такі судження, як “Юристи добре знають закони”; “Пілоти — сміливі люди” і т. д.

Суб’єктом цих суджень є не кожен предмет класу, а клас предметів у цілому. Тому ознака, виражена предикатом, не обов’язково належить кожному предметові класу; предикат характеризує клас у цілому, клас як такий, а не кожен предмет класу окремо. Отже, те, про що йдеться у предикаті судження, не можна приписувати будь-якому предметові класу; той чи інший окремий предмет класу цією ознакою може й не володіти. Наприклад, судження “Юристи добре знають закони” не можна розуміти так, що кожен юрист добре знає закони; судження це характеризує клас юристів у цілому, а не кожного юриста окремо.

У класі загальних суджень розрізняються також судження такі, що *виділяють* і *виключають*.

Судження, що виділяє, — це судження з осібно визначеним суб’єктом або предикатом. Існує два види тих суджень, що виділяють: із суб’єктом і предикатом.

Судження з виділяючим суб’єктом — це таке судження, в якому йдеться про те, що ознака, виражена предикатом, належить тільки даному предмету, ніякому іншому предмету ця ознака не належить.

Наприклад: у судженні “Тільки посадова особа може бути суб’єктом халатності” стверджується, що властивість “бути суб’єктом халатності” належить тільки і тільки посадовій особі, ніхто інший цією ознакою не володіє.

Формула судження з суб’єктом, що виділяє: тільки $S \in P$.

Судження з виділяючим предикатом, — це судження, в якому йдеться про те, що предмету думки властивий тільки й тільки даний предикат і ніякий інший.

Приклади суджень із предикатом, що виділяє: “Кримінальне покарання застосовується тільки за вироком суду”; “Розбій може бути здійснений тільки з прямим наміром”; “Шантаж здійснюється тільки зумисно” і т. д.

Судження з предикатом, що виділяє, має таку формулу: $S \in \text{тільки } P$.

Судження, яке виділяє, дає змогу висловити думку настільки виразно, що інше розуміння її стає неможливим. Не можна, наприклад, тлумачити судження “Розбій здійснюється тільки з прямим наміром” якимось інакше, ніж сказано в самому цьому судженні. Слово “тільки” виключає належність предмету думки якоїсь іншої ознаки, наприклад необережності, і навіть свентуального (побічного) умислу. Тому виділяючі судження дуже часто використовуються в юридичному законодавстві та правовій теорії. Особливо важлива роль належить їм при характеристиці суб’єктивної сторони складу злочину, оскільки форма вини для кожного складу злочину має бути вказана абсолютно точно. Виділяючі судження застосовуються у науці взагалі завжди, коли є необхідність чітко, однозначно висловити думку.

Судження, які виключають, — це судження, котрі виражають загальне правило, що має виняток, на які і вказується в судженні.

Виключаючими є такі судження: “Допит обвинувачуваного не може проводитися у нічний час, окрім випадків, коли справа не терпить зволікання”; “Усі види перевезень, окрім морських, регулюються імперативними нормами” тощо. Вказівка в судженні на те, що воно є винятковим, досягається за допомогою таких слів: “окрім”, “за винятком”, “якщо не брали до уваги” і т. д.

Оскільки кожне судження володіє певною якістю і кількістю одночасно, то в практиці мислення користуються об’єднаною класифікацією суджень за кількістю та якістю. За цією класифікацією існують такі чотири основні види суджень:

1. *Загальноствердні судження* — це судження за кількістю загальні, а за якістю ствердні. Наприклад: “Усі студенти складають екзамени”; “Всі договори є угоди”. Формула загальноствердного судження: $\text{Всі } S \in P$.

Загальноствердні судження прийнято позначати літерою A (перша літера латинського слова *affirmo* — стверджую).

2. *Загальнозаперечні судження* — це судження за кількістю загальні, а за якістю заперечні. Наприклад:

“Жодне явище не існує ізольовано від інших явищ”. Формула загальнозаперечного судження: Жодне S не є P .

Загальнозаперечні судження позначають літерою E (перший голосний латинського слова *negō* — заперечую).

3. *Частковоствердні судження* — це судження за кількістю часткові, а за якістю ствердні. Наприклад: “Деякі студенти — відмінники”; “Деякі злочини здійснюються з необережності”. Формула частковоствердного судження: Деякі S є P .

Позначаються ці судження літерою I (другий голосний латинського слова *affirmō*).

4. *Частковозаперечні судження* — це судження за кількістю часткові, а за якістю заперечні. Наприклад:

“Деякі майнові відношення не регулюються цивільним правом”. Формула частковозаперечного судження: Деякі S не є P .

Позначаються ці судження літерою O (другий голосний латинського слова *negō*).

Одиничні судження при використанні їх в умовиводах порівнюються за кількістю до загальних суджень, оскільки в одиничному судженні, як і в загальному, говориться про увесь клас, виражений суб'єктом. Одиничні ствердні судження у дедуктивних умовиводах розглядаються як судження загальноствердні типу A , а одиничні заперечні судження — як загальнозаперечні судження типу E .

4.7. Розподіленість термінів у судженнях

Як наголошувалося раніше, суб'єкт і предикат судження називаються термінами. Кожен термін у судженні розподілений або не розподілений. Знання правил розподіленості термінів у судженнях необхідне при аналізі умовиводів.

1. Якщо термін судження повністю включається до обсягу іншого терміна або повністю виключається з нього, то він розподілений.

2. Якщо термін судження частково включається до обсягу іншого терміна або частково виключається з нього, то він не розподілений.

При розподіленості терміна в судженні говориться про всі предмети, про увесь клас. Якщо ж термін у судженні не розподілений, то це означає, що у судженні йдеться не про всі, а лише про деякі предмети класу, виражені цим терміном, про деяку частину цього класу.

Існують такі правила розподіленості термінів у судженнях:

1. а) У загальноствердних судженнях, в яких обсяг терміна S повністю включається до обсягу P (рис. 14), S — розподілене, а P — не розподілене.

Розглянемо це правило на такому прикладі: “Усі метали є провідниками електрики” (“Всі $S \in P$ ”). Оскільки обсяг суб’єкта цього судження (поняття “метал”) цілком включається до обсягу предиката (поняття “провідник електрики”), то S тут розподілене, а P — не розподілене. У цьому судженні йдеться про всі метали, але не про всі провідники електрики. Обсяг предиката (P) у таких судженнях (рис. 14) не вичерпується обсягом суб’єкта (S).

б) У тих же загальноствердних судженнях, у яких обсяг суб’єкта є одним і тим же (рис. 15), розподілений не тільки суб’єкт (S), а й предикат (P). До загальноствердних суджень, у яких розподілені S і P , відносяться судження-означення і судження із виділяючим суб’єктом.

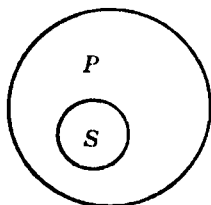

Рис. 14

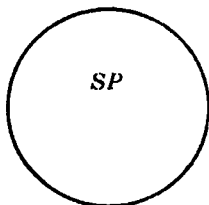

Рис. 15

2. У загальнозаперечних судженнях суб’єкт і предикат розподілені. Наприклад, у судженні “Жодний із доказів не повинен братися на віру” (“Жодне S не є P ”) обсяг суб’єкта (поняття “доказ”) повністю виключається із обсягу предиката (“братися на віру”), тому обидва терміни (S і P) тут розподілені (рис. 16).

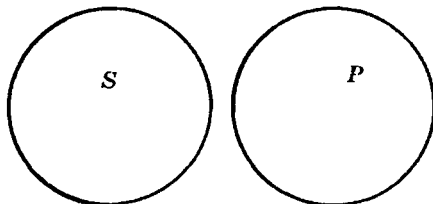

Рис. 16

3. У частковоствердних судженнях ми маємо два випадки:

а) У частковоствердних судженнях, у яких обсяг суб’єкта частково включається до обсягу предиката (рис. 17), S і P не

розподілені. Наприклад: “Деякі студенти — відмінники” (“Деякі $S \in P$ ”). У цьому судженні і суб’єкт (поняття “студенти”), і предикат (поняття “відмінники”) не розподілені, оскільки обсяг одного терміна лише частково включається до обсягу другого.

б) У частковоствердному судженні, в якому обсяг предиката повністю включається до обсягу суб’єкта (рис. 18), S — розподілене, а P — не розподілене. Наприклад, у судженні “Деякі злочини є посадовими” (“Деякі $S \in P$ ”) обсяг предиката (“посадові злочини”) повністю включається до обсягу суб’єкта (“злочини”), тому P тут розподілене, а S — не розподілене.

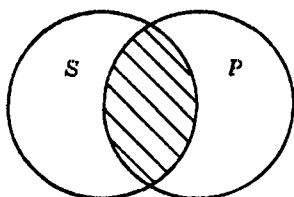

Рис. 17

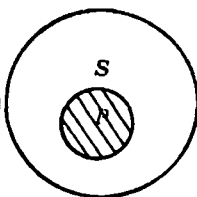

Рис. 18

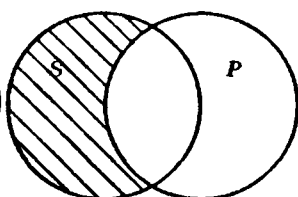

Рис. 19

4. У частковозаперечних судженнях суб’єкт не розподілений, предикат розподілений, або в цих судженнях обсяг S частково виключається із обсягу P (рис. 19). Наприклад, у судженні “Деякі студенти не є відмінниками” (“Деякі S не є P ”) суб’єкт (“студенти”) не розподілений, оскільки його обсяг частково виключається із обсягу предиката (“відмінники”), а предикат розподілений.

4.8. Логічні змінні та логічні постійні

У формулах, за допомогою яких виражають структуру суджень, одні знаки є *постійними*, а другі — *змінними*. Щоб з’ясувати, що таке ті й інші, розглянемо ряд прикладів. Візьмемо такі три судження:

Деякі студенти є відмінниками.

Деякі письменники є лауреатами.

Деякі угоди є односторонніми.

Якщо виразити структуру кожного з цих суджень у вигляді формули, то вона буде для них однаковою: “Деякі $S \in P$ ”. Знаки S і P у цій формулі є змінними, вони замінюють слова, що виражають різноманітні за конкретним змістом поняття. У першому судженні S — це поняття “студент”, у другому — “письменник”, у третьому — “угода”. Знак P за-

міння у першому судженні поняття “відмінник”, у другому — “лауреат”, у третьому — “одностороння”. Слова ж “деякі” і “є” у цих судженнях, що виражають одні й ті ж логічні зв’язки, є постійними.

Знаки у формулах суджень, які замінюються конкретними за змістом поняттями, називаються *логічними змінними*. А слова або символи у формулах, наявних в усіх конкретних за змістом судженнях, які мають дану структуру, називаються *логічними постійними*.

Логічні змінні ми позначили знаками (символами) S та P , а логічні постійні — “всі”, “деякі”, “є” тощо. Але символами можна позначати не тільки логічні змінні, а й логічні постійні. Використання символів дає змогу не тільки коротше записувати структуру суджень (та інших форм думки), а й усувати багатозначність слів, за допомогою яких виражаються логічні постійні.

Так, слово “є”, за допомогою якого виражається зв’язок між S і P у судженнях, котрі мають структуру “ S є P ”, багатозначне, воно має різноманітний логічний зміст. Наприклад, у судженні “Договір є угода” слово “є” виражає відношення включення S у P (включення класу договорів до класу угод). У судженні “Іванов визнаний винним” воно виражає відношення елемента класу до всіх класів.

Щоб усунути цю багатозначність слова “є”, користуються знаками (символами). Відношення різнозначності між S і P позначають знаком “=” або “≈”, а відношення елемента класу до класів — знаком ∈.

Символи, за допомогою яких позначають логічні постійні інших видів суджень, будуть розглянуті при описуванні цих суджень.

4.9. Судження і пропозиційна функція

Від судження слід відрізнити мовний вислів, що дістав назву “пропозиційна функція або функція висловлювання”.

Пропорційною функцією називається такий граматичний вислів, який має форму стверджувального судження, в котрому відоме тільки те, що стверджується про предмет думки, сам же предмет думки залишається невідомим (неозначеним).

Пояснимо на прикладах. Візьмімо такі судження:

Суддя — юрист.

Слідчий — юрист.

Адвокат — юрист.

Предикат у цих суджень один і той же — “юрист”, а суб’єкт — різний: “суддя”, “слідчий”, “адвокат”. Якщо замінити суб’єкт цих суджень знаком x , то дістанемо вираз: x — юрист.

Таке мовне висловлювання називається пропозиційною функцією, або функцією висловлювання. Як приклади можна навести такі: “ x — людина”, “ x — норма права”, “ $x > y$ ” тощо.

Пропозиційна функція не є судженням, вона не істинна й не хибна, її не можна ні спростувати, ні довести. Функція висловлювання стає судженням лише тоді, коли на місце невідомого предмета (змінної x) стає якийсь конкретний предмет. Наприклад, якщо ми візьмемо функцію висловлювання “ x — норма права” і підставимо під x щось конкретне, визначене, то матимемо судження, яке буде або істинним, або хибним: “Стаття 144 КК України — норма права” — судження, до того ж істинне, а “Вирок народного суду в справі Петренка — норма права” — судження, але хибне.

У пропорційній функції розрізняють аргумент і предикат. У функції висловлювання “ x — юрист” знак x — аргумент, а поняття “юрист” — предикат. У функції висловлювання “ x менший від y ” один предикат — поняття “менший” і два аргументи — x та y ; у пропозиційній функції “ x знаходиться між y і z ” один предикат — поняття “знаходиться” і три аргументи — x , y і z . Звідси й розрізняють одномісні пропозиційні функції (з одним аргументом) і багатомісні пропозиційні функції (з кількома аргументами).

Пропозиційні функції у вигляді формул записують так: $P(x)$, $P(x, y)$, $P(x, y, z)$ і т. д., де x , y , z — предметні змінні (аргументи), а P — предикат, який виражає конкретну властивість або відношення.

4.10. Поняття про квантори

У традиційній (аристотелівській) логіці для вираження кількості судження використовують слова: “всі”, “жоден”, “кожен”, “деякі” тощо. Наприклад, загальне судження “Всі метали — провідники” записують у вигляді формули так: “Всі $S \in P$ ”.

Математична логіка увела для кількісної характеристики суджень (висловлювань) спеціальні оператори, що дістали назву кванторів (від латинського слова *quantum* — скільки).

Квантори бувають двох видів: *квантор існування* і *квантор спільності*.

Квантор спільності означає вислів: “Для усякого (всіх) x ”. Позначається він знаком — $\forall x$.

Квантор існування позначає ствердження: “Існують такі x ”. Відображається знаком — $\exists x$.

Використовуючи квантори, ми можемо виразити у символах математичної логіки всі чотири типи судження (A, E, I, O) за кількістю і якістю.

Загальноствердні судження A (“Всі $S \in P$ ”) можуть бути записані так: $\forall x$ (якщо $x \in S$, то $x \in P$), або коротше: $\forall x (S(x) \rightarrow P(x))$, де знак “ \rightarrow ” позначає сполучник “якщо... ..то”. Цей вираз читається так: “Якщо усякий предмет володіє властивістю S , то він володіє і властивістю P ”, або “Всі $S \in P$ ”. Наприклад, судження “Будь-який договір є угода” (“Всі $S \in P$ ”) можна записати так: $\forall x$ (якщо x — договір, то x є угода). Читається цей вислів так: “Будь-який предмет x , який володіє властивістю договору, володіє і властивістю угоди”.

Загальнозаперечне судження E (“Жодне S не є P ”) можна виразити так: $\forall x$ (якщо $x \in S$, то x не є P), або коротше:

$$\forall x(S(x) \rightarrow P(x)).$$

Знак “—”, поставлений над виразом $P(x)$, означає заперечення $P(x)$. У цілому ця формула читається так: “Будь-який предмет x , який має властивість S , не володіє властивістю P ”, або “Жодне S не є P ”.

Наприклад, таке конкретне судження, як “Жоден свідок у справі I . не знав потерпілого” (“Жодне S не є P ”), записується так: Ax (якщо x — свідок у справі I ., то x не знав потерпілого), яке читається: “Для будь-якого x правильно, що коли він володіє властивістю бути свідком у справі I ., то він не володіє властивістю знати потерпілого”. У цьому прикладі x належить до області людей.

Частковоствердне судження (“Деякі S не є P ”) може бути виражене так:

$$\exists x(x \in S \text{ і } x \in P).$$

Якщо у цій формулі сполучник “і” замінити знаком \wedge , то вона матиме такий вигляд:

$$\exists x(S(x) \wedge P(x)).$$

Читається цей вираз так: “Існує предмет x , який має властивість S і P , або «Деякі $S \in P$ »”.

Наприклад, якщо судження “Деякі договори є відплатні” записати за допомогою квантора існування ($\exists x$) у вигляді формули, то матимемо “ $\exists x$ (x — договір і x — відплатний)”. Читається цей вираз так: “Існує предмет x , який має властивість договору і властивість відплатності”. У нашому прикладі x взятий із області юридичних угод.

Частковозаперечне судження I (“Деякі S не є P ”) можна записати так: $\exists x(x(S \text{ і } x \text{ не є } P))$, або $(\exists x(S(x) \wedge \bar{P}(x)))$. Читається цей вираз так: “Існують такі x , котрі мають властивість студентів і не мають властивості відмінників”.

4.11. Поділ суджень за модальністю

Під час поділу суджень за модальністю слід розрізняти два плани: план буття (об’єктивна модальність) і план обґрунтування думки (логічна модальність).

За *об’єктивною модальністю*, тобто залежно від того, якого характеру зв’язок (можливий, дійсний чи необхідний) відображає судження, розрізняють судження *можливості*, *дійсності* та *необхідності*.

Судження можливості — це судження, яке відображає реально існуючу, але ще не реалізовану можливість. Прикладами цього можуть бути такі: “Можлива образа дією”, “Можливе убивство із мисливської рушниці” тощо.

Судження дійсності — це таке судження, котре відображає щось як уже існуюче в дійсності. Наприклад: “Петров засуджений за ст. 206 КК України”.

Відрізнення суджень можливості від суджень дійсності має досить важливе значення для пізнання. Як можливість не можна приймати за дійсність, так і судження можливості не можна сплутувати із судженням дійсності. У судженні можливості ми виражаємо знання про те, що якийсь предмет можливий, а в судженні дійсності висловлюємо думку про те, що такий предмет уже має місце в дійсності, існує.

Судження дійсності — це судження про факт, про те, що є, а *судження можливості* — це судження про те, що може бути, що лише можливе як таке. Тому, наприклад, під час проведення слідчого експерименту, за допомогою якого установлюється можливість або неможливість того чи іншого явища або факту, висловлюється судження можливості (“М., перебуваючи у своїй кімнаті, міг бачити людину, яка вилазила із вікна кімнати С.”), але не судження дійсності (“М., перебуваючи у своїй кімнаті, бачив людину, котра вилазила із вікна кімнати С.”).

Судження необхідності — це судження, яке відображає неминучість існування якогось предмета або зв’язку між предметами і явищами. Наприклад: “Суспільне буття визначає суспільну свідомість”; “Політика не може мати першості над економікою” і т. д.

Судження необхідності розкривають зв'язки закономірні, необхідні. У формі суджень необхідності ми виражаємо наше знання законів, правил, аксіом, наукових положень, принципів тощо. Тому судження необхідності мають більшу пізнавальну цінність, ніж судження дійсності.

За логічною модальністю судження поділяються на *проблематичні (імовірні)* та *достовірні*.

Проблематичним (імовірним) судженням називають таке судження, в котрому якась ознака стверджується або заперечується щодо предмета думки лише здогадно. Наприклад: “Тут, імовірно, був підпал”.

Імовірне судження має таку формулу: “ S , імовірно, є P ”; “ S , імовірно, не є P ”.

Проблематичне судження не можна сплутувати із судженням можливості, оскільки це абсолютно різні судження. Візьмімо такі два судження: “Імовірна симуляція крадіжки”; “Тут, імовірно, симуляція крадіжки”.

Перше судження є судженням можливості, у ньому виражене знання про те, що в природі можливе існування такого явища, як симуляція крадіжки. Друге — проблематичне, у ньому виражене знання про те, що даний злочин, можливо, є симуляція крадіжки.

Судження можливості висловлюється унаслідок глибокого вивчення предмета, виражене в судженні знання є завершеним і достовірним.

Проблематичне судження виражає знання здогадне, незавершене. Імовірне судження ми висловлюємо тоді, коли у нас є відома основа стверджувати належність предмету певної ознаки, але ці основи припускають можливість і того, що предмету дана ознака не належить. Здогадне ствердження щодо предмета думки якоїсь ознаки означає, що цей предмет може і не мати даної ознаки. Так, судження “Цей злочин, імовірно, здійснив Петров” не виключає того, що цей злочин могла здійснити й інша особа.

У судовій практиці імовірні судження формуються звичайно на початку розслідування справи, коли зібраних матеріалів ще недостатньо, щоб висловити те чи інше достовірне судження, наприклад, “Імовірно, це вбивство”; “Злочинців, імовірно, було троє” тощо.

Але це не означає, що з імовірними судженнями слідчий має справу тільки на початковій стадії розслідування справи. Проблематичні судження висловлюються протягом усього судового дослідження. При цьому вони мають різний ступінь імовірності: мало імовірно, імовірно, дуже імовірно.

Достовірним судженням називається таке судження, щодо котрого з певною визначеністю відомо, що ознака, про яку йдеться в судженні, дійсно належить або не належить предмету думки.

Поділ суджень на імовірні і достовірні має винятково важливе значення для юридичної практики. Зумовлено це тим, що основою кінцевого висновку у справі можуть бути тільки судження достовірні і в жодному разі неімовірні. Закон забороняє судам виносити вирок і визначення на основі здогадно установлених фактів.

4.12. Відношення між судженнями.

Види відношень

Між судженнями *A, E, I, O* існують такі відношення": 1) *відношення противності (контрарності)*, 2) *відношення підпротивності*, 3) *відношення суперечності (контрадикторності)* та 4) *відношення підпорядкування*.

Відношення між судженнями *A, E, I, O* прийнято відображати в логіці у вигляді "логічного квадрата" (рис. 20).

Рис. 20

1. *Відношення противності* мають місце між судженнями *A* і *E* (загальноствердним і загальнозаперечним). Суть цього відношення полягає в тому, що противні судження не можуть бути обидва одночасно істинними, але обидва можуть бути одночасно хибними. Тому якщо одне із противних суджень істинне, то друге безперечно хибне, але із хибності одного противного судження не можна робити висновок про істинність другого.

Наприклад, якщо істинне "Будь-яка держава є класовою" (*A*), то хибне протилежне йому судження "Жодна держава не

є класовою” (*E*). Якщо ж судження “Всі метали тонуть у воді” (*A*) хибне, то це не означає, що істинне протилежне судження “Жоден із металів не потопає у воді” (*E*). Протилежне судження може бути як істинним, так і хибним.

2. *Відношення заперечення (контрадикторності)* існує між судженнями *A* і *O* (загальноствердним і частковоствердним) і між судженнями *E* та *OI* (загальнозаперечним і частковоствердним). У відношенні заперечення перебувають також судження одинично-заперечні (“Це *S* не є *P*”) і одинично-ствердні (“Це *S* є *P*”).

Особливість відношення заперечення полягає в тім, що з двох заперечних суджень одне обов’язково істинне, а друге — хибне. Обидва заперечні судження не можуть бути істинними і не можуть бути хибними одночасно.

Наприклад, якщо судження “Будь-який злочин є діянням суспільно небезпечним” (*A*) істинне, то заперечне йому судження “Деякі злочини не є суспільно небезпечними” (*O*) безперечно хибне. А якщо істинне судження “Деякі студенти не відмінники” (*O*), то судження *A* — “Усі студенти відмінники” обов’язково хибне.

3. *Відношення підпорядкування* існує між судженням *A* та *I* (загальноствердним та частковоствердним). Судження *A* є підпорядковуючим стосовно судження *I*, а судження *I* — підпорядкованим. Так само судження *E* — підпорядковуюче, а судження *O* — підпорядковане.

Сутність відношення підпорядкування:

а) Із істинності підпорядковуючого судження впливає істинність підпорядкованого йому судження, але з істинності підпорядкованого судження не впливає істинність підпорядковуючого судження, воно може бути як істинним, так і хибним. Наприклад, якщо судження “Усі свідки у справі Іваненка дали правдиві свідчення” (*A*) істинне, то це означає, що і підпорядковане йому судження “Деякі свідки у справі Іваненка дали правдиві свідчення” (*I*) істинне. Але якщо істинним є судження “Деякі свідки у справі Іваненка дали правдиві свідчення” (*I*), то це ще не означає, що істинне підпорядковуюче судження “Усі свідки у справі Петренка дали правдиві свідчення” (*A*).

б) Із хибності підпорядковуючого судження не впливає з необхідністю хибність підпорядкованого: воно може бути як хибним, так і істинним. Але з хибності підпорядкованого судження необхідно впливає хибність відповідного підпорядковуючого судження. Наприклад, якщо судження “Будь-який договір відплатний” (*A*) є хибне, то це не означає, що і

судження “Деякі договори відплатні” (I) безперечно хибне. У даному випадку воно істинне. Але якщо підпорядковане судження “Деякі злочини не є суспільно небезпечними” хибне, то і підпорядковуюче судження “Жоден злочин не є суспільно небезпечним” (E) обов’язково хибне.

4. Відношення підпротивності існує між судженнями I та O . Це відношення характеризується такими особливостями:

а) Підпротивні судження не можуть бути одночасно хибними: якщо одне з них хибне, то друге обов’язково істинне.

б) Обидва підпротивні судження можуть бути істинними одночасно. Наприклад, хибність судження “Деякі метали не проводять електрику” (O) означає істинність судження “Деякі метали проводять електрику”. У той же час і судження I , і судження O можуть бути одночасно істинними. Наприклад: “Деякі метали потопають у воді” (I) та “Деякі метали не потопають у воді” (O).

Окрім розглянутих видів відношень між судженнями існують такі самі відношення еквівалентності (рівнозначності).

Відношенням еквівалентності називають таке відношення між судженнями, коли при істинності одного судження друге також істинне і при хибності одного із суджень друге також хибне. Судження еквівалентності, якщо вони або одночасно істинні, або одночасно хибні. Якщо два судження перебувають у відношенні еквівалентності, то не може бути, щоб одне з них було істинним, а друге — хибним.

Відношення еквівалентності існує між такими судженнями:

- \bar{A} — еквівалентне судженню O .
- \bar{I} — еквівалентне судженню E .
- \bar{E} — еквівалентне судженню I .
- \bar{O} — еквівалентне судженню A .

Риска “—”, поставлена над судженнями, означає заперечення цього судження. Вираз “ \bar{A} — еквівалентне судженню O ” читається так: “Заперечення судження A еквівалентне судженню O ”. Наприклад, якщо ми висловимо два судження: 1) “Імовірно, що всі свідки говорять неправду” (\bar{A}), та 2) “Деякі свідки не говорять неправду” (O), то ці судження будуть еквівалентними.

Це означає, що якщо перше судження істинне, то й друге судження також буде істинним і не може бути хибним. Так само, якщо судження “Імовірно, що ніхто із свідків у справі не знав потерпілого” (E) є істинним, то й еквівалентне йому судження “Деякі свідки у справі знали потерпілого” (I) буде істинним.

Якщо судження A, E, I, O виразити за допомогою кванторів спільності та існування, то заперечення цих суджень можна записати так:

Заперечення судження A — $\forall x(S(x) \rightarrow P(x))$.

Заперечення судження E — $\forall x(S(x) \rightarrow P(x))$.

Заперечення судження I — $\bar{\exists}x(S(x) \wedge P(x))$.

Заперечення судження O — $\exists x(S(x) \wedge P(x))$.

Знак “—” над квантором означає заперечення вираженого ним судження.

Відношення еквівалентності можна записати тепер так:

$\forall x(S(x) \rightarrow P(x))$ еквівалентне $\exists x(S(x) \wedge P(x))$.

$\forall x(S(x) \rightarrow P(x))$ еквівалентне $\exists x(S(x) \wedge P(x))$.

$\exists x(S(x) \wedge P(x))$ еквівалентне $\forall x(S(x) \rightarrow P(x))$.

$\bar{\exists}x(S(x) \wedge P(x))$ еквівалентне $\forall x(S(x) \rightarrow P(x))$.

СКЛАДНІ СУДЖЕННЯ

Складним судженням називається таке судження, яке складається з кількох простих суджень. Так, судження “Крадіжка є злочин” є простим, у ньому наявний один суб’єкт (“крадіжка”) і один предикат (“злочин”). Судження ж “Присуд має бути законним і обґрунтованим” — це судження утворене із двох простих: “Присуд має бути законним” і “Присуд має бути обґрунтованим”.

Складні судження утворюються із простих за допомогою логічних сполучників: “Якщо... то”, “і”, “або” та їм рівнозначних.

До складних суджень належать умовні, єднальні і розподільні судження.

Більшість норм права виражається у формі складних суджень. Наприклад: “Сторонами у цивільному праві є позивач і відповідач”, “Якщо справа порушена без законних обґрунтувань, прокурор припиняє її”, “Недійсна угода, яка не відповідає вимогам закону”, “Напад із метою заволодіння державним чи громадським майном, пов’язаний з насильством, небезпечним для життя чи здоров’я особи, котра зазнала нападу, або загрози такого насилля (розбій), — карається...” тощо. Розгляньмо види таких суджень.

5.1. Умове судження

Умовним (імплікативним) судженням називається складне судження, утворене з двох простих суджень, що перебувають у відношенні підстави і наслідку, пов’язаних за допомогою логічного сполучника “якщо... то”. Приклади умовних суджень: “Якщо тіло нагріти, то воно розшириться”, “Якщо присуд необґрунтований, то він є незаконним”.

Умове судження складається із *підстави й наслідку*. Та частина умовного судження, котра виражає умови існування (неіснування) якогось явища, називається *підставою*, а час-

тина умовного судження, яка виражає те, що обумовлюється даною умовою, називається *наслідком* умовного судження. Наприклад, у судженні “Якщо тіло нагріти, то воно розшириться” підставою є “якщо тіло нагріти”, а наслідком — “то воно розшириться”.

Якщо підставу умовного судження позначити літерою *A*, а наслідок — літерою *B*, то структура цього судження буде виражена формулою: Якщо *A*, то *B*.

Логічний сполучник “якщо... то” називається у математичній логіці *імплікацією*, а умовне судження — *імплікативним* судженням. Сполучник “якщо... то” позначають знаком “ \rightarrow ”. Користуючись ним, можна записати структуру умовного судження формулою $A \rightarrow B$. Читається вона: “*A* імплікує *B*”, або “Якщо *A*, то *B*”.

Не кожне речення, в якому наявний сполучник “якщо... то”, є умовним судженням. Так, речення “Якщо вчора ми не знали, що *C*. буде грати за основний склад нашої футбольної команди, то сьогодні це всім відомо”, хоч і має сполучник “якщо... то”, не є умовним судженням, оскільки умовно-наслідкового зв'язку воно не виражає. Умовне судження може бути висловлене і без умовного сполучника “якщо... то”, наприклад: “Хто не працює, той не їсть”, “Поспішиш — людей насмішиш” тощо.

У юридичному законодавстві чимало умовних суджень виражені не сполучником “якщо... то”, а словами “у випадку”, “коли” і т. д. Частина “то” логічного сполучника “якщо... то” часто випущена.

Умовні судження відображають різноманітну умовну залежність одних явищ від інших. Вони відображають причинний зв'язок між явищами, послідовність чи одночасність явищ у часі, необхідне співіснування або неможливість співіснування предметів і явищ чи їхніх ознак, зв'язок засобів і мети тощо. Тому не можна підставу умовного судження розглядати завжди як причину, а наслідок — як дію цієї причини. Ці поняття не тотожні.

Умовне судження, як і будь-яке судження, може бути або істинним, або хибним.

Умовне судження є істинним, якщо воно правильно відображає умовну залежність одного явища від другого. Якщо між явищем, про яке йдеться в підставі умовного судження, і явищем, про котре йдеться в наслідку умовного судження, дійсно існує та умовна залежність, про яку йдеться в умовно-

му судженні, то таке умовне судження є істинним, воно правильно відображає зв'язок між явищами.

Якщо ж між явищами і дійсністю немає тієї умовної залежності, про яку йдеться в умовному судженні, то таке умовне судження є хибним, воно викривляє дійсність. Так, судження "Якщо тіло нагріти, то воно розшириться" є істинним, оскільки умовна залежність між явищами (нагріванням тіла та властивістю тіла розширюватися), про яку йдеться у даному судженні, дійсно існує. А судження "Якщо тіло нагріти, то його обсяг зменшиться" хибне, оскільки тут ідеться про наявність такої умовної залежності між явищами ("нагрівання тіла" і "зменшення обсягу тіла"), яке насправді відсутнє.

Умовне судження є істинним або хибним, як у тому випадку, коли в ньому йдеться про явища, існуючі в дійсності, так і в тому випадку, коли в ньому ідеться про явища, існування яких можливе в майбутньому, а також таких, про котрі ми знаємо, що вони не існують і не будуть існувати. Наприклад, умовне судження "Якби наша Земля не мала атмосфери, то життя на ній було б неможливе" істинне, воно правильно установлює наявність умовної залежності між існуванням атмосфери і життя на Землі.

У математичній логіці істинність і хибність імплікації $A \rightarrow B$ визначається істинністю або хибністю простих суджень, що складають імплікативне судження: підстави і наслідки (A і B). Імплікативне судження хибне тільки тоді, коли підстава (A) істинна, а наслідок (B) — хибний. В усіх останніх випадках, а саме: коли підстава істинна і наслідок істинний; підстава хибна, а наслідок істинний; підстава хибна і наслідок хибний — імплікація $A \rightarrow B$ істинна

Таблиця істинності імплікативних суджень має такий вигляд:

A	D	$A \rightarrow B$
i	i	i
i	x	x
x	i	i
x	x	i

Умовні судження бувають *виділяючі* та *невиділяючі*. Нами розглянуто умовні невиділяючі судження. З'ясуємо тепер, що таке умовні виділяючі судження, або, як їх називають, судження еквівалентності.

Виділяючим умовним судженням (судженням еквівалентності) називається таке умовне судження, обидві частини якого можуть бути як підставою, так і наслідком.

Наприклад: “Якщо частини предмета є частинами одного й того ж предмета, то рельєф окремих частин збігається”. Якщо наслідок цього судження зробити підставою, а підставу — наслідком, то судження лишається істинним”: “Якщо рельєф окремих частин збігається, то ці частини є частинами одного й того ж предмета”. Зміст судження не змінився.

Таким чином, умовне судження буде виділяючим, якщо при перетворенні судження “Якщо A , то B ” у судження “Якщо B , то A ” воно залишається істинним.

Структуру виділяючого умовного судження можна записати так: $A \sim B$.

Виділяюче умовне судження істинне тільки у двох випадках, а саме: коли підстава і наслідок істинні і коли підстава й наслідок хибні. У двох останніх випадках, коли підстава істинна, а наслідок хибний і коли підстава хибна, а наслідок істинний, виділяюче умовне судження хибне.

Наведемо таблицю істинності виділяючих умовних суджень:

A	B	$A \sim B$
i	i	i
i	x	x
x	i	x
x	x	i

5.2. Єднальні (кон’юнктивні) судження

Єднальним (кон’юнктивним) судженням називається судження, суб’єкту якого належать усі перелічені предикати.

Єднальні судження утворюються із простих за допомогою сполучника “і”. Позначається цей сполучник знаком \wedge . Приклади кон’юнктивних суджень: “Ухвала суду має бути законною і об’ґрунтованою”, “Об’єктом розбою є як особиста власність, так і життя, і здоров’я громадян” і т. д.

Структуру кон’юнктивного судження записують у вигляді формули $S \in P_1$ і P_2 і P_3 , або $A \wedge B$.

Єднальне (кон’юнктивне) судження виражає знання про те, що предмету думки належить не якась одна, а група ознак,

перелічених предикатами, до того ж названі ознаки належать предмету думки одночасно. Так, об'єктом розбою є не тільки особиста власність, а й життя і здоров'я потерпілого у той же самий час.

Кон'юнктивне судження, як судження складне, є істинним лише у тому випадку, коли істинні всі судження, що його складають, і хибне тоді, коли є хибним бодай одне із похідних суджень.

Запишемо це у вигляді таблиці

A	B	$A \wedge B$
i	i	i
i	x	x
x	i	x
x	x	x

Тут A і B — прості, похідні судження, а $A \wedge B$ — складне кон'юнктивне судження, утворене з двох простих (A і B) за допомогою єднального (кон'юнктивного) сполучника "і" (\wedge).

Отже, складне кон'юнктивне судження ($A \wedge B$) істинне лише у першому ряді, коли A і B істинні. В усіх інших трьох випадках, а саме: коли 1) A істинне, а B хибне; 2) A хибне, а B істинне і 3) коли і A і B хибні, складне судження ($A \wedge B$) хибне.

У юридичному законодавстві і правовій науці кон'юнктивні судження досить часто виражаються не тільки сполучником "і", а й іншими сполучниками і сполучними словами, такими як "але", "а", "а також", через кому тощо.

5.3. Розподільні (диз'юнктивні) судження

Розподільними (диз'юнктивними) судженнями називаються судження, утворені із простих, за допомогою поєднання їх логічним сполучником "або".

Розрізняють два види розподільних суджень: розподільно-виключаючі (судження строгої диз'юнкції) та єднально-розподільні (судження слабкої диз'юнкції).

Розподільно-виключаючим називається таке судження, в якому ознаки, виражені предикатами, виключають один одного. Ці судження виражаються сполучником "або". Позначають цей сполучник знаком \vee . Наприклад: "Попереднє розслідування закінчується або припиненням справи, або відданням звинувачуваного під суд".

Структура розподільно-виключаючого судження може бути записана так: $S \in P_1$, або $P_2 \dots$ або P_n , або $A \dot{\vee} B$.

Розподільно-виключаючі судження виражають знання про те, що предмету думки може належати тільки якась із ознак, виражена предикатами, і не можуть належати усі можливі ознаки одночасно.

Розподільно-виключаючі судження будуть істинними тільки тоді, коли одне із суджень, що до нього входить, буде істинне, а решта — хибними. Якщо ж усі вихідні судження істинні або всі хибні, то й розподільно-виключаюче судження хибне.

У вигляді таблиць це записується так:

A	B	$A \dot{\vee} B$
i	i	x
i	x	i
x	i	i
x	x	x

Тут A і B — вихідні судження, а $A \dot{\vee} B$ — складне розподільно-виключаюче судження.

Отже, у двох випадках (у 2 і 3-му), складне судження строгої диз'юнкції ($A \dot{\vee} B$) є істинним, коли одне просте судження істинне, а друге хибне, коли обидва вихідні судження істинні, або обидва прості судження хибні.

Єднально-розподільним судженням називається таке розподільне судження, в якому суб'єкту може належати не тільки один, а й усі перелічені предикати. Ці судження виражаються сполучником "або". Позначають цей сполучник знаком \vee . Наприклад: "Переховування може виражатися у прихованні злочину, а також засобів та знарядь скоєння злочину, або слідів злочину або предметів, здобутих злочинним шляхом". Сполучник послабленої диз'юнкції "або", за допомогою якого у цьому судженні предикати ("переховування злочинця", "знаряддя та засобів скоєння злочину", "слідів злочину", "предметів, здобутих злочинним шляхом"), означають, що суб'єкту судження ("переховування") може належати тільки якийсь один із цих предикатів, але можуть належати одночасно і всі названі предикати. Переховування може виразитися, наприклад, тільки у переховуванні злочинця, а може полягати у переховуванні злочинця, знаряддя і засобів здійснення злочину, слідів злочину та предметів, здобутих злочинним шляхом, одночасно.

Сполучник "або" і розділяє ознаки предмета, відділяє їх один від одного і допускає можливість поєднання ознак, їх

суміщення. Цим єднально-розподільні судження відрізняються від розподільно-виключаючих суджень строгої диз'юнкції.

Формула єднально-розподільного судження така: $S \in P_1$, або P_2 , ... або P_n , або $A \vee B$.

Єднально-розподільне судження буде істинним, коли хоча б одне із простих суджень, які його утворюють, є істинним, а хибним тоді, як усі прості судження, котрі його утворюють, хибні.

Таблиця істинності для цих суджень така:

<i>A</i>	<i>B</i>	$A \vee B$
<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>
<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>
<i>x</i>	<i>i</i>	<i>i</i>
<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>

Із цієї таблиці видно, що єднально-розподільне судження " $A \vee B$ " істинне у перших трьох випадках, а саме: 1) коли A і B істинні; 2) коли A істинне, а B хибне; 3) коли A хибне, а B істинне, і є хибним тільки тоді, коли обидва судження, що його утворюють (A , і B), хибні.

Слід мати на увазі, що граматично єднально-розподільні судження у юридичному законодавстві і правовій науці виражаються не тільки сполучником "або", а й іншими сполучниками і словами — "оскільки", "також", "так", а також за допомогою коми.

5.4. Логічна структура суджень і тлумачення норм права

Норми права мають накази державної влади, обов'язкові до виконання. У логічному відношенні норми права виражаються завжди у формі суджень. Одні норми права виражені законодавцем у формі атрибутивних суджень, другі — у формі умовних, треті — у вигляді кон'юнктивних або диз'юнктивних суджень.

Знання логічної структури суджень, їхньої особливості мають важливе значення для з'ясування змісту правової норми "тлумачення закону" та його застосування. Так, якщо кримінально-правова норма виражена у формі єднально-розподільного судження, то для обґрунтування кримінальної відповідальності необхідна наявність у діях особи не всіх перелічених у диспозиції статті ознак, а тільки однієї з них,

причому будь-якої. Якщо ж стаття закону (норма права) виражена у формі єднального (кон'юнктивного) судження, то склад злочину у діях особи буде мати місце лише тоді, коли в її діях наявні усі ознаки, зазначені в законі.

Покажемо це на прикладах. Стаття 140 КК України, частина друга, описуючи кваліфіковану крадіжку, наголошує: "Крадіжка, яка спричинила значну шкоду потерпілому, і вчинена за попередньою змовою групою осіб або повторно, — карається..."

Тут склад злочину виражений у формі єднально-розподільного судження ($S \in P_1$, або P_2 , або P_3). Отже, у діях особи буде склад крадіжки як у тому випадку, коли в її діях будуть наявні усі названі ознаки (P_1, P_2 і P_3), так і в тому, коли в діях обвинувачуваного наявна лише одна, причому будь-яка із перелічених ознак.

Інакше розв'язується питання про наявність чи відсутність у діях обвинувачуваного складу злочину, коли стаття кодексу, що передбачає той чи інший склад злочину, виражена у формі кон'юнктивного (єднального) судження.

Так, стаття кримінального кодексу, яка передбачає відповідальність за спекуляцію, визначає останню так: "Спекуляція, тобто скуповування і перепродаж із метою наживи товарів чи інших предметів". Перша частина цієї статті виражена у формі єднального (кон'юнктивного) судження: "Спекуляцією називається скуповування і перепродаж і т. д ($S \in P_1$ і P_2)". Отже, склад спекуляції буде мати місце лише у тому випадку, коли у діях особи наявні обидві ознаки, зазначені в предикаті: і скуповування (P_1), і перепродаж (P_2). Якщо ж предмет думки (дії особи) має одну ознаку, а саме, мало місце тільки скуповування товарів з метою перепродажу, але перепродаж з якоїсь причини не відбувся, то така дія не є спекуляцією (вона буде кваліфікуватися як спроба спекуляції).

Другий приклад. Стаття кодексу, яка перелічує ознаки юридичної особи, виражена у формі кон'юнктивного судження: юридичні особи, які "...мають відособлене майно, можуть від свого імені придбавати майнові і особисті немайнові права і нести обов'язки, бути позивачами і відповідачами в суді, арбітражі або у третійській суді" ($S \in P_1$, і P_2 , і P_3). Отже, перелічені ознаки належать юридичній особі одночасно.

Розділ 6

ОСНОВНІ ЗАКОНИ ЛОГІКИ

6.1. Загальна характеристика основних законів логіки

Мислення людини відбувається не хаотично, а підлягає певним логічним законам.

Під законом логіки розуміють внутрішній, необхідний, суттєвий зв'язок між думками.

Основними законами формальної логіки є *закон тотожності, закон суперечності, закон виключеного третього і закон достатньої підстави.*

Формально-логічні закони — це закони правильної побудови і зв'язку думки. Закони логіки виражають такі суттєві, загальні, неодмінні властивості мислення, як *визначеність, несуперечність, послідовність і обґрунтованість.*

Закони логіки, будучи специфічними законами мислення, нерозривно пов'язані із законами об'єктивного світу, погоджуються з ними.

Закони логіки *об'єктивні*, вони не створені людським розумом, не продиктовані мисленню самим мисленням, як стверджує ідеалізм, а є відображенням закономірності об'єктивного світу.

Виражаючи основні властивості мислення, закони логіки мають свою основу, своє джерело в об'єктивних речах. Кожний логічний закон відображає певну сторону дійсності, її властивості і відношення, має свій аналог і подібність у природі. Так, закон тотожності є відображенням якісної визначеності речей і явищ, а закон достатнього обґрунтування відображає причинно-наслідковий зв'язок між предметами і явищами світу.

Закони логіки існують і діють незалежно від волі і бажання людей. Мислення людини стихійно підлягає законам логіки. Кожна людина незалежно від того, чи знає вона про існування законів логіки чи ні, мислить відповідно до законів логіки.

Виникнення законів логіки матеріалістична логіка пов'язує з людською практикою. Логічні закони не є апіорними нормами, не нав'язані мисленню ззовні якоюсь надприродною силою, а виникли у процесі мисленої, пізнавальної практики людини. Практика переконувала людей, що речі мають певні властивості і певним чином пов'язані між собою і що мислення правильно відображає ці предмети лише тоді, коли думки пов'язуються відповідно до того, як пов'язані самі предмети в дійсності. У процесі праці мислення людини, неодноразово зіткнувшись із одними й тими ж властивостями речей, що повторюються, відображаючи їх, саме набувало подібних властивостей.

Формально-логічні закони мають *загальнолюдський* характер. Вони єдині для всіх людей, незалежно від їхньої класової чи національної належності. Всі люди мислять за одним і тим же законом логіки.

Якби логічний апарат (у тому числі і закони логіки) у різних класів і національностей був різним, то взаєморозуміння людей взагалі було б неможливим, тоді неможливими були б виробництво, саме життя суспільства.

Закони логіки є *загальними* законами. Вони діють у будь-якому мисленому акті, в усіх галузях знання, на всіх рівнях мислення, як у сфері повсякденного мислення, так і в сфері мислення, яка пізнає найскладніші наукові проблеми.

Закони логіки є знаряддям пізнання дійсності, необхідною умовою точного, адекватного відображення мисленням зовнішнього світу. Щоб мислення приводило нас до істини, воно має відповідати вимогам формально-логічних законів — закону тотожності, суперечності, виключеного третього та достатньої підстави.

Порушення вимог законів логіки призводить до того, що мислення стає неправильним, нелогічним. У практиці мислення трапляються двоякого роду логічні помилки, пов'язані з порушенням вимог законів логіки: *софізми* та *паралогізми*.

Софізм — це логічна помилка, допущена розмірковувачим навмисне. До софізмів вдаються ті, хто намагається ввести в оману, надати вигляд істинного за допомогою логічного виправдання.

Найчастіше софістичні умовиводи будуються за допомогою порушення вимог закону тотожності.

Паралогізм — це логічна помилка, допущена не навмисне, звичайно через незнання логічних правил.

6.2. Закон тотожності

Закон тотожності формулюється так: *будь-яка думка про предмет у процесі даного міркування тотожна сама собі, скільки б разів вона не повторялась.*

Думка тотожна сама собі тоді, коли вона стосується одного й того ж предмета і її зміст залишається одним і тим же, скільки разів вона висловлюється. Якщо ж зміст думки змінюється або вона відноситься до іншого предмета, то така думка не може вважатися тією ж самою, тотожною самій собі, це буде уже інша думка.

Закон тотожності у вигляді формули записується так: $A \in A$, або $A = A$.

У математичній логіці закон тотожності записується такими формулами, що є аналогом змістовного закону тотожності, котрий вивчається загальною формальною логікою:

1. $A \rightarrow A$. Читається: "Із A випливає A ", або " A імплікує A ".

2. $A \equiv A$. Читається: " A еквівалентне A ", або " A рівнозначне A ".

3. $\forall x(A(x) \rightarrow A(x))$. Читається: "Для будь-якого предмета x розглядуваної області предметів правильно, що якщо x має властивість A , то x має властивість A ".

4. $\forall x(A(x) \equiv A(x))$. Читається: "Для будь-якого предмета розглядуваної області те, що x має властивість A , рівнозначне тому, що x має властивість A ".

Об'єктивною основою закону тотожності, його джерелом є *якісна визначеність* предметів і явищ зовнішнього світу. Як відомо, речі та явища реальної дійсності перебувають у безперервному процесі руху та змін. Але кожна річ, зазнаючи змін до певного часу, лишається саме тією річчю, а не іншою, має якісну визначеність, яка робить річ тим, чим вона є, і відрізняє її від усіх інших речей. Ця загальна властивість усіх предметів і явищ об'єктивної дійсності, зафіксована багатовіковою практикою, закріпилась у мисленні у вигляді закону тотожності. У відповідності до того, як кожна річ володіє якісною визначеністю, і кожна думка, яка відображає ту чи іншу річ, теж має бути визначеною.

Зміст закону тотожності полягає в таких його вимогах:

1. *У процесі міркування про якийсь предмет необхідно мислити саме цей предмет і не можна підмінити його іншим предметом думки.*

Так, якщо ми обговорюємо Петренка, якийсь його вчинок, то ми маємо обговорювати Петренка, а не когось іншого, і

саме цей його вчинок, а не якийсь інший. Закон тотожності вимагає, щоб у процесі міркування було виділено предмет міркування і цей предмет не підмінявся якимсь іншим предметом думки даної предметної області.

Предметна область — це коло предметів, у складі якого перебуває виділений нами предмет; область предметів, у рамках якої визнаються дані, що мають смисл, закони і правила логіки¹.

Закон тотожності не забороняє переходити від одного предмета думки до другого, від одного обговорення питання — до другого питання, він тільки забороняє підмінити один предмет думки другим предметом, одне питання другим питанням. Якщо ми розпочали розмірковувати про що-небудь, ми повинні протягом усього розмірковування мати на увазі саме цей предмет думки, а не якийсь інший. Звичайно, для того щоб скласти правильне уявлення про обговорюваний предмет, необхідно розглянути й інші його сторони або інші предмети, з ним пов'язані, але обговорення однієї сторони предмета не може бути незліченим, оскільки несумісне підмінене міркування про іншу його сторону або про інший предмет.

2. У процесі міркування, у суперечці або дискусії поняття мають уживатися в одному й тому ж значенні. Думки тотожна сама собі, якщо вона однозначна.

Закон тотожності не допускає вживання поняття всередині якогось міркування у різному значенні. Поняття, якими ми користуємося, мають уживатися протягом усього розмірковування, скільки б вони не траплялися в одному й тому ж значенні, зберігати незмінно свій обсяг і свій зміст. Якщо ж поняття й терміни вживаються у процесі міркування неоднозначно, то мислення стає невизначеним, процес мислення у таких випадках не досягає мети. "...Справді,— писав Аристотель,— мати не одне значення — означає не мати жодного значення, якщо ж у слова немає (визначених) значень, тоді втрачена усіяка можливість розмірковувати один з одним, а насправді і з самим собою"².

¹ Див.: Горский Д. П. Вопросы абстракции и образования понятий. — М., 1961. — С. 104; Бирюков Б. В. Крушение метафизической концепции универсальной предметной области в логике. — М., 1963; Пашкевич П. Ф. Объективная истина в уголовном судопроизводстве. — М., 1961. — С. 115.

² Аристотель. Метафизика. — М., 1934. — С. 64.

Закон тотожності не можна розуміти у тому розумінні, нібито будь-яке поняття має незмінно зберігати свій раз і назавжди даний зміст і обсяг. Закон тотожності не стверджує, що поняття не залишаються незмінними, вони уточнюються, розвиваються, замість одних понять виробляються інші. Але кожне поняття на певному етапі розвитку знання має певний зміст. Визначеність змісту поняття зумовлена якісною визначеністю відображуваного цим поняттям предмета. Тому всіляке поняття в одному й тому ж розмірковуванні повинне мати одне визначене значення, має бути тотожним самому собі.

Порушення вимог закону тотожності призводить до того, що мислення стає невизначеним, неточним, двозначним, плутаним. Таке мислення не може вести до істини, не здатне правильно відобразити дійсність.

Найчастіше трапляються помилки при порушенні закону тотожності: підміна або сплутування понять.

Сплутування понять у логічному відношенні є ототожнювання відмінного. Ця помилка має місце тоді, коли різні за змістом поняття приймаються за тотожні.

Суб'єктивно сплутування понять відбувається часто через неточне знання змісту вживаних понять, коли розмірковуючому здається, що між поняттями, уживаними ним, немає ніякої різниці, що вони належать до одного й того ж предмета, мають один і той же зміст і відрізняються один від одного тільки мовним висловом; але насправді вони різні. Сплутування понять може мати місце і в тому випадку, коли в науці відсутні точно вироблені визначення тих чи інших понять. Сплутуванню понять сприяє також наявність у природній мові омонімів, слів, що виражають не одне, а кілька понять. Штучні мови у цьому відношенні мають перевагу, оскільки для кожного знака в них установлюється чітка однозначність.

Виходячи з цього, можна висловити вимоги закону тотожності такою формулою: *не можна ототожнювати різні думки і не можна тотожні думки розглядати як нетотожні, відмінні. Як нелогічне ототожнювання відмінного, так нелогічне і розрізнення тотожного.*

6.3. Закон суперечності

Закон суперечності твердить: *два протилежні висловлювання не є одночасно істинними; у крайньому разі одне з них неодмінно хибне.* Наприклад, не можуть бути одночасно

істинними судження: “Петренко є співучасником даного злочину”, “Петренко не є співучасником даного злочину”. Одне з цих суджень обов’язково хибне.

Питання про те, яке з двох протилежних суджень є хибним, закон суперечності не розв’язує. Це встановлює конкретна наука і практика. Закон суперечності говорить лише про те, що *із двох суджень, із яких одне заперечує те, що стверджує в другому, одне неодмінно хибне*. Яким буде друге судження, істинним чи хибним, закон суперечності також не розв’язує. Воно може бути як істинним так і хибним. Так, із двох суджень: “Усі обвинувачувані мають право на захист”, “Деякі обвинувачувані не мають права на захист” — друге судження хибне, а перше істинне. А якщо візьмемо такі два судження, як “Іваненко під час здійснення злочину перебував на місці здійснення злочину”, “Іваненко під час здійснення злочину був на роботі” — то хибним може бути не тільки одне з них, а й обидва, а істинним буде третє судження, наприклад: “Іваненко під час здійснення злочину був у Петренка”.

Отже, істинність одного із протилежних суджень зобов’язує нас визначити друге судження хибним, оскільки вони не можуть бути одночасно істинними. Але встановлення хибності одного з протилежних суджень не в усіх випадках призводить до визнання істинним другого. Пояснюється це різним характером суперечних суджень.

Закон суперечності поширюється на всі протилежні судження: і на супротивні (контрарні), і на суперечні (контрадикторні). Коли ми маємо справу з суперечними судженнями, то, з’ясувавши хибність одного з них, маємо визначити істинність другого. У тих же випадках, коли судження є супротивним, то хибність одного судження згідно із законом суперечності не є обґрунтуванням для визначення істинним другого, котре теж може бути хибним.

Закон суперечності, як і будь-який формально-логічний закон, застосовний тільки до таких суджень, у котрих ідеться про *один і той же предмет, в один і той же час і в тому ж самому відношенні*. Якщо ж у судженнях ідеться про різні предмети або про різні ознаки одного й того ж предмета, то такі судження не є суперечними і, отже, до них закон суперечності незастосовний. Так, не є суперечним судження: “Пальто, викрадене у потерпілого, було коричневим” і “Паль-

то, знайдене у обвинуваченого, не було коричневим”, якщо предметом думки цих суджень є різні пальта.

Закон суперечності не діє, якщо в судженнях ідеться про один і той же предмет, але предмет взято у різний час. Так, судження “Петренко є осудний” і “Петренко є неосудний” можуть бути обидва істинними, якщо у першому з них мається на увазі один час (наприклад, до здійснення злочину), а у другому — інший час (під час здійснення злочину або після нього).

Незастосовний закон суперечності також у тих випадках, коли в судженнях предмет думки береться у різних відношеннях. Наприклад, судження: “Петренко є здібний” та “Петренко не є здібним” можуть бути одночасно істинними, якщо у першому судженні йдеться про здібності Петренка до гуманітарних наук, в у другому — про здібності до математичних наук.

Закон суперечності, як і закон тотожності, відображає якісну визначеність предметів, той простий факт, що коли предмет володіє якоюсь ознакою, то не може в той же час не володіти нею. В об’єктивній дійсності не буває так, щоб одне й те ж одночасно було і не було притаманне якомусь предмету. Тому, якщо правильне визначення тієї чи іншої ознаки, то не може бути правильним у той же час його заперечення, і навпаки, якщо правильне заперечення даної ознаки, то не може бути одночасно правильним і його визнання.

Розглянемо формулу закону суперечності (A не є не- A), котра означає, що не можуть бути одночасно істинними судження A і його заперечення не- A , наприклад, “Ця записка написана обвинувачуванним” (A) і “Ця записка написана не обвинувачуванним” (не- A).

За допомогою символів математичної логіки закон суперечності виражається так: $A \wedge \bar{A}$, де A означає всяке судження, \bar{A} — судження, що заперечує судження A , а велика лінія над усім виразом означає, що судження A і його заперечення (\bar{A}) несумісні, не можуть бути одночасно істинними.

У цілому ж формула читається так: “Не можуть бути одночасно істинними A і його заперечення — \bar{A} ”.

Закон суперечності не заперечує реальних суперечностей, які існують в об’єктивній дійсності. Він забороняє лише логічні суперечності, суперечності “із самим собою”. Дотримання вимог закону суперечності є необхідною умовою пізнання суперечностей, існуючих у дійсності, оскільки тільки не-

суперечливе мислення може правильно відобразити об'єктивні суперечності. Формально-логічних суперечностей не повинно бути в жодному міркуванні, в жодній науковій системі. Вони неприпустимі також у висновках суду та слідства.

6.4. Закон виключеного третього

Закон виключеного третього формується так: *із двох суперечних суджень про один і той же предмет, в один і той же час і в одному й тому ж відношенні одне неодмінно істинне, друге хибне, третього бути не може.*

Наприклад, із двох суджень “Обвинувачуваний у момент здійснення злочину був осудним” та “Обвинувачуваний у момент здійснення злочину не був осудним” — одне неодмінно істинне, а друге хибне. Якщо буде встановлено, що істинним є перше судження, то друге буде обов'язково хибним, а якщо істинним визнано друге судження, то перше буде неодмінно хибним.

У вигляді формули закон виключеного третього записується так: A або не- A . У математичній логіці цей закон має формулу $A \vee \bar{A}$.

Зміст закону виключеного третього полягає в тому, що він забороняє визнавати одночасно хибним або одночасно істинним два суперечні судження.

Із закону виключеного третього випливає така вимога: *у процесі міркування не можна вважати одночасно хибними два суперечні судження і визнавати істинним якесь третє судження.*

Згідно з законом виключеного третього, із хибності одного суперечного судження неодмінно випливає істинність другого і тому не може бути істинним якесь третє судження, окрім двох суперечних суджень. Істинним за законом виключеного третього може бути тільки одне з двох суперечних суджень: або A , або не- A , третього не дано (*tertium non datur*); третє судження об'єктивно не існує, воно виключене (чому цей закон і називається законом виключеного третього).

Закон виключеного третього не вказує, яка з двох суперечних думок істинна, це установлюється конкретним дослідженням, він тільки стверджує, що дві суперечні думки не можуть бути одночасно хибними, одна з них має бути обов'язково істинною.

Закон виключеного третього зумовлений властивостями самих речей, він відображає той простий факт, що предмет не

може мати даної властивості, або її не має. Предмету не можуть одночасно належати суперечливі ознаки: наявність однієї припускає відсутність другої, і навпаки. Так, обвинувачуваний М. або “винен”, або “невинен” і не може бути, щоб він був “винен” і “невинен” одночасно.

Закон виключеного третього має схожість на закон суперечності. Він, як і закон суперечності, забезпечує несуперечливість і послідовність мислення. При порушенні вимоги закону виключеного третього мислення стає, як і при порушенні вимог закону суперечності, суперечним і непослідовним. Але якщо закон суперечності свідчить про те, що два суперечних судження не можуть бути одночасно істинними, у крайньому разі одне з них хибне, то закон виключеного третього свідчить про те, що два суперечні судження не можуть бути одночасно хибними, одне з них безперечно істинне.

Сфера дії закону виключеного третього вужча за сферу дії закону суперечності. *Закони суперечності поширюються на всі суперечливі судження: на супротивні (контрарні) і суперечні (контрадикторні). Закон виключеного третього застосовний тільки до суперечливих суджень, а до суджень супротивних він не застосовується.*

Закон виключеного третього вимагає бути послідовним у мисленні, забороняє лавірувати, ухилятися від вибору одного з двох суперечливих рішень і шукати середнє рішення, вимагає давати зрозумілі, певні відповіді на поставлені питання.

Послідовність мислення є необхідною умовою будь-якого пізнання, послідовним має бути не тільки наукове, а й звичайне щоденне мислення людини. Послідовність є характерною ознакою будь-якої справді наукової теорії і науки в цілому.

6.5. Закон достатньої підстави

Закон достатньої підстави формулюється так: *будь-яка істинна думка має достатню підставу.*

Із закону достатньої підстави випливає така його вимога: *будь-яка думка може бути істинною тільки тоді, коли вона обґрунтована.* Так, для того, щоб судження “Петренко є співучасником цього злочину” було визнане істинним, необхідно привести підстави його істинності, тобто треба висловити ряд суджень, із яких би неодмінно випливало твердження про те, що Петренко справді є співучасником цього злочину. Якщо ж таких суджень наведено не буде, то висловлене положення (“Петренко є співучасник цього злочину”) не може вважатися істинним.

У науці й щоденному мисленні нічому не можна йняти віри, як цього вимагає релігія; будь-яке положення, всяка думка має бути обґрунтованою, доведеною. Довести ту чи іншу думку — означає обґрунтувати її, тобто навести інші думки (судження), які були б достатньою підставою її достовірності. Достатньою підставою якоїсь думки є такі інші думки, раніше визнані істинними, із яких неодмінно випливає істинність даної думки.

Судження, котрі наводяться для обґрунтування істинності іншого судження, називаються *логічною підставою*. А те судження, яке випливає з інших суджень, як і підстави, називається *логічним наслідком*.

У вигляді формули закон достатньої підстави записується так: A є тому, що є B , де A є наслідком, а B — підставою цього наслідку.

Думка, яка наводиться як достатня підстава, у свою чергу, має достатньою підставою третю думку, котра теж має достатню підставу, і т. д. Де ж межа обґрунтування? Межею обґрунтування думок є очевидність, закони, аксіоми та інші положення і принципи науки. Те чи інше положення вважається обґрунтованим, якщо ми пошлемося на очевидні факти або на закони, аксіоми чи положення науки, з яких неодмінно випливає істинність нашого положення.

У судовому дослідженні межею обґрунтування є достовірно встановлені доказові факти, юридичні закони і положення, котрі виробляються судовою практикою.

Закон достатньої підстави є відображенням необхідного взаємозв'язку, існуючого між предметами і явищами навколишнього світу, а саме: відображенням причинно-наслідкових відношень, генетичних зв'язків і т. д.

Як у самій дійсності кожне явище має свою причину, свою реальну підставу, без котрої воно не могло б виникнути й існувати, так і в мисленні будь-яка думка має свою достатню підставу.

Закон достатньої підстави забезпечує *обґрунтованість*, *доказовість* нашого мислення. Він вимагає, щоб наші думки були внутрішньо пов'язані одна з одною, впливали одна з одною, обґрунтовували одна одну. Будь-яке положення, у відповідності до закону достатньої підстави, набуває логічної сили лише тоді, коли наведені достатні підстави його достовірності. Якою б правдоподібною не здавалася та чи інша думка, вона може бути визнана істинною лише після того, як її істинність

буде доведена. Закон достатньої підстави забороняє визнавати істинність думки на віру. Порухення цих вимог призводить до того, що мислення стає *необґрунтованим, бездоказовим, голосливим*.

Доказу мислення надається велике значення в усякій науці, в будь-якій галузі знання. Жодна наука не може обійтися без доказу своїх положень. Будь-яка нова теорія може бути прийнята тільки після доказу її істинності. Наука не може просто проголошувати свої положення, вона має їх обґрунтовувати.

6.6. Значення законів логіки для судового дослідження

Вимоги основних законів мають настільки важливе значення для судового пізнання, юридичної практики, дотримання законності, що вони спеціально закріплені у процесуальних законах і, отже, з вимог логічних перетворені у вимоги юридичні.

Логічні закони у сфері юридичного пізнання набувають форми правових норм. Це є однією з важливих умов, які забезпечують логічність судового дослідження, логічну сторону пізнання істини під час розслідування і розгляду судових справ.

Так, вимога закону тотожності, яка полягає в тому, що в процесі міркування про якийсь предмет ми маємо мислити саме цей предмет і не підміняти його іншим предметом думки, виражена і закріплена, наприклад, у ст. 42 Основ кримінального судочинства, котра проголошує: “Розгляд справи у суді відбувається тільки щодо обвинувачуваних і лише з того обвинувачування, з якого вони віддані під суд”. По-перше, юридичний закон не допускає розширення кола осіб під час розгляду справи в суді. По-друге, суд пов’язаний рамками постанови про віддання під суд і не має права, виносячи вирок, виходити з цих рамок. “Суд,— наголошується в постанові Президії Верховного Суду України у справі Д.,— не має права під час розгляду справи виходити за межі початкового обвинувачення без повернення справи на дослідження”.

Із особливою силою підкреслюється законодавцем і судовою практикою необхідність дотримання під час розслідування і розгляду судових справ вимог закону суперечності. Так, ст. 369 КПК України, перелічуючи умови, за яких вирок

визнається як такий, що не відповідає фактичним обставинам справи, виділяє, поряд з іншими, такі дві умови, безпосередньо пов'язані з логічним законом суперечності; "...3) за наявністю суперечливих доказів, що мають суттєве значення для висновку суду, у вирокі не вказано, на якій підставі суд врахував одні з цих доказів і відкинув інші; 4) якщо висновки суду, викладені у вирокі, мають суттєві суперечності".

Докази, з яких роблять висновки у справі, повинні мати чітку систему фактів без якихось внутрішніх суперечностей. Наявність суперечностей у доказах руйнує їх, робить непридатними для обґрунтування висновків. Тому кримінальна справа може бути правильно розв'язана, у ній може бути встановлена об'єктивна істина лише за тієї неодмінної умови, що унаслідок дослідження всіх обставин справи та перевірки усіх доказів, суперечності між ними будуть усунені. Якщо ж суперечності в доказах у справі залишаються, то висновок слідства й суду щодо питання про подію злочину і про винність обвинувачуваного не може вважатися істинним.

Наявність суперечностей у показаннях свідка, потерпілого, обвинувачуваного засвідчує недоброякісність цих показань, і тому такі показання не можуть бути взяті за основу обвинувачування.

Відповідно до закону суперечності у судовій справі за одним і тим же фактом не може бути двох протилежних висновків експертизи. Наявність суперечностей у висновках експертів виключає можливість визнати їх достовірними доказами. У кримінальних справах із використанням побіжних доказів версія у справі може бути визнана обґрунтованою лише за тієї умови, коли буде доведена хибність усіх інших можливих версій, які її заперечують.

Важливе значення у судовому дослідженні має дотримання закону виключеного третього. Суд має розв'язувати питання у судовій справі за формою "або — або". Суд не може зробити висновки у справі, винести вирок або ухвалу без чіткої категоричної відповіді на запитання про те, чи мала місце дія, у здійсненні якої обвинувачується підсудний, чи не мала, чи має ця дія склад злочину чи ні, чи винний підсудний у здійсненні цього злочину чи не винний і т. д.

Велике значення у судовому пізнанні надається закону достатньої підстави. Вимога чіткого обґрунтування будь-якої процесуальної дії, висновків слідства й суду у судовій практиці — це не просто й не тільки логічна вимога. Закріплена юридичним законом, вона перетворюється у юридичну ви-

могу як неодмінне пізнання об'єктивної істини у судовій справі і дотримання законності.

Принцип обґрунтованості пронизує всі стадії розслідування й розгляду кримінальних справ, усе кримінальне й цивільне судочинство в цілому. Жодна процесуальна дія не може бути здійснена, жоден висновок органів слідства й суду не може вважатися достовірним, якщо відсутні достатні на те підстави. Так, кримінальна справа може бути порушена лише за наявності законних підстав. Ст. 94 КПК України, називаючи підстави на порушення кримінальної справи, тим самим забороняє порушувати справи за голосливними заявами і здогадами: “Справа може бути порушена лише в тих випадках, коли існують достатні дані, що вказують на наявність ознак злочину”.

У випадку відсутності підстав до порушення кримінальної справи прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя відмовляють у порушенні кримінальної справи. Відмова у порушенні кримінальної справи також має бути обґрунтована. “За відсутності підстав до порушення кримінальної справи прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя своєю постановою, а суд — ухвалою, відмовляє у порушенні кримінальної справи...” (ст. 99 КПК України).

Справжнє правосуддя не терпить голосливості. Кожен факт, який має значення для справи, кожна обставина розглядуваного злочину мають бути доведені, і лише за умови їх доказу можуть бути взяті за основу судового вироку або ухвали. Обвинувальний вирок може бути винесений тільки за повного доведення події злочину і винності підсудного. “Вирок суду має бути законним і обґрунтованим” (ст. 323 КПК України).

Необґрунтований вирок вважається незаконним. Суд в ухвалі має викласти не тільки свої висновки, а й пояснити, чому, на якій підставі він дійшов того, а не іншого висновку. За суперечності наявних у справі доказів суд не може довільно прийняти одні і відкинути інші, він має обґрунтувати, чому одні докази ним приймаються як достовірні, а інші відкидаються як неправильні. Виносячи виправдувальну ухвалу, суд має вказати, чому висунуте підсудному обвинувачення визнане неспроможним, чому відкинуто докази, на яких воно ґрунтувалося, чим заперечуються положення обвинувального висновку. Суд може відкинути обвинувачення і виправдати обвинувачуваного, тільки назвавши підстави, че-

рез які він не визнає докази, на яких обвинувачування ґрунтується.

Велике значення вимозі обґрунтованості надається під час обвинувачування, віддання під суд, під час касаційного перегляду присудів і ухвал тощо. Так, згідно зі ст. 131 КПК України, особа може бути притягнута як обвинувачувана тільки “якщо в наявності достатньо доказів, які вказують на здійснення злочину певною особою...”. Лише за наявністю достатніх підстав для розгляду справи у суді, суд виносить ухвалу про віддання обвинувачуваного під суд (ст. 245 КПК України). Присуд у касаційному порядку може бути відмінений або змінений тільки на підставі, зазначеній у законі (ст. 367 КПК України).

Дотримання вимог закону достатньої підстави має важливе значення також при оцінці показань свідка, потерпілого, обвинувачуваного, висновку експерта та інших джерел доказів. Так, “не можуть бути доказами повідомлені свідком дані, джерело яких невідоме” (ст. 68 КПК України). Вирок суду, винесений на підставі таких заяв, є необґрунтований і підлягає відміні. Не може бути взяте за основу обвинувачування і визнання обвинувачуваним своєї вини, якщо воно не підтвержене сукупністю наявних у справі доказів. Так само й голослівне заперечення підсудним своєї вини не може розглядатися як доказ його безвинності.

Вимога обґрунтування є однією з основних вимог при оцінці слідством і судом висновку експерта. Висновки експерта мають бути обґрунтованими і переконливими. Експерт у своєму висновку не просто висловлює своє судження, а має обґрунтувати його, послатися на конкретні факти, положення науки, за допомогою яких ним зроблено цей висновок. Висновок експерта має значення для слідства і суду тоді лише, коли він науково обґрунтований.

Розділ 7

УМОВИВІД.

БЕЗПОСЕРЕДНІ УМОВИВОДИ

7.1. Загальна характеристика умовиводів

Умовиводом називається форма мислення, за допомогою якої з одного або кількох суджень виводиться нове судження, котре містить у собі нове знання.

Наприклад, коли з двох суджень: 1) “Кожен обвинувачуваний має право на захист” і 2) “Петренко — обвинувачуваний” виводиться третє судження “Петренко має право на захист”, ми робимо умовивід.

Термін “умовивід” вживається у подвійному значенні. Під “умовиводом” розуміють і розумовий процес виведення нового знання із суджень, і саме нове судження як наслідок розумової операції.

Умовивід за своєю структурою складніший, ніж поняття та судження, форма мислення. Поняття і судження входять до складу умовиводу як його елементи.

Будь-який умовивід складається із *засновків* і *висновку*. *Засновки* — це судження, із яких виводиться нове знання. *Висновок* — судження, виведене із засновків.

Наприклад, візьмемо умовивід: “Будь-який злочин суспільно небезпечний”, “Крадіжка є злочин”. Отже, крадіжка суспільно небезпечна.

У цьому умовиводі перші два судження є засновками, а третє судження, яке стоїть після слова “отже”, — висновок.

Умовивід — це логічний засіб здобування *нового знання*. У процесі умовиводу здійснюється перехід від відомого до невідомого. Об’єктивною підставою умовиводу є зв’язок і взаємозалежність предметів і явищ дійсності. Якби навколишній світ складався з нагромаджених не пов’язаних між собою випадкових предметів і явищ, то від знання одних предметів не можна було б перейти до знання інших і, отже, умовивід як форма мислення був би неможливим. Але оскільки предмети і явища об’єктивної дійсності взаємопов’язані, підпорядковані

певним законам, то існує не тільки можливість, а й необхідність пізнання одних предметів на підставі знання інших.

Це не означає, звичайно, що нове знання можна вивести із сполучення будь-яких суджень. Умовиводом є не будь-яке сполучення, а тільки таке, у якому між судженнями існує логічний зв'язок, котрий відображає взаємозв'язок предметів і явищ самої дійсності. Якщо ж предмети дійсності не пов'язані між собою, то й судження, що відображають ці предмети, логічно будуть не пов'язаними, і тому вивести із них якесь нове знання, тобто побудувати умовивід, не можна. Наприклад, із таких двох суджень: "Будь-який злочин є діяння суспільно небезпечне", "Усі дерева є рослини" — не можна зробити ніякого висновку тому, що ці судження відображають об'єкти різних предметних областей, логічно не пов'язані. Отже, сполучення цих суджень не є умовиводом.

У будь-якому умовиводі слід розрізняти три види знань:

1. *Вихідне знання* те, з якого виводиться нове знання — воно міститься в засновках умовиводу.

2. *Висновкове знання* — міститься у висновку.

3. *Обґрунтовуюче знання* — знання, котре пояснює правомірність висновку із засновків. Обґрунтовуюче знання міститься в аксіомах і правилах умовиводів, воно не входить до складу умовиводу у вигляді окремого судження, а складає логічну підставу висновків, дає відповідь на запитання про те, чому висновок, здобутий з тих чи інших суджень, є правомірним і неодмінним.

За допомогою умовиводів здобувають знання опосередковані, або висновкові.

Знання бувають *безпосередні* та *опосередковані (висновкові)*.

Безпосередніми називаються знання, здобуті за допомогою безпосереднього сприймання предметів або явищ. Наприклад, "Ця стіна біла"; "На замку, яким замикали магазин, наявні сліди злочину" і т. д.

В істинності (або хибності) цих суджень ми переконаємося за допомогою живого споглядання предметів, не вдаючись до логічних доказів і міркувань. Щоб визнати, наприклад, судження "Ця стіна біла" істинним або хибним, досить поглянути на цю стіну.

Безпосередні знання становлять незначну частину всіх наших знань. Основними знаннями є знання опосередковані.

Опосередкованими (висновковими) знаннями називаються знання, які ми виводимо з наявних, раніше здобутих знань. Наприклад, знання про виникнення життя на Землі, про походження людини, земних материків, гір, морів, про причини

війн, сутність права тощо є знаннями опосередкованими, вони виведені із інших істинних знань.

У кримінальному судочинстві пізнання також в основному є опосередкованим. Зумовлено це тим, що злочин, предмет судового розслідування, є факт минулого стосовно моменту його розслідування і судового розгляду, і, отже, безпосереднє спостереження слідчим і судом даної події не може мати місця. Для пізнання істини в кримінальній справі існує лише один шлях: установлення фактів — слідів злочину і на їхній підставі відновлення злочинної події в цілому. Звідси вирішальна роль належить умовиводам у судовому дослідженні.

Висновок в умовиводі може бути або істинним, або хибним. Для того щоб висновок умовиводу був істинним, необхідно дотримуватися таких двох умов.

1. *Засновки, з яких роблять висновок, мають бути істинними.*

2. *Умовивід має бути логічно правильним.*

Недотримання однієї з цих умов призводить до того, що висновок із засновок стає хибним. Розгляньмо це на прикладі:

Будь-які купівля-продаж пов'язані з переходом права власності.
Дарування не є купівля-продаж.

Отже, дарування не пов'язане з переходом права власності.

Цей умовивід побудований логічно правильно, але висновок хибний.

Отже, у процесі здобуття логічних висновків необхідно стежити за тим, щоб засновки були істинними, і за тим, щоб дотримувалися правила того умовиводу, у формі якого робиться даний висновок.

Умовиводи бувають різних видів. За кількістю засновок умовиводи поділяються на *безпосередні* та *опосередковані*.

Безпосереднім називається такий умовивід, у якому висновок робиться з однієї посилки.

Опосередкованим називається такий умовивід, у якому висновок робиться з двох і більше засновок.

За спрямованістю процесу міркування опосередковані умовиводи поділяються на *дедуктивні* та *індуктивні*.

У дедуктивних умовиводах висновок іде від знання більшого ступеня спільності до знання меншого ступеня спільності. Так, у дедуктивному умовиводі

Усі громадяни країни мають дотримуватися законів цієї країни.
Петренко — громадянин цієї країни.

Отже, Петренко зобов'язаний дотримуватися її законів —

висновок іде від знання про клас — усіх громадян країни, до знання про окремого представника цього класу — Петренка.

В індуктивних умовиводах висновок іде від знання окремих, одиничних предметів до знання всіх предметів класу, до знання класу в цілому.

Приклад індукції:

Шпигунство здійснюється навмисно.

Диверсія здійснюється навмисно.

Шкідництво здійснюється навмисно.

Шпигунство, диверсія, шкідництво — особливо небезпечні державні злочини.

Отже, всі особливо небезпечні державні злочини здійснюються навмисно.

7.2. Безпосередні умовиводи

Як уже зазначалося, у логіці під безпосередніми умовиводами розуміють такі умовиводи, у котрих висновок робиться всього з одного засновку. Так, якщо висловимо судження “Будь-який злочин є правопорушення” і з нього зробимо висновок про те, що “Деякі правопорушення є злочинами”, то цей розумовий процес є умовиводом безпосереднім.

Висновок у безпосередньому умовиводі ми здобуваємо за допомогою перетворення судження. Проте безпосередній умовивід не може бути зведеним до простої зміни однієї лише форми судження, він зачіпає і зміст думки, робить її визначенішою, яснішою, точнішою. Цим вихідне знання оновлюється, набуває іншого звучання. Безпосередній умовивід є за формою умовиводом, а не перетворенням судження, як твердять дехто з логіків. Йому притаманні всі ознаки умовиводу: у ньому наявне вихідне знання, знання висновкове і знання обґрунтовуюче — ті правила, за якими вихідне судження перетворюється у висновкове.

Основними способами побудови безпосередніх умовиводів є *перетворення, обернення та протиставлення* суджень. Безпосередні умовиводи утворюють також за допомогою зіставлення суджень за правилами відношень між судженнями (див. 4.12).

1. Перетворення

Перетворення — це така операція, унаслідок якої вихідне судження перетворюється у судження рівнозначне за змістом, але іншої структури. Наприклад: “Будь-який договір є угода; отже, жоден договір не є неугода”.

У процесі перетворення ствердні судження (*A* та *I*) перетворюються в заперечні судження (*E* та *O*).

Для того, щоб ствердне судження перетворити в заперечне, необхідно внести до нього два заперечні *не*, поставивши одне перед зв'язкою, друге — перед предикатом. Загальноствердні судження (*A*) перетворюються у загальнозаперечні судження (*E*). Схема перетворення цих суджень:

Усі $S \in P \rightarrow$ Жодне S не є $не-P$.

Наприклад: "Будь-який злочин є діяння суспільно небезпечне; отже, жоден злочин не є діяння не суспільно небезпечне".

Частковоствердні судження (*I*) перетворюються у частковозаперечні судження (*O*). Схема перетворення:

Деякі $S \in P \rightarrow$ Деякі S не є $не-P$.

Наприклад: "Деякі злочини є посадовими; отже, деякі злочини не є не посадовими".

Заперечні судження (*E* та *O*), що мають структуру " S не є P ", перетворюються в заперечні судження, але іншої структури " S є $не-P$ ". Схема перетворення цих суджень:

Жодне S не є $S \rightarrow$ Усі S є $не-P$.

Наприклад: "Жодна буржуазна держава не є справді демократичною; отже, будь-яка буржуазна держава є не справді демократичною".

Частковозаперечні судження (*O*) перетворюються в частковоствердні судження (*I*). Схема перетворення:

Деякі S не є $P \rightarrow$ Деякі S є $не-P$.

Перетворення — найпростіша форма утворення безпосереднього умовиводу. У висновковому судженні розуміється те ж відношення між поняттями, що й у вихідному судженні. Але перетворене судження категоричніше, думка в ньому виражена настільки визначено й однозначно, що тлумачити її інакше просто неможливо.

Перетворення дає змогу чіткіше підкреслити сумісність чи несумісність предмета і властивості. Так, під час перетворення ствердного судження у вихідному судженні предмет мислиться як такий, що має відому властивість, а у висновковому судженні йдеться про те, що предмет не може мати такої властивості. Перетворення дає змогу підійти до предмета і його ознаки і з боку їх тотожності і з боку відмінності.

Перетвореними судженнями у практиці мислення користуються досить часто. Так, у формі перетвореного судження було сформульоване положення про те, що політика не може не мати першості над економікою.

2. Обернення

Оберненням називається така операція, коли суб'єкт вихідного судження стає предикатом, а предикат — суб'єктом вивідного судження. Наприклад: "Будь-який договір є

юридичною угодою, отже, деякі юридичні угоди — договори”. Схема обернення така:

$$\frac{S-P}{\text{Отже, } P-S.}$$

Під час обернення якість судження не змінюється: якщо вихідне судження є ствердним, то й висновок буде ствердним, якщо ж засновок заперечний, то й висновок буде заперечним. Кількість судження може змінюватися, але може залишатися тією ж.

Залежно від того, змінюється чи не змінюється кількість судження, розрізняють два види обернення: *просте, або чисте, обернення та обернення з обмеженням.*

Обернення буде простим (або чистим), якщо кількість судження під час обернення не змінюється. Приклад такого обернення: “Деякі студенти — відмінники; отже, деякі відмінники — студенти”. Тут кількість оберненого судження залишалася такою ж, якою вона була у вихідному судженні: “Деякі $S \in P$ ” перетворилося у судження “Деякі $P \in S$ ”.

Обернення з обмеженням — це таке обмеження, унаслідок якого змінюється кількість судження. Наприклад: “Усі капіталісти експлуататори; отже, деякі експлуататори — капіталісти”. У цьому умовиводі вихідне судження є загальним (“Усі $S \in P$ ”), а висновкове — частковим (“Деякі $P \in S$ ”).

Обернення з обмеженням має місце у тих випадках, коли предикат (P) вихідного судження не розподілений.

Загальноствердні судження обертаються подвійно: з обмеженням і без обмеження.

Загальноствердні судження, у котрих предикат не розподілений, обертаються із обмеженням. Схема обернення цих суджень: Усі $S \in P \rightarrow$ Деякі $P \in S$. Наприклад:

“Будь-які правовідносини є вольовими правовідносинами; отже, деякі вольові відносини є правовідносинами”.

У загальноствердних судженнях-визначеннях і в судженнях із виділяючим суб’єктом предикат (P) розподілений. Тому такі судження обертаються без обмеження. Наприклад: “Крадіжкою називається таємне викрадення власного майна громадян; отже, таємне викрадення власного майна громадян є крадіжка”; “Тільки посадова особа може бути суб’єктом халатності; отже, суб’єктом халатності може бути тільки посадова особа”.

Загальнозаперечні судження завжди обертаються без обмеження, оскільки предикат у них розподілений. Наприк-

лад: “Жодна загарбницька війна не є справедливою; отже, жодна справедлива війна не є загарбницькою”. Схема цього обернення:

Жодне S не є $P \rightarrow$ Жодне P не є S .

Частковоствердні судження обертаються по-різному.

Неозначені частковоствердні судження, в яких S і P не розподілені, обертаються за схемою чистого обернення:

Деякі S є $P \rightarrow$ Деякі P є S .

Наприклад: “Деякі письменники — лауреати; отже, деякі лауреати — письменники”.

Означені частковоствердні судження, в котрих S не розподілене, а P розподілене, обертаються не в часткові, а загальні ствердні судження. Наприклад: “Тільки деякі юридичні угоди — договори; отже, усі договори — угоди”. Схема цього обернення:

Тільки деякі S є P — Усі P є S .

Частковозаперечні судження не обертаються, оскільки встановити певне відношення між S і P у них під час обернення неможливо.

3. Обернення умовних суджень

Розрізняють два види обернення умовних суджень: *контрпозицію* і *конверсію*.

Контрпозиція умовного судження полягає в тім, що ми заперечуємо підставу і наслідок вихідного умовного судження, а потім наслідок робимо підставою, а підставу — наслідком оберненого судження. Наприклад: “Якщо угода не відповідає умовам закону, то вона не дійсна; отже, якщо угода визнана дійсною, то вона відповідає закону”. Схема контрпозиції умовного судження така:

Якщо A , то B . Отже, Якщо не B , то не A , або інакше:

$A \rightarrow B \rightarrow \neg B \rightarrow \neg A$.

Конверсією називається обернення умовних виділяючих і одиничних умовних суджень. Конверсія умовних суджень полягає в тому, що наслідок вихідного судження робиться основою, а основа — наслідком вивідного судження. Наприклад: “Якщо межі необхідної оборони не перевищені, то кримінальна відповідальність за заподіяне не настає; отже, якщо карна відповідальність за заподіяне при необхідній обороні не настає, то межі необхідної оборони не перевищені”. Схема обернення таких суджень:

Якщо A , то B . Отже, Якщо B , то A , або $A \sim B \rightarrow B \sim A$.

4. Протиставлення предикату

Протиставленню предикату називається висновок такого нового судження, суб'єктом котрого є поняття, що суперечить предикату вихідного судження, а предикатом — суб'єкт вихідного судження. Наприклад: “Будь-який злочин є діяння суспільно небезпечне; отже, жодне *не* суспільно небезпечне діяння *не* є злочином”.

Тут суб'єктом висновкового судження є не просто предикат вихідного судження (“діяння суспільно небезпечне”), а поняття, що суперечить предикату (“*не* суспільно небезпечне діяння”). Предикатом у цьому умовиводі є суб'єкт вихідного судження — поняття “злочин”. Схема протиставлення предикату така:

$$\frac{S \in P}{\text{Отже, не } P \text{ не } \in S.}$$

Протиставлення — це складніша, ніж перетворення і обернення, форма безпосереднього умовиводу. Протиставлення є синтез перетворення і обернення, необхідно вихідне судження спочатку перетворити, а потім перетворене судження обернути.

Загальноствердне судження за допомогою протиставлення предикату перетворюється в судження загальнозаперечне:

Всі $S \in P \rightarrow$ Жодне *не* $P \text{ не } \in S.$

Наприклад: судження “Будь-яке правове відношення є відношення ідеологічне” перетворюється в судження “Жодне ідеологічне відношення *не* є правовим”.

Загальнозаперечне судження перетворюється в частковоствердне судження:

Жодне $S \text{ не } \in P \rightarrow$ Деякі *не* $P \in S.$

Наприклад, судження “Жоден свідок не може бути суддею” за допомогою протиставлення предикату переходять у судження “Деякі не судді є свідками”.

Частковоствердне судження під час протиставлення предикату перетворюється в судження частковоствердне:

Деякі $S \text{ не } \in P \rightarrow$ Деякі *не* $P \in S.$

Наприклад: “Деякі студенти не є відмінниками; отже, деякі невідмінники — студенти”.

Частковоствердне судження шляхом протиставлення предикату не перетворюється, оскільки при протиставленні предикату судження I ми маємо перетворити в судження O , а потім обернути його, але судження O не підлягає оберненню.

ДЕДУКТИВНІ УМОВИВОДИ

8.1. Загальна характеристика дедуктивних умовиводів

Дедуктивним (від латинського слова *deductio* — виведення) називається умовивід, у якому висновок про окремий предмет класу робиться на підставі класу в цілому. Наприклад:

Усі договори є угоди.

Петренко уклав договір.

Отже, Петренко уклав угоду.

Тут висновок про те, що Петренко уклав угоду, зроблено на підставі загального положення про те, що “Всі договори є угоди”.

У дедуктивному умовиводі думка рухається від загального до окремого, одиничного, тому дедукцію визначають звичайно як умовивід *від загального до часткового*.

Дедукція є логічним засобом пізнання конкретного, одиничного на основі знання загального. Вона збагачує наше знання одиничного, дає змогу розглядати окреме з точки зору загальної закономірності, пояснити конкретне, керуючись загальним правилом.

Механізм дедуктивного умовиводу полягає в поширенні загального положення на окремий випадок, у підведенні часткового випадку під загальне правило. Поширюючи загальне положення на окремий конкретний предмет або явище, ми здобуваємо нове знання про цей предмет, знання про те, що даний предмет має ознаку, наявну для всього класу, про який ідеться у загальному положенні. Так, виходячи із загального положення науки кримінального права про те, що “Будь-який злочин є діянням суспільно небезпечним”, ми робимо висновок і стосовно будь-якого злочину, скажімо, необережного вбивства, що воно теж суспільно небезпечне. Знаючи, що дача хабара карається позбавленням волі на строк до п’яти років (загальне положення), ми можемо сказати, що і Петренко, який

неодноразово давав хабара (частковий випадок), може бути покараний у межах до п'яти років.

Отже, дедукція є пізнання в окремому загальному, або інакше, пізнання загального в окремому, одиничному.

Щоб дійти дедуктивного висновку, необхідно мати подвійне знання, засновки:

1) засновок, що має загальне положення або правило, під яке підводиться частковий випадок, і 2) засновок, у якому ідеться про той окремий предмет або частковий випадок, який підводиться під загальне положення.

Загальні положення звичайно є готовими, заздалегідь відомими. До них відносяться закони науки, аксіоми, наукові положення, принципи й інші судження, в котрих міститься знання загального. У юридичній практиці як загальні положення виступають норми права (статті кодексів та інших законодавчих актів), положення правових наук, керівні вказівки органів суду, прокуратури та ін.

Судження про одиничні предмети, навпаки, висловлюються здебільше унаслідок безпосереднього дослідження їх тими, хто розмірковує про них. Так, для того щоб підвести частковий випадок (наприклад, конкретна злочинна подія) під відповідну статтю закону (норму права), безпосередньо дослідити цей випадок чи факт, виявити його істотні ознаки; тільки після цього буде можливість поширити на нього загальне положення. Таким чином, дедуктивний умовивід не є суто умоглядна логічна побудова, він пов'язаний із безпосереднім вивченням конкретних фактів.

Дедукція дає висновки *достовірні*. У цьому одна з її переваг над іншими видами умовиводів. Якщо засновки дедуктивного умовиводу істинні і правильно пов'язані, то висновок буде неодмінно істинним.

Проте, якщо один із засновків дедуктивного умовиводу буде не достовірним, а імовірним, то й висновок у такому випадку буде імовірним і не може бути достовірним. Дедуктивні умовиводи з імовірними засновками широко використовуються у судовій практиці під час побудови судових версій, висловлювання різноманітних пропозицій.

Висновок дедуктивного умовиводу має примусовий характер. Це означає, що коли якесь загальне положення визнане істинним і якщо відомо, що частковий випадок підлягає під це загальне положення, то не можна не визнати наявності загального у цьому частковому випадку.

Залежно від того, з яких суджень складається дедуктивний умовивід, із категоричних, умовних чи розподільних, розрізняють такі види дедуктивних умовиводів: *категоричний силлогізм, умовні силлогізми і розподільні силлогізми*. Термін “силлогізм” походить від грецького слова *sullogismos* — здобуття висновку чи виведення наслідку.

8.2. Категоричний силлогізм, його визначення і склад

Категоричним силлогізмом називається такий дедуктивний умовивід, у якому обидва засновки є категоричними судженнями. Наприклад:

Будь-який злочин є діянням суспільно небезпечним.
Хабар є злочин.

Отже, хабар є діяння суспільно небезпечне.

Категоричний силлогізм складається із трьох суджень: двох засновків і висновку. Засновки і висновок, у свою чергу, складаються із понять. Ці поняття називаються термінами силлогізму. У категоричному силлогізмі розрізняють три терміни: *менший, більший і середній*.

Термін, який займає місце суб'єкта у висновку, називається *меншим терміном*. Менший термін позначається літерою *S*. У нашому прикладі менший термін — поняття “хабар”.

Термін, котрий займає місце предиката у висновку, називається *більшим терміном*. Позначається він літерою *P*. У наведеному силлогізмі більший термін — поняття “діяння суспільно небезпечне”.

Більший і менший терміни називаються *крайніми термінами*.

Середнім терміном називається поняття, яке входить до обох засновків і відсутнє у висновку. Позначається середній термін літерою *M*. У наведеному прикладі середнім терміном є поняття “злочин”.

Структуру наведеного силлогізму можна записати так:

$$\begin{array}{l} M-P \\ \underline{S-M} \\ S-P. \end{array}$$

Середній термін (*M*) виконує роль сполучної ланки між більшим і меншим термінами, завдяки йому стає можливим

із двох суджень засновків вивести третє судження (висновок), котре є новим знанням.

Відношення $S \rightarrow P$, як видно зі схеми, не наявне у засновках, воно установлюється тільки у висновку. Висновок про наявність певного відношення між S і P роблять на тій підставі, що обидва ці терміни пов'язані з одним і тим же поняттям (середнім терміном) у засновках. Із того факту, що S має відношення до M , а M , у свою чергу, пов'язаний із P , роблять висновок, що існує відношення і між S та P . За відсутності ж середнього терміна установити зв'язок між поняттями, що входять до засновків, неможливо. Наприклад, із таких двох суджень: “Будь-який злочин є діяння суспільно небезпечне”, “Право є надбудова” — не можна здобути висновок, оскільки у цих засновках відсутнє загальне поняття (середнього терміна).

До кожного засновку категоричного силогізму входять по два терміни: середній і один крайній. Залежно від того, який із крайніх термінів (більший чи менший) входить до засновку, розрізняють *більший* і *менший засновки*.

Засновок, у якому наявний більший термін P , називається *більшим засновком*. У нашому прикладі засновком є судження: “Будь-який злочин є діяння суспільно небезпечне”.

Засновок, у котрому наявний менший термін S , називається *меншим засновком*. У розглядуваному прикладі ним є судження “Хабар є злочин”.

Більшим засновком категоричного силогізму є звичайне загальне положення або правило, а меншим — судження про конкретний предмет. Поширюючи загальне положення на частковий випадок, ми здобуємо нове знання про нього — висновок.

8.3. Аксиома силогізму

Аксиома силогізму — це положення, яке обґрунтовує правомірність висновку із засновків категоричного силогізму. Вона має два такі формулювання:

1. *Все, що стверджується (або заперечується) про клас предметів, може стверджувати (або заперечувати) про кожен предмет даного класу.* Латинська формула нього правила така: *dictum de omni et de nullo* (буквально — сказане про все і ні про що), або коротше: *dictum de omni*.

2. *Ознака ознаки речі є ознака самої речі: те, що суперечить ознаці речі, суперечить самій речі* (*nota note est nota rei*).

Зміст цих речень полягає ось у чому. Якщо відомо, що клас предметів M має ознаку P , то з цього випливає, що будь-який окремий предмет S цього класу має ознаку P . Наприклад, якщо відомо, що всі громадяни зобов'язані дотримуватися законів держави, то це означає, що й Петренко зобов'язаний дотримуватися законів держави.

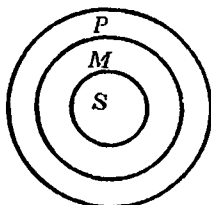

Рис. 21

Відношення між термінами $S—M—P$ категоричного силогізму прийнято відтворювати за допомогою кіл як відношення між обсягами понять, що входять до засновку. Відношення обсягів понять буде таким: якщо обсяг поняття M входить до обсягу поняття P , а обсяг поняття S входить до обсягу поняття M , то обсяг поняття S входить до обсягу поняття P (рис. 21).

Відповідно, якщо відомо, що клас предметів M не містить ознак P , то й усякий окремий предмет S , що входить до класу M , не має ознак P . Так, якщо відомо, що жодна людина не може бути притягнена до кримінальної відповідальності інакше як за рішенням суду, то це означає, що й громадянин Петренко не може бути притягненим до карної відповідальності інакше як за ухвалою суду.

Відношення між термінами $S—M—P$ за обсягом тут таке: якщо обсяг поняття M повністю виключається із обсягу поняття P , а обсяг поняття S входить до обсягу поняття M , то обсяг поняття S повністю виключається з обсягу поняття P (рис. 22).

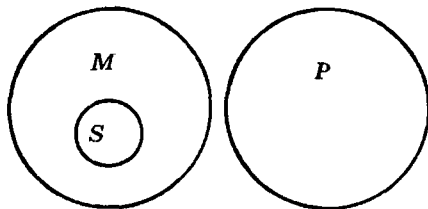

Рис. 22

Аналогічно можна пояснити і другу формулу аксіоми: якщо річ *A* має ознаку *B*, а ознака *B*, у свою чергу, має ознаку *C*, то це означає, що *A* має також ознаку *C*.

8.4. Загальні правила категоричного силогізму

Для того, щоб із істинних засновків можна було робити істинний висновок, необхідно дотримуватися таких правил силогізму,

1. У кожному силогізмі має бути тільки три терміни — не більше й не менше.

Це правило впливає із сутності категоричного силогізму як умовиводу, в котрому відношення між двома крайніми термінами *S* і *P* установлюють на підставі їхнього зв'язку із третім — середнім терміном *M*.

Якщо в засновках не три, а два терміни, наприклад: “Будьякий злочин є діянням суспільно небезпечним”, “Деякі суспільно-небезпечні діяння не містять ознак складу злочину”. — тоді відсутнє те поняття, з котрим має зв'язуватися один із термінів силогізму. У такому випадку із засновків не можна вивести третє судження, яке було б відмінним від засновку, не будучи тавтологією і не суперечило б жодному засновку.

Якщо в силогізмі чотири терміни, тоді в ньому не буде середнього терміна, і, отже, установити відношення між поняттями, що входять до засновків, неможливо. Висновок, зроблений із таких засновків, буде хибним: ми припустимося логічної помилки, яка матиме назву *учетверення термінів* (*quaternio terminorum*). Ця помилка спостерігається досить часто у випадках, коли за середній термін беруть однакові за звучанням або написанням слова (омоніми), що мають різні значення. Наприклад:

Закони об'єктивні, вони не залежать від волі й бажання людей.
Конституція є закон.

Отже, конституція не залежить від волі й бажання людей.

У цьому силогізмі не три, а чотири терміни, оскільки слово “закон” взято в засновках з різним значенням. У більшому засновку під законом ми розуміємо “закон науки”, а в меншому — “юридичний закон”. Отже, середній термін у цьому силогізмі відсутній, тому висновок є хибним.

2. Середній термін має бути розподілений хоча б у одному із засновків.

Якщо середній термін розподілений, тобто взятий у повному обсязі, то встановлюється єдине відношення між S і P . Якесь інше відношення між крайніми термінами (S і P) неможливе.

Якщо ж середній термін не розподілений у жодному із засновків, то між S і P може встановлюватися не одне, а кілька відношень, залежно від того, до якої частини обсягу відносяться крайні терміни. Наприклад:

Деякі соціальні норми (M) є правовими (P).

Норми моралі (S) є соціальними нормами (M).

Отже, ...

Тут середній термін ("соціальні норми") не розподілений в обох засновках, тому між S і P можливе різне відношення:

1) воно може бути таким, коли S , входячи в M , повністю виключається із обсягу P (рис. 23). Тоді із наведених засновків слід було б зробити висновок: "Норми моралі не є правовими нормами" ("Жодне S не є P ");

2) відношення між S і P може бути і таким, коли M повністю включається до P (рис. 24). У такому випадку із наших засновків слід було б зробити висновок: "Усі норми моралі є правовими нормами" ("Усі S є P ");

3) відношення між S і P може бути й таким, як відтворено на рис. 25. Тоді можна зробити такі два висновки: "Деякі норми моралі є правові" ("Деякі S є P ") та "Деякі норми моралі не є правові норми" ("Деякі S не є P ").

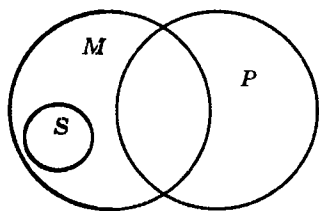

Рис. 23

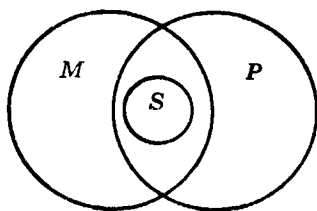

Рис. 24

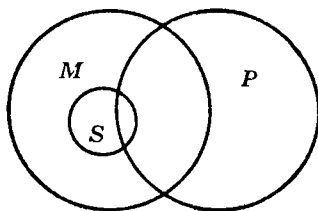

Рис. 25

Очевидно, при нерозподіленості середнього терміна із засновків можна вивести не один, а кілька висновків. Отже, істинного висновку здобути не можна.

3. Термін, не розподілений у засновку, не може бути розподілений у висновку.

Це правило означає, що у висновку термін силогізму не може бути взятий у повному обсязі, якщо в засновку він узятий частиною свого обсягу. Візьмемо приклад:

Мова (M) не є надбудовою (P).

Мова (M) — суспільне явище (S).

Отже, ...

Тут менший термін S (“суспільне явище”) у засновку не розподілений, оскільки займає місце предиката у ствердному судженні, отже, він має лишатися не розподілений і у висновку. У висновку можна сказати: “Деякі суспільні явища не є надбудовою” (“Деякі S не є P ”) і не можна сказати: “Жодне суспільне явище не є надбудовою” (“Жодне S не є P ”). Зумовлено це ось чим. Відношення між S і P , як уже говорилося, установлюється через M . У нашому прикладі обсяг M становить лише частину обсягу P . Тому стійке положення до обсягу P буде займати лише частину обсягу S , котру складав обсяг M . Остання частина обсягу S може знаходитися у найрізноманітнішому відношенні до обсягу P (див. рис. 26).

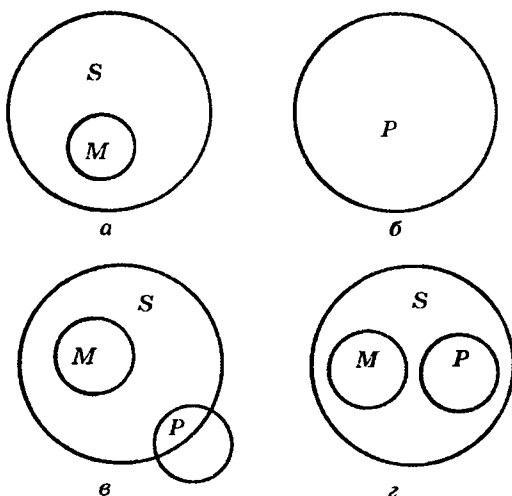

Рис. 26

4. *Із двох заперечних засновків не можна зробити ніякого висновку. Розгляньмо приклад:*

Жоден свідок у справі (M) не знав потерпілого (P).

Іваненко (S) не був свідком у справі (M).

Отже, ...

Тут обидва засновки заперечні. Зробити висновок із них не можна тому, що середній термін (*M*) не пов'язаний ні з меншим терміном (*S*), ні з більшим (*P*). Жоден із крайніх термінів своїм обсягом не збігається в будь-якій частині з обсягом (*M*). У такому випадку встановити певне відношення між *S* і *P* неможливо (рис. 27). Це означає, що з наведених засновків рівною мірою можна зробити два протилежні висновки:

1) "Іваненко не знав потерпілого" і 2) "Іваненко знав потерпілого". Істинним же, як говорилося, буде тільки такий висновок, котрий випливає із засновків як єдино можливий.

5. *Якщо один засновок заперечний, то й висновок має бути заперечним.*

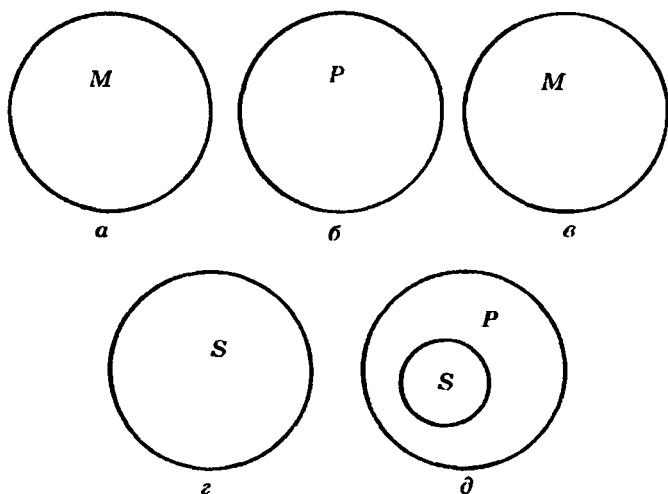

Рис. 27

Зміст цього правила полягає в тім, що із ствердних засновків не можна зробити заперечного висновку і, навпаки, якщо один із засновків заперечний, то висновок не може бути ствердним. Наприклад:

На обвинувачуваного (M) не може бути покладено обов'язок доведення своєї невинності (P).

Петренко (S) — обвинувачуваний у справі (M).

Отже, на Петренка (S) не може бути покладено обов'язок доведення своєї невинності (P).

Наявність у силогізмі одного заперечного засновку означає, ще обсяг середнього терміна виключається із обсягу одного з крайніх термінів. Тоді з обсягу одного крайнього терміна буде виключатися обсяг другого крайнього терміна, котрий входить до обсягу середнього терміна. У нашому прикладі обсяг M виключається із обсягу P . Отже, і обсяг S , котрий становить частину обсягу M , неодмінно виключається із обсягу P (рис. 28). Тому висновок може бути тільки заперечним, а не ствердним.

6. *Із двох часткових засновків не можна зробити ніякого висновку.* Це правило впливає з інших перелічених нами правил.

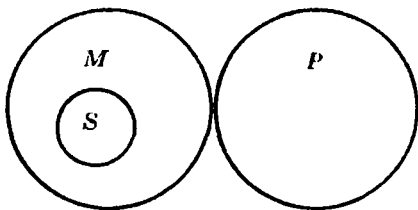

Рис. 28

Якщо обидва засновки є частковоствердними, то з них не можна зробити істинного висновку тому, що в жодному засновку не буде розподіленого середнього терміна.

Якщо ж один частковий засновок ствердний, а другий частковий засновок, у котрому M займає місце предиката, заперечний (тоді середній термін буде розподіленим), то в силогізмі порушується третє правило: термін, нерозподілений у засновку, стає розподіленим у висновку.

7. *Якщо один із засновків частковий, то й висновок має бути частковим.* Це правило забороняє робити загальні висновки, коли один із засновків силогізму є судженням частковим.

За одного часткового засновку середній термін відноситься лише до частини обсягу меншого терміна, а не до всього його обсягу. Тому з обсягом P пов'язується не увесь обсяг S , а тільки та його частина, котру займає M . Тоді й у висновку ми можемо говорити тільки про деякі S , а не про всі. Наприклад:

Деякі громадяни (M) не є дієздатними (P).

Кожен громадянин (M) є правоздатним (S).

Отже, деякі правоздатні (S) не є дієздатними (P).

Коли б із цих засновків ми зробили загальний висновок “Усі правоздатні не є дієздатними”, то він був би хибним. У цьому неважко переконатися, відобразивши силлогізм колами (рис. 29).

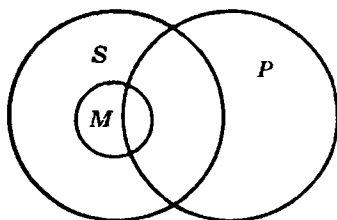

Рис. 29

8.5. Фігури і модуси категоричного силлогізму

А. *Поняття про фігури силлогізму*

Категоричний силлогізм має різні види, котрі набули назви *фігур силлогізму*.

Фігурами силлогізму називаються форми силлогізму, що відрізняються одна від одної розташуванням середнього терміна в засновках. Існує чотири фігури силлогізму.

У *першій фігурі* середній термін займає місце суб'єкта у більшому засновку і предиката — в меншому. Схема першої фігури:

$$\begin{array}{l} M-P \\ \underline{S-M} \\ S-P. \end{array}$$

У *другій фігурі* середній термін займає місце предиката в обох засновках. Схема другої фігури:

$$\begin{array}{l} P-M \\ \underline{S-M} \\ S-P. \end{array}$$

У *третьій фігурі* середній термін займає місце суб'єкта в обох засновках. Схема третьої фігури:

$$\begin{array}{l}
 M-P \\
 \underline{M-S} \\
 S-P.
 \end{array}$$

У четвертій фігурі середній термін займає місце предиката у більшому засновку і суб'єкта в меншому засновку. Схема четвертої фігури:

$$\begin{array}{l}
 P-M \\
 \underline{M-S} \\
 S-P.
 \end{array}$$

Графічно фігури силогізму відображаються так (див. рис. 30).

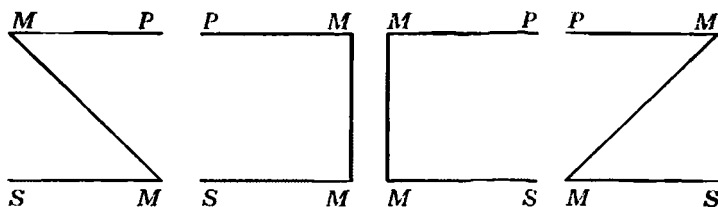

Рис. 30

Б. Поняття про модуси силогізму

Кожна фігура силогізму має свої певні модуси (від латинського *modus*, що означає “спосіб”, “вид”).

Модусами силогізму називаються різновиди фігур, які відрізняються одна від одної кількістю і якістю суджень, котрі складають їх засновки й висновок.

Модуси категоричного силогізму позначаються трьома заголовними літерами тих суджень, із яких побудовано силогізм. Якщо більший і менший засновки і висновок є судженнями загальноствердними, то цей модус позначається так: ААА. Літери означають більший засновок, менший засновок і висновок.

Оскільки кожен засновок теоретично може бути загальноствердним (А), загальнозаперечним (Е), частковоствердним (І) та частковозаперечним (О), то природно припустити, що кожна фігура силогізму має по 16 модусів. Проте не кожне сполучення засновків

АА	ЕА	ІА	ОА
АЕ	ЕЕ	ІЕ	ОЕ
АІ	ЕІ	ІІ	ОІ
АО	ЕО	ІО	ОО

дає істинний висновок. Дійсних, правильних модусів силогізму значно менше. Щоб установити, які модуси має кожна фігура, необхідно керуватися загальними правилами категоричного силогізму і особливими правилами фігур.

В. Перша фігура, її особливі правила і модуси

Перша фігура силогізму має такі особливі правила: 1. *Більший засновок має бути судженням загальним*; 2. *Менший засновок — судженням ствердним*.

Ці правила впливають із структури першої фігури. Доводяться вони так. Якщо менший засновок взяти заперечним, то й висновок буде заперечним. У заперечному висновку предикат (P) розподілений, отже, він має бути розподілений і в засновку. Щоб P було розподілене, більший засновок має бути заперечним, але, як відомо, із двох заперечних засновків висновок неможливий. При меншому заперечному засновку більший має бути ствердним. Але тоді висновок стає неможливим через нерозподіленість P , оскільки в ствердному судженні P не розподілене. Отже, менший засновок не можна брати заперечним, він має бути тільки ствердним.

Більший засновок має бути загальним. Якщо більший засновок частковий, то середній термін, що займає у ньому місце суб'єкта, буде нерозподілений. У меншому засновку, котрий має бути судженням ствердним, середній термін, займаючи місце предиката, також нерозподілений. Отже, якщо більший засновок частковий, то середній термін не буде розподілений у жодному з засновків. Але якщо середній термін в обох засновках не розподілений, то висновок здобути не можна. Отже, більший засновок має бути загальним.

Знаючи особливі правила першої фігури, не важко вивести її модуси. Більший засновок, згідно з цим правилом, може бути судженням загальноствердним (A), або загальнозаперечним (E); менший засновок — загальноствердним (A) або частковоствердним (I). Отже, у першій фігурі можливі такі сполучення засновків:

AA	EA
AI	EI

Керуючись загальними правилами категоричного силогізму, вкажемо, який висновок впливає із кожного сполучення засновків. Якщо обидва засновки є загальностверд-

ними (AA), то висновок буде загальноствердним (A). Якщо більший засновок загальноствердний, а менший частковоствердний (AI), то висновок — частковоствердний (I). Якщо більший засновок загальнозаперечний, а менший загальноствердний (EA), то висновок буде загальнозаперечним (E). Якщо більший засновок загальнозаперечний, а менший частковоствердний (EI), то висновок буде частковозаперечним (O).

Отже, перша фігура силогізму має такі модуси AAA, AII, EAE, EIO.

Перша фігура силогізму — це найтипівіша, класична форма дедуктивного умовиводу, її модуси AAA та EAE, котрі виражають у чистому вигляді аксіому силогізму, є типовими формами підведення часткового випадку під загальне положення. Тому у практиці мислення ми користуємося першою фігурою частіше, ніж другою і особливо третьою фігурою. До першої фігури ми вдаємося щоразу, коли сказане про клас предметів поширюємо на окремий, одиничний предмет цього класу, коли висновок про окреме робимо на підставі знання загального положення чи правила.

Досить велике значення першої фігури силогізму в судовій практиці. За першою фігурою відбувається юридична оцінка (кваліфікація) правових явищ і фактів. Більшим засновком, що має загальне положення, служить норма права, стаття кодексу. Меншим засновком — судження про конкретний випадок. Висновок є вивід про це конкретне на основі загального положення. Наприклад:

Скуповування і перепродаж із метою наживи товарів або інших предметів є спекуляція.

М. скуповував і перепродавав товари з метою наживи.

Отже, дії М. є спекуляція.

За першою фігурою категоричного силогізму відбувається застосування норми права до окремого випадку і призначення покарання за скоєний конкретний злочин. У більшому засновку вказується санкція, визначена статтею кодексу. У меншому засновку йдеться про те, що цей конкретний злочин є елементом класу злочинів, передбачених статтею кодексу, про яку говориться в більшому засновку. Висновок є судженням про покарання, застосовуваним до цього конкретного випадку. Наприклад:

За ч. I ст. 206 КК України хуліганство карається позбавленням волі на строк до одного року або виправними роботами на той же строк.

У діях Петренка установлено склад хуліганства, передбачений ч. I ст. 206 КК України.

Отже, Петренко може бути покараний строком до одного року або виправними роботами на той же строк.

По суті, будь-який обвинувальний вирок, як і будь-яка інша ствердна судова ухвала, як застосування норми права до конкретного випадку, за логічною структурою є умовиводом першої фігури силогізму.

Але застосування юридичного закону до конкретного явища — це не механічне підведення часткового випадку під загальне правило, а складний процес, що вимагає від юриста ґрунтовної спеціальної підготовки, високої культури, здорового глузду, життєвого досвіду і високорозвинутого почуття справедливості¹. Судова діяльність не може розумітися так, що суддя, маючи перед собою заздалегідь запропоновану йому правову норму і готовий, установлений факт, має тільки “приладнати” їх один до одного, “підігнати” факт під правову норму². Щоб підвести частковий випадок під загальне правило (норму права), необхідно глибоко і всебічно дослідити цей випадок, виявити індивідуальні його особливості, дати правильну оцінку тощо. Тільки після цього судження про окремий факт, яке становить менший умовивід, буде відповідати цьому факту, правильно відображати його і до нього можна буде правильно застосувати загальне положення.

Г. Друга фігура, її правила і модуси

Друга фігура силогізму має такі правила: 1. *Більший засновок має бути судженням загальним*; 2. *Один із засновків — судження заперечне*.

Доведемо спочатку, що один із засновків має бути заперечним. Якщо у другій фігурі обидва засновки ствердні, то середній термін, займаючи місце предиката в обох засновках, буде нерозподіленим. Як відомо, зробити висновок із таких засновків неможливо.

Щоб середній термін був розподіленим, один із засновків має бути заперечним. Але якщо один із засновків запереч-

¹ Див.: Пашкевич П. Ф. Объективная истина в уголовном судопроизводстве. — М., 1961. — С. 115.

² Див.: Строгович С. М. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном праве. — М., 1955. — С. 8.

ний, то й висновок буде заперечним. У заперечному висновку предикат P завжди розподілений, отже, він має бути розподіленим і в засновку. Оскільки P у другій фігурі посідає місце суб'єкта у більшому засновку, то він буде розподіленим тільки тоді, коли більший засновок загальний. Отже, у другій фігурі обидва засновки можуть бути ствердними, а більший засновок — частковим.

Друга фігура силогізму має такі модуси: EAE, AEE, EIO, AOO .

Сутність другої фігури силогізму полягає в запереченні належності якого-небудь предмета або явища до того чи іншого класу предметів. До умовиводів другої фігури ми вдаємося щоразу, коли необхідно довести, що конкретний предмет, який нас цікавить, не може бути віднесений до класу предметом, про котрий ідеться в більшому засновку. Висновок робиться на підставі відсутності у предмета тих ознак, які належать класу в цілому. Наприклад:

Спроба вбивства можлива тільки з прямим умислом.

У діях обвинувачуваного прямого умислу не встановлено.

Отже, дія обвинувачуваного не може бути кваліфікована як спроба вбивства.

У судовій практиці друга фігура є логічною формою обґрунтування складу злочину в тому чи іншому конкретному випадку, доказом неправильності кваліфікації скоєного, засобом спростування різноманітних положень, які не узгоджуються із загальним правилом, і т. д.

Д. Третя фігура, її правила і модуси

Третя фігура має таке правило: *менший засновок має бути ствердним. Висновок у третій фігурі завжди частковий.*

Доводиться це правило так: якщо менший засновок взяти заперечним, тоді й висновок буде заперечним. У заперечному судженні предикат P завжди розподілений, отже, він має бути розподіленим і в засновку. У засновку P буде розподіленим лише тоді, коли більший засновок, в якому він посідає місце предиката, буде заперечним. Але з двох заперечних засновків здобути висновок не можна. Тому менший засновок має бути ствердним.

Висновок має бути частковим тому, що менший термін S займає в засновку місце предиката. Предикат у ствердному судженні нерозподілений, тому й у висновку ми можемо говорити тільки про деякі S , а не про всі S .

Третя фігура має такі шість модусів: *AAI, EAO, IAI, OAO, AII, EIO*. Третя фігура силогізму у практиці мислення трапляється рідше, ніж перша й друга. Вона приймається для спростування загальних положень.

Е. Четверта фігура, її правила і модуси

У четвертій фігурі діють такі правила: 1. *Якщо більший засновок ствердний, то менший має бути загальним.* 2. *Якщо один із засновоків заперечний, то більший засновок буде загальним.*

Дійсно, якщо більший засновок є ствердним (судження *A* або *I*), то середній термін (*M*) у ній не буде розподіленим, оскільки посідає місце предиката. Тоді середній термін має бути розподіленим у меншому засновку. Менший засновок, в якому *M* займає місце суб'єкта, має бути загальним.

Якщо один із засновоків заперечний, то й висновок буде заперечним. У заперечному висновку предикат розподілений, отже, він має бути розподіленим і в засновку. І оскільки більший термін посідає в засновку місце суб'єкта, то він буде розподіленим лише в тому випадку, коли більший засновок є загальним судженням.

Застосовуючи загальні правила категоричного силогізму і правила четвертої фігури, ми здобудемо такі п'ять її модусів: *AAI, AEE, IAI, EAO, EIO*.

Перші три фігури були відкриті й описані Аристотелем. Четверта фігура виділена через 500 років Кл. Галеном. За всіма зовнішніми ознаками четверта фігура є правомірною формою категоричного силогізму. Проте унаслідок того, що рух думки у четвертій фігурі незвичайний, у практиці мислення нею користуються досить рідко. Прикладом умовиводу за четвертою фігурою може бути таке:

Деякі угоди (*P*) — договори (*M*).

Усі договори (*M*) є цивільні правовідносини (*S*).

Отже, деякі цивільні правовідносини (*S*) є угодами (*P*).

8.6. Категоричні силогізми з виділяючими засновками

Нам уже відомо, що розрізняють два види виділяючих суджень: 1) судження з виділяючим суб'єктом і 2) судження з виділяючим предикатом.

У категоричних силогізмах, у котрих більшим засновком є судження з виділяючим суб'єктом, перепиняють дію особливі правила фігур.

1. У силлогізмах першої фігури, засновком яких є судження з виділяючим суб'єктом, менший засновок може бути не тільки ствердним, а й заперечним. Наприклад:

Тільки посадова особа (M) може бути суб'єктом недбалості (P).
Обвинувачуваний Петренко (S) не є посадовою особою (M).

Отже, обвинувачуваний Петренко (S) не може бути суб'єктом недбалості (P).

Цей умовивід побудований за першою фігурою. Менший засновок ("Обвинувачуваний Петренко не є посадовою особою") тут заперечний, проте зроблений висновок ("Обвинувачуваний Петренко не може бути суб'єктом недбалості") є істинним, силлогізм побудовано правильно. Зумовлено це тим, що в судженнях із виділяючим суб'єктом предикат P розподілений.

2. Якщо в силлогізмі другої фігури більший засновок є судженням із виділяючим суб'єктом, то істинний висновок можливий також із двох ствердних засновків. Наприклад:

Лише марксистки визнають диктатуру пролетаріату.

Він визнає диктатуру пролетаріату.

Отже, він марксист.

У цьому умовиводі висновок правомірний тому, що середній термін (M) у більшому засновку, який є судженням із виділяючим суб'єктом, розподілений. Це дає змогу установити між S і P єдино можливе відношення.

Із розглянутого можна дійти висновку: у категоричних силлогізмах, у котрих більший засновок є судженням із виділяючим суб'єктом, менший засновок за якістю може бути будь-яким — ствердним або заперечним — незалежно від того, за якою фігурою силлогізму ми будемо умовивід.

Це положення не поширюється на силлогізми, в котрих більшим засновком є судження з виділяючим предикатом. Стосовно таких умовиводів зберігають свою дію особливі правила фігур силлогізму.

8.7. Категоричні силлогізми, в яких більшим засновком є судження-визначення

У судовому дослідженні широко використовуються умовиводи, у котрих більшим засновком є судження-визначення. До таких умовиводів вдаються, зокрема, при кваліфікації злочину, котрий у логічному відношенні є підведенням окремого, одного випадку під загальне положення — статтю закону.

Судження-визначення характеризуються тим, що обсяг суб'єкта й предиката в них повністю збігається, обидва терміни S і P у цих судженнях розподілені. Тому в умовиводах, побудованих із суджень-визначень, особливі правила фігур силогізму, як і в умовиводах із виділяючими засновками, перепиняють дію.

За першою фігурою істинні висновки дають силогізми з меншим заперечним засновком. Наприклад:

Образа, тобто навмисне приниження честі й гідності особи, виражена в непристойній формі.

У діях Петренка відсутня ознака образи.

Отже, Петренко не може нести відповідальність за статтею за образу.

У другій фігурі істинні висновки дають умовиводи із двох ствердних засновків. Наприклад:

Спекуляція є скуповування й перепродаж із метою наживи товарів або інших предметів.

Петренко скуповував і перепродував із метою наживи за завищеними цінами запасні частини до автомобілів.

Отже, дія Петренка є спекуляція.

Тут середній термін (M) в обох засновках займає місце предиката, тому такий силогізм, якби він складався із звичайних ствердних суджень, був би неспроможним, оскільки M у жодному із засновків не був би розподілений. У нашому ж прикладі більший засновок є судженням-визначенням, середній термін, займаючи місце предиката, розподілений. Тому наведений умовивід є правильним, загальних правил категоричного силогізму у ньому дотримано.

У судженнях-визначеннях предикат P складається не з одного, а з кількох понять, кожне з котрих виражає істотну ознаку визначуваного предмета. Ці судження мають структуру: " $S \in P_1, P_2, P_3 \dots P_n$ ". Відповідно й середній термін у силогізмах, побудованих із суджень-визначень, складається не з одного, а кількох. Структуру цих силогізмів можна записати так:

$$\begin{array}{l} P \in M_1, M_2, M_3, M_n \\ M_1, M_2, M_3, M_n \in S \\ \hline \text{Отже, } S \in P. \end{array}$$

Ознаки, виражені середнім терміном, є підставою для віднесення конкретного одиничного випадку до "свого" класу, для

визначення родової належності явища, що вивчається, а в судовому дослідженні ці ознаки послуговують підставою кримінально-правової кваліфікації скоєного. Наприклад, установлено, що досліджуваний випадок має ознаки M_1, M_2, M_3 . Відомо, що ознаки M_1, M_2, M_3 є ознаками явища P . Отже, цей випадок $S \in P$. Умовивід цей матиме схему:

$$\frac{S \in M_1, M_2, M_3,}{M_1, M_2, M_3, \in P}$$

Отже, $S \in P$.

Такий умовивід є силлогізмом першої фігури, на першому місці в ньому поставлено менший засновок ($S \in M_1, M_2, M_3$), чим підкреслюється, що пізнання розпочате з одиничного, окремого явища.

Умовиводи з багатоскладовим середнім терміном мають такі особливості:

1. Якщо середній термін меншого засновку має *всі* ознаки, що складають середній термін більшого засновку, то висновок буде *достовірним*.

Основою достовірності є повний збіг ознак середнього терміна в засновках. Наприклад:

Шахрайство (P) є заволодіння (M_1) власним майном громадян або придбання права на майно (M_2) шляхом обману чи зловживання довірою (M_3).

Петренко (S) шляхом обману (M_1) заволодів (M_2) валізою (M_3).

Отже, дія Петренка (S) є шахрайство (P).

Цей силлогізм мав такий схематичний вигляд:

$$\frac{P \in M_1, M_2, M_3}{S \in M_1, M_2, M_3}$$

Отже, $S \in P$.

Тут середній термін меншого засновку перелічує всі ознаки, наявні в середньому терміні більшого, тому висновок $S \in P$ випливає з даних засновків із неодмінністю, як єдино можливий.

2. Якщо середній термін меншого засновку має тільки частину ознак, котрі складають середній термін більшого засновку, то висновок може бути або достовірним, або імовірним.

Достовірний висновок буде в умовиводах, у яких у меншому засновку заперечується хоча б одна ознака, що входить до середнього більшого засновку. Наприклад:

Розбій (P) допускає заволодіння чужим майном (M_1), пов'язаний з насиллям чи загрозою насилля (M_2).

Петренко (S), при заволодінні сумкою (M_1), не вдався до насилля, не загрожував потерпілій (M_2).

Отже, дії Петренка (S) не можуть бути кваліфіковані як розбій (P).

Схема цього умовиводу така:

$$\frac{P \in M_1, M_2}{S \notin M_2}$$

Отже, $S \notin P$.

У цих силогізмах більшого засновку є судження, в котрому перелічуються неодмінні ознаки того чи іншого складу злочину. Якщо випадок, про який ідеться у меншому засновку, не має будь-яких із цих ознак, отже, він не може бути віднесений до злочину, про котрий сказано у більшому засновку.

Якщо ж у таких умовиводах середній термін меншого засновку не перелічує всіх ознак середнього терміна більшого засновку, то висновок буде тільки імовірним і не може бути достовірним. Наприклад:

Убивство (P) є протиправним (M_1), навмисним або необережним (M_2) позбавленням життя іншої людини (M_3).

У цьому випадку (S) має місце позбавлення життя людини (M_3).

Отже, у цьому випадку (S), імовірно, вбивство (P).

Схема цього силогізму:

$$\frac{P \in M_1, M_2, M_3}{S \in M_3}$$

Отже, S , імовірно, $\in P$.

Імовірність висновку зумовлена тут тим, що в меншому засновку названа лише одна ознака, котра входить до змісту середнього терміна більшого засновку. Даному S , можливо, належать і інші ознаки, притаманні P . — M_1 і M_2 , але з самого засновку цього не видно. Саме тому, що дане S має одну з трьох ознак, притаманних P , дається змога зробити лише припущення, а не достовірний висновок про те, що $S \in P$.

Умовиводи ці можна застосовувати тільки на самому початку розслідування кримінальних справ, для висування версій, коли з усіх ознак, котрі утворюють той чи інший склад злочину, відомими є одна або дві якісь ознаки.

8.8. Категоричні силіогізми, побудовані із суджень можливості

Нами розглянуті категоричні силіогізми, засновками яких є судження дійсності й необхідності. Але в практиці мислення, і зокрема в судовому дослідженні, нерідко доводиться будувати умовиводи із суджень можливості. До таких умовиводів вдаються, наприклад, під час проведення слідчого експерименту, за допомогою якого встановлюється можливість або неможливість того чи іншого факту, явища. Якщо слідчим експериментом буде встановлено, що досліджуване явище як таке можливе, наприклад: “Перебуваючи біля хвіртки будинку Іваненка, можна бачити людину, котра стоїть під вікном будинку Петренка”, — то слідчий (суддя) на підставі цього положення робить потім висновок про те конкретне явище, яке цікавить слідчого. Умовивід у цілому має таку форму:

Перебуваючи біля хвіртки будинку Іваненка, можна бачити людину, котра стоїть під вікном будинку Петренка.
Іваненко в той вечір стояв біля своєї хвіртки.

Отже, Іваненко *міг* бачити людину, котра стояла під вікном будинку Петренка.

Більший засновок у цьому силіогізмі є судженням можливості, в ньому суб’єкт і предикат поєднані зв’язкою “можна”.

Умовиводи, побудовані із суджень можливості, мають такі особливості.

1. Якщо більший засновок є ствердним судженням можливості, а менший — ствердним судженням дійсності, то з таких засновоків можливі подвійного характеру висновки: *достовірні й імовірні*. Висновок, що має судження можливості, буде достовірним, а висновок, котрий є судженням дійсності, — імовірним. Наприклад:

Велика кількість ран, нанесених потерпілій, може бути ознакою вбивства із помсти.

У цьому випадку наявно багато ран.

Із цих засновоків можна зробити такі два висновки;

1. Цей випадок *може бути* вбивством із помсти.
2. Цей випадок є вбивство з помсти.

Перший висновок, що має судження можливості, є достовірним, другий висновок, котрий є судженням дійсності, — тільки імовірним. Зумовлено це ось чим. Судження можливості відображує об’єктивно існуючу, пізнану нами можливість, те, що може бути. Судження дійсності відтворює те, що є, що

вже здійснилося. Можливість перетворюється у дійсність. Тому факт існування будь-якої можливості є підставою для подвійного висновку.

Висновок про можливість буде *достовірним*, оскільки те, що можливе взагалі, можливе як таке, можливе й у кожному окремому випадку. Якщо, наприклад, слідчим експериментом встановлено, що в цій кімнаті можна почути крик, який пролунав у сусідній кімнаті, то достовірним буде висновок про те, що Петренко, який перебував під час здійснення злочину в цій кімнаті, міг чути крик, котрий цікавить слідчого.

Висновок про дійсне, про те, що, можливо, стане (або стало) дійсністю, буде тільки *імовірним*, оскільки можливе може здійснитися, але може й не здійснитися. З того факту, що якесь явище (або зв'язок між явищами) “може бути”, не випливає неодмінність, що воно “має бути”. Висновок про те, що Петренко чув крик, який пролунав у сусідній кімнаті, буде не достовірним, а лише імовірним.

2. В умовиводах із заперечним засновком висновок буде достовірним незалежно від того, чи є він судженням можливості чи судженням дійсності. Наприклад:

Сидячи за цим столом, не можна побачити людину, котра проходить під вікном будинку.

Петренко сидів за цим столом.

Отже, Петренко не міг бачити і не бачив людини, котра проходила під вікном будинку.

Тут більший засновок є заперечним судженням можливості, менший — ствердним судженням дійсності. Із таких засновків можна зробити два висновки: 1) “Петренко не міг бачити...” і 2) “Петренко не бачив...” Обидва ці висновки достовірні. Другий приклад:

У кімнаті Петренка можна почути постріли, зроблені у дворі будинку.

Петренка цього вечора не було вдома.

Отже, Петренко не міг чути і не чув постріли, зроблені у дворі будинку.

У цьому умовиводі більший засновок — ствердне судження можливості, менший — заперечне судження дійсності. Обидва висновки судження й можливості (“Петренко не міг чути...”) та судження дійсності (“Петренко не чув...”) також достовірні.

Підставою достовірності висновків у цих умовиводах є такі положення: 1. *Якщо якесь явище неможливе взагалі, то воно неможливе і в кожному окремому випадку;* 2. *Якщо якесь*

явище як таке можливе, але в даному випадку відсутня умова, без котрої можливість не може перетворитися в дійсність, то можливе взагалі у даному випадку стає неможливим.

Подвійні висновки (достовірні й імовірні) із одних і тих же засновків можуть бути зроблені також і в силогізмах, побудованих із *виключаючих суджень*. Наприклад:

Маскують убивство під самогубство звичайно особи, котрі близько пов'язані з убитим.

У даному випадку вбивство замасковане під самогубство.

Із цих засновків можна зробити такі два висновки:

1. У даному випадку вбивцею *може бути* особа, котра близько пов'язана з убитим.
2. У цьому випадку вбивцею є особа, котра близько пов'язана з убитим.

Перший висновок є судженням можливості, тому він достовірний. Другий висновок — судження дійсності. Цей висновок не може бути достовірним, він лише імовірний.

8.9. Категоричні силогізми з імовірними засновками

Засновки в категоричному силогізмі можуть бути не тільки достовірними, а й імовірними. Наприклад:

Убивство потерпілого (*S*), за всією імовірністю, було здійснене за допомогою молотка, виявленого біля трупа (*M*).

Молоток (*M*) цей належав Петренку (*P*).

Отже, вбивство (*S*), імовірно, здійснив Петренко (*P*).

В умовиводах із імовірним засновком висновок може бути тільки імовірним.

Силогізми, побудовані з імовірних засновків, відіграють значну роль у судовому дослідженні. Тут вони трапляються досить часто. Вони не можуть бути формою доказу, оскільки їхні висновки не є достовірними, але такі умовиводи використовуються для висування версій у справі і різноманітних пропозицій. Наприклад, в одній кримінальній справі унаслідок огляду місця злочину було висловлено припущення про те, що удари потерпілому наносилися лівою рукою. Шляхом опитування мешканців села слідчий установив, що в селі, де скоєно злочин, проживає гр-н Х., у якого бракує правої руки. Це послужило підставою для висування версії про те, що удари потерпілому, ймовірно, були нанесені гр-ном Х. Це є висновком такого силогізму:

Удари потерпілому наносилися злочинцем, за всією імовірністю, лівою рукою.

Гр-н Х. — лівша.

Отже, удари потерпілому були нанесені, імовірно, гр-ном Х.

8.10. Логічні помилки, які трапляються в категоричних силогізмах

У практиці мислення допускають іноді такі логічні помилки.

1. *Умовивід за першою фігурою при заперечному меншому засновку.* Наприклад;

Крадіжка є злочин.

Привласнення знайденого — це не крадіжка.

Отже, привласнення знайденого не є злочин.

Висновок хибний, оскільки порушено особливе правило першої фігури, згідно з яким менший засновок має бути ствердним. Чому менший засновок не може бути заперечним, нами вже розглянуто.

Названа помилка трапляється звичайно в тих випадках, коли більший засновок тлумачиться як виділяюче судження у розумінні: “Тільки крадіжка є злочин”.

2. *Умовивід за другою фігурою з двох ствердних засновків.* Наприклад:

Будь-який договір є угода.

Заповіт — це угода.

Отже, заповіт — це угода.

Висновок тут хибний, оскільки порушено правило другої фігури, за яким один із засновків має бути заперечним. Ця помилка має місце також у випадках, коли більший засновок беруть за виділяюче судження: “Тільки договори є угодами”.

3. *Почетверення термінів.* Ця помилка полягає в тому, що висновок роблять із засновків, до яких входять не три, а чотири терміни (див. 4.11).

4. Найпоширенішим видом помилок є *умовиводи з приховано хибними помилками.* Засновок стає приховано хибним, коли неправильно тлумачиться логічна форма судження. Це має місце у таких випадках:

а) Коли більшим засновком є загальне невизначене (непередбачене) судження, а мислиться воно в силогізмі як судження з квантором “усі”. Наприклад:

Юристи красномовні.

Петренко — юрист.

Отже, Петренко красномовний.

Здобутий висновок не обов'язково істинний, він може бути і хибним, хоча силогізм побудований правильно. Пояснюється це тим, що більший засновок тут є невизначеним (непередбаченим) судженням. У цих судженнях, як відомо, предикат (Р) відноситься до класу в цілому, окремим же предметам класу він може й не належати. Тому, якщо таке судження тлумачиться в умовиводі у розумінні “кожен”, то висновок силогізму може виявитися хибним.

б) *Коли судження можливості логічно виражене як судження дійсності.* Наприклад:

Нестача утворюється унаслідок розтрата.

У Петренка виявлена нестача.

Отже, Петренко розтратник.

Цей умовивід побудовано за першою фігурою (модус ААА), правила силогізму дотримані, проте висновок не є достовірним. Зумовлено це тим, що більший засновок містить таке знання, яке може бути правильно виражене тільки у формі судження можливості (“Нестача може утворитися унаслідок розтрата”) або дійсності — (“Нестача утворюється унаслідок розтрата”). Тому засновок в умовиводі виявився хибним.

Із наведених засновків можна дістати істинний висновок лише за умови, якщо більший засновок буде судженням можливості. Наприклад:

Нестача може утворитися унаслідок розтрата.

У Петренка виявлена нестача.

Отже, Петренко, можливо, здійснив розтрату.

в) Якщо більший засновок є судженням можливості, а висновок роблять у формі судження дійсності і розглядають його не як імовірне, а достовірне. Наприклад:

Особи, у котрих знаходять знаряддя злочину, можуть бути причетні до здійснення злочину.

У Петренка знайдено знаряддя злочину.

Отже, Петренко причетний до здійснення злочину.

Тут більший засновок — судження можливості, тому висновок є імовірним. На практиці ж мислення такий висновок часто беруть за достовірний, що призводить до судової помилки.

Розділ 9

ДЕДУКТИВНІ УМОВИВОДИ

(продовження)

9.1. Умовно-категоричний силлогізм

Умовним силлогізмом називається силлогізм, у якому один або обидва засновки є умовними судженнями. Розрізняють два види умовних силлогізмів: *умовно-категоричний силлогізм* і *чисто умовний силлогізм*.

Умовно-категоричним силлогізмом називається силлогізм, у якому більший засновок є судженням умовним, а менший — категоричним. Наприклад:

Якщо правовідносини належать до цивільного права,
то суперечка підлягає судовому розгляду.

Ці правовідносини належать до цивільного права.

Отже, суперечка у цьому випадку має бути розв'язана
у судовому порядку.

Логічною основою висновків умовнокатегоричного силлогізму є така аксіома: *ствердження основи неодмінно призводить до ствердження наслідку, а заперечення наслідку — до заперечення основи*.

Це положення виражає такий об'єктивно існуючий зв'язок між причиною і наслідком: 1) певна причина неодмінно викликає певний наслідок і 2) наслідок не може виникнути без причини з нічого. Тому, якщо існує причина, то має існувати і її наслідок; якщо гаданий наслідок не існує, то це означає, що не існує й причини, котра викликає цей наслідок. Наприклад, якщо тіло нагріти (причина), то воно обов'язково розшириться (наслідок), а якщо цей наслідок відсутній, то відсутня його причина (нагрівання).

Подібну умовну залежність ми спостерігаємо також між явищами співіснуючими та явищами, пов'язаними у певній послідовності у часі.

Залежно від того, який хід руху думки від ствердження основи до ствердження наслідку або від заперечення наслідку

до заперечення основи, розрізняють два модуси умовно-категоричного силогізму: *стверджуючий* та *заперечний*.

Стверджуючий модус (modus ponens) — це такий умовно-категоричний силогізм, у якому в меншому засновку стверджується основа, а у висновку — наслідок більшого засновку. Формула модусу:

$$\begin{array}{l} \text{Якщо } A, \text{ то } B \\ \hline A \\ \hline \text{Отже, } B. \end{array}$$

За допомогою символів математичної логіки цей модус відображають так:

$$\begin{array}{l} A \rightarrow B \cdot A \\ \hline B. \end{array}$$

У стверджуючому модусі від істинності (існування) основи ми йдемо до істинності (існування) наслідку. Хід умовиводу тут ґрунтується на положенні: *ствердження основи веде до ствердження наслідку*.

Менший засновок стверджуючого модусу за якістю не обов'язково є ствердним, він може бути й заперечним. Згідно з цим стверджуючий модус має такі чотири різновиди:

1. Якщо A , то B

$$\begin{array}{l} A \\ B \end{array} \text{ або } \frac{A \rightarrow B \cdot A}{B}.$$

2. Якщо не A , то B

$$\frac{\text{не } A}{B} \text{ або } \frac{\bar{A} \rightarrow B \cdot A}{B}.$$

3. Якщо A , то не B

$$\begin{array}{l} A \\ \text{не } B \end{array} \text{ або } \frac{A \rightarrow B \cdot A}{B}.$$

4. Якщо не A , то B

$$\frac{\text{не } A}{\text{не } B} \text{ або } \frac{A \rightarrow B \cdot A}{B}.$$

Заперечний модус (modus tollens) — це такий умовно-категоричний силогізм, у котрому у меншому засновку заперечується наслідок, а у висновку — основа більшого засновку. Формула модусу:

$\frac{\text{не } B}{\text{Отже, не } A}$ або інакше: $\frac{A \rightarrow B \cdot \bar{B}}{A}$.

У заперечному модусі у меншому засновку заперечується істинність (існування наслідку) більшого засновку, йдеться про те, що в цьому випадку немає такого наслідку, котрий указано в умовному судженні. У висновку висловлюється думка про те, що в цьому випадку не було (або немає) і самої основи більшого засновку. Наприклад:

Якщо смерть потерпілого настає від замерзання, то на його трупі мають бути ознаки замерзання.

На трупі потерпілого В. ознак замерзання експертизою не встановлено.

Отже, смерть потерпілого В. настала не від замерзання.

У заперечному модусі ми робимо висновок від хибності (відсутності) наслідку до хибності (відсутності) основи. Такий рух думки визначається положенням (аксіомою): *заперечення наслідку є заперечення основи*.

Заперечуючий модус має такі чотири різновиди:

1. Якщо A , то B

$\frac{\text{не } B}{\text{не } A}$ або $\frac{A \rightarrow B \cdot B}{A}$.

2. Якщо не A , то B

$\frac{\text{не } B}{A}$ або $\frac{A \rightarrow B \cdot B}{A}$.

3. Якщо A , то не B

$\frac{B}{\text{не } A}$ або $\frac{A \rightarrow B \cdot B}{A}$.

4. Якщо не A , то не B

$\frac{B}{A}$ або $\frac{A \rightarrow B \cdot B}{A}$.

Обидва розглядувані модуси (стверджуючий і заперечний) правильні, їх висновки, що випливають із засновків неминуче, — достовірні. Правомірним є запитання: чи можна в умовно-категоричному силогізмі робити висновок від хибності основи до хибності наслідку і від істинності наслідку до істинності основи? Відповідь на це запитання логіка дає негативну. Зумовлено це ось чим. Зв'язок причини й наслідку

(дійсності), як правило, неоднозначний. Один і той же наслідок може бути викликаний не однією, а різними причинами. Наприклад, пожежа (наслідок) може виникнути унаслідок підпалу, через несправність електропроводки, удару блискавки, якогось нещасного випадку; подряпини та садна на тілі підозрюваного можуть бути наслідком його боротьби з жертвою, але можуть бути й наслідком якоїсь іншої причини.

Схематично відношення причини і наслідку можна відобразити так:

$x \rightarrow$
Причини $y \rightarrow A$ (наслідок).
 $z \rightarrow$

Якщо цю схему виразити у вигляді суджень, то висловимо три такі умовні судження:

1. Якщо x , то $\in A$.
2. Якщо y , то $\in A$.
3. Якщо z , то $\in A$, тобто якщо \in причина, то \in і наслідок.

Із наведеного видно також, що якщо немає, наприклад, причини x , то це ще не означає, що нема й наслідку A ; воно могло бути викликане причиною y або причиною z . А якщо існує наслідок A , то з цього неминуче не випливає, що в цьому випадку існує причина x ; наслідок міг бути результатом причини y або z . Тому умовиводи від заперечення даної основи до заперечення наслідку і від ствердження наслідку до ствердження певної основи дають знання не достовірні, а тільки більш-менш імовірні або хибні. Наприклад:

Якщо договір купівлі-продажу будинку укладений не в нотаріальній формі, то він визнається недійсним.

Договір купівлі-продажу будинку, укладений Петренком і Сидоренком, визнаний недійсним.

Отже, ...

Тут у меншому засновку стверджується наслідок більшого засновку, тому не можна зробити істинного висновку про те, що даний договір укладений не в нотаріальній формі, він міг бути визнаний недійсним з якоїсь іншої причини, наприклад тому, що документи домовласника виявилися підробленими.

Висновки від існування наслідку до існування основи і від відсутності основи до відсутності наслідку не містять доказової сили, за їхньої допомоги не можна обґрунтувати кінцевих висновків із судової справи. Але, оскільки вони все ж

можуть давати приблизні знання, ними часто користуються у практиці розслідування кримінальних справ під час висування версій.

Наприклад, на місці вчиненого злочину виявлено труп із слідами боротьби. Слідчий припускає, що сліди боротьби мають залишитися і на тілі злочинця. У ході розслідування справи стає відомо, що у Петренка на руках, обличчі і шії наявні садна й подряпини. Природно припустити, що Петренко причетний до вчиненого злочину. Така версія з логічного боку є висновком від існування наслідку до існування основи:

Якщо в момент скоєння злочину потерпілий залишив садна й подряпини на тілі злочинця, то вони мають бути на ньому. На руках, обличчі та шії Петренка наявні садна.

Отже, вони залишені потерпілим.

Здобутий висновок тільки імовірний, оскільки садна у Петренка могли утворитися за обставин, котрі не пов'язані із цим злочином.

9.2. Висновки із еквівалентних і одиничних умовних суджень

Особливість еквівалентних умовних суджень полягає в тім, що в них зв'язок між основою й наслідком однозначний: основі відповідає такий і тільки такий наслідок, а наслідок може бути тільки і тільки даний основі. Тому в умовно-категоричних силогізмах, більший засновок котрих є умовне еквівалентне судження, робити висновок можна не тільки від істинності основи до істинності наслідку і від хибності наслідку до хибності основи, а й від ствердження наслідку до ствердження основи та від заперечення основи до заперечення наслідку. Наприклад:

Якщо два відбитки пальця залишені однією й тією ж особою, то їхні візерунки будуть збігатися.

Візерунки двох даних відбитків пальців збігаються.

Отже, вони залишені однією й тією ж особою.

Схема цього умовиводу така:

$$\frac{A \sim B \cdot B}{A}$$

У цьому умовиводі від заперечення основи зроблено перехід до заперечення наслідку. Висновок, як і в першому

прикладі, є правомірним, оскільки більший засновок є еквівалентним умовним судженням.

В одиничних умовних судженнях основа й наслідок також перебувають в однозначному зв'язку. Тому в умовиводах, побудованих із одиничних умовних суджень, правомірні висновки від істинності наслідку до істинності основи і від хибності основи до хибності наслідку. Наприклад:

Якщо ніж, знайдений біля трупа потерпілого, виготовлений із коси, виявленої в обвинувачуваного, то заглибина на обусі цього ножа за розміром і взаємним положенням має повністю збігатися із виступом на обусі коси.

Експертизою встановлено, що заглибина на обусі ножа за розміром і положенням повністю збігається з виступом на обусі коси, вилученої в обвинувачуваного.

Отже, ніж, виявлений біля трупа потерпілого, виготовлений із коси, вилученої в обвинувачуваного.

Тут від існування наслідку ми перейшли до існування основи. Правомірність такого висновку зумовлена характером більшого засновку, що є в цьому випадку одиничним умовним судженням.

9.3. Суто умовний силогізм

Суто умовний силогізм — це такий силогізм, у котрому засновки є судженнями умовними. Наприклад:

Якщо дане тіло нагріти, то воно розшириться.

Якщо тіло розшириться, то його не можна буде протягнути крізь отвір.

Отже, якщо дане тіло нагріти, то його не можна буде протягнути крізь цей отвір.

Формула цього силогізму:

Якщо A , то B

Якщо B , то C

Отже, якщо A , то C .

За допомогою символів математичної логіки суто умовний силогізм можна записати так: $(A \rightarrow B) \wedge (B \rightarrow C) \rightarrow (A \rightarrow C)$.

Суто умовний силогізм відображає такі причинно-наслідкові зв'язки трьох явищ, коли одне явище є причиною другого, а це друге виступає водночас причиною третього явища.

Випадки зв'язку, які мільярди разів повторюються на практиці, таких трьох явищ приводять нашу свідомість до переконання, що можна логічним шляхом установити відно-

шення між першим (А) і третім (С) явищами на основі другого (В), безпосередньо пов'язаного з ними причинно-наслідковим зв'язком. Це переконання нашої свідомості закріпилося у практиці мислення у формі суто умовного силогізму.

Як видно із формули і наведеного прикладу, в цих умовиводах умовними є не тільки засновки, а й висновок. У більшому засновку висловлюється основа і наслідок, що з неї випливає: якщо А, то В. У меншому засновку йдеться про те, що якщо існує наслідок більшого засновку, то з нього, як із основи, в свою чергу, випливає певний наслідок: якщо В, то С. У висновку встановлюється відношення, існуюче між основою більшого і наслідком меншого засновку, тобто між основою і наслідком результату: якщо А, то С. Пов'язуючою ланкою між засновками виступає наслідок (В) першого і основа (В) другого засновку. Вона виконує роль середнього терміна і до висновку не входить.

Висновок чисто умовного силогізму ґрунтується на такій аксіомі: *результат наслідку є наслідок основи*.

Суто умовний силогізм дає змогу від одного факту або явища перейти до другого, причинно пов'язаного з першим, а від другого — до третього і таким чином установити не дану безпосередню умовну залежність третього факту або явища від першого, вихідного явища.

Ця особливість суто умовних умовиводів широко використовується у слідчій практиці для виявлення, аналізу і оцінки доказових фактів та джерел доказів. Справді, якщо факти, ознаки, обставини причинно пов'язані між собою, то з визнанням одного факту ми маємо визнати існування (або неіснування) другого факту, а з наявністю (або відсутністю) третього факту і т. д. За вихідне (причину, основу) береться якийсь факт, повідомлений свідком, потерпілим, обвинувачуваним, експертом, або факт, установлений слідством, і з нього за формою суто умовного силогізму виводять інші факти. Умовивід має такий вигляд:

Якщо існував факт А, то мав бути і факт В.

Якщо існував факт В, то має існувати і факт С.

Отже, якщо існував факт А, то має існувати і факт С.

Наприклад, за кримінальною справою про аварію поїзда слідчий від відомого факту (1 вересня о 2 год. 52 хв. ГЕС припинила подавати струм залізниці) дійшов висновку, що свідчення машиніста З. і його помічника, нібито вони не про-

їздили сигналів заборони (жовтого кольору світлофорів), не відповідають тому, що було насправді. Умовивід будувався так:

Якщо 1 вересня о 2 год. 52 хв. ГЕС, що живила електроенергією залізницю, припинила подавати їй струм, то це неминуче мало викликати бездіяльність усієї системи автоблокування. Якщо автоблокування вийшло з ладу, то після проїзду першого недіючого світлофора автостоп потягу мав подати звуковий сигнал пильності.

Якщо автостоп потягу подав звуковий сигнал небезпеки, то машиніст З. і його помічник мусили б помітити недіючі світлофори.

Отже, якщо 1 вересня о 2 год. 52 хв. ГЕС припинила подавати залізниці електричний струм, то машиніст З. і його помічник мусили б помітити недіючі світлофори.

9.4. Роль умовних умовиводів в аналізі й оцінці судових доказів

Злочинна подія як об'єкт пізнання постає завжди у вигляді певної сукупності пов'язаних між собою фактів. Тому, щоб розкрити злочин, установити істину у справі, необхідно перш за все виявити і зібрати факти, перевірити їх та дати їм оцінку. У виявленні, аналізі та оцінці судових доказів широко використовуються різноманітні логічні засоби, але особливе місце серед них належить умовиводам, що відображають причинно-наслідкові зв'язки, зв'язки співіснуючих властивостей, а також відношення між фактами у часі і просторі.

Умовні силогізми є одна з логічних форм перевірки того, як відбувалася злочинна подія, чи дійсно вона відбувалася так, як повідомляє про це обвинувачуваний або інша особа. Більшим засновком таких умовиводів береться умовне судження, котре відображає зв'язок фактів, що зіставляються: *Якщо існував факт А, то має існувати факт В.*

Менший засновок висловлюють у результаті проведених слідчих дій (огляду, обшуку, вилучення, експертизи тощо), спрямованих на виявлення наслідків, логічно виведених із повідомленого факту. Якщо в результаті практичної перевірки встановлюють, що названий у більшому засновку наслідок (факт В) існує, то висновок буде або достовірним, або ймовірним. Достовірним висновок буде тільки у тому випадку, коли більший засновок є еквівалентним і одиничним умовним судженням. Якщо ж більший засновок є звичайним (не виділяючим) умовним судженням, то висновок буде ймовірним.

Імовірність висновку тут ґрунтується на загальному положенні категоричного силогізму, згідно з яким від існування наслідку не можна дійти достовірного висновку про існування даної основи. Наслідок міг бути викликаний не цією, а іншою причиною, про яку обвинувачуваний знав, але промовчав; наслідки (певні факти) могли бути утворені зацікавленою особою навмисне, щоб спрямувати розслідування справи на хибний шлях і т. д. Тому наявність фактів (слідів) є основою лише імовірного висновку, а не достовірного. Від існування наслідку до достовірного висновку про існування тієї причини, на яку вказав обвинувачуваний чи інша особа, можна дійти лише тоді, коли більшим засновком умовного висновку є еквівалентне або одиничне умовне судження.

У тому ж випадку, коли наслідок, виведений із повідомленого факту, відсутній, тоді як він неодмінно має існувати, якщо мав місце досліджуваний факт, і коли очевидно, що в цій конкретній обстановці цей наслідок не можна не виявити, якщо він існує, роблять за правилами заперечного модусу умовно-категоричного силогізму достовірний висновок про те, що дана подія не відбувалася і не могла відбутися так, як розповів про це обвинувачуваний. Наприклад:

У справі про вбивство Івана З. дружина й донька розповіли, що вночі до їхнього будинку вдерлися двоє невідомих, напали на Івана З., котрий спав, а вони (дружина й донька), перелякавшись, відчинили вікно, вистрибнули через нього у двір і побігли до сусідів розповісти про те, що трапилось.

У слідчого виникла необхідність перевірити, чи дійсно події відбувалися саме так, як розповідали про них дружина й донька Івана З. Із цією метою із фактів, повідомлених дружиною й донькою потерпілого, були виведені наслідки:

- 1) якщо вікно відчинилось, то мають бути пошкоджені нитки павутиння, що тягнуться від гачка до пробійників і від віконних стулок до частин віконної коробки;
- 2) якщо дружина й донька через вікно вистрибнули у двір, то на м'якому ґрунті мають залишитися сліди їхніх ніг.

Оглядом місця події було встановлено, що названі наслідки відсутні: нитки павутиння не були пошкоджені, сліди ніг людини під вікном на землі відсутні. Це послужило підставою для висновку про те, що подія відбувалася не так, як повідомили про неї дружина й донька потерпілого. Назва-

них ними фактів у дійсності не було: вікно не відчинялося, через вікно ніхто не вистрибував. У чистому вигляді умови води слідчого мали таку логічну форму:

1) Якщо вікно відчинилося, то мають бути пошкоджені нитки павутиння, що тягнуться від гачка до пробійників і від віконних стулок до частин віконної рами. Нитки павутиння не пошкоджені.

Отже, вікно не відчинялося.

2) Якщо дружина й донька Івана З. через вікно вистрибули у двір, то на м'якому ґрунті мають залишитися сліди їхніх ніг. Слідів ніг під вікном не виявилось.

Отже, дружина й донька через вікно не вистрибували.

Подальший хід міркування був таким:

Якщо вікно не відчинялося і через нього дружина й донька не вистрибували, то їхня розповідь про те, як вони врятувалися втечею через вікно, є вигадкою.

Доведено, що вікно не відчинялося.

Отже, розповідь дружини й доньки про те, що вони врятувалися втечею через вікно, є вигадкою.

Умовні силогізми є формою доказу негативних чинників¹. Найчастіше способами доказу подібих фактів є такі:

а) Виведення із досліджуваного факту *A* наслідку *B* і перевірка його на практиці. Якщо буде встановлено, що виведений із факту *A* наслідок *B* не існує (є негативним, відсутнім), то за формою заперечного модусу умовно-категоричного силогізму робиться достовірний висновок про відсутність факту *A*.

У судовій практиці цей спосіб досить поширений. Пов'язується це з тим, що під час розслідування і розгляду судових справ у багатьох випадках є можливість вивести наслідки із досліджуваних фактів слідства і перевірити їх насправді, переконатися в їх існуванні або відсутності. Прикладом даного способу спростування неіснуючих фактів є уже наведені докази того, що 1) вікно не відчинялося і 2) дружина й донька Івана З. через вікно не вистрибували.

б) Зіставлення досліджуваного факту *A* із несумісним фактом *B* (за якістю, часом у просторі тощо), достовірно встановленим раніше. Унаслідок зіставлення таких двох фактів висловлюється умовний більший засновок, підводиться менший засновок і робиться висновок:

¹ Під негативним фактом криміналістика розуміє факт, котрого в дійсності не було.

Якщо є факт А, то не має існувати факт В.

Установлено, що факт В існує.

Отже, факт А не існує.

Наприклад:

**Якщо обвинувачуваний В. 22 жовтня о 10 годині вечора у непри-
томному стані перебував у своєму вагоні-теплушці, то в той самий
день і в той самий час він не міг випивати в буфеті станції К.**

**Установлено, що 22 жовтня о 10 годині вечора обвинувачений
В. перебував у буфеті станції К.**

**Отже, факт, повідомлений обвинувачуванним, нібито він 22 жовтня
увечері перебував у непритомному стані, не існував.**

Цей спосіб доказу широко використовується при спростуванні алібі.

У судовій практиці бувають випадки, коли необхідно довести, що існуючий насправді факт не міг би існувати. Для цього слід співвіднести такий факт із його причиною. Якщо буде встановлено, що дана причина в момент, коли виник досліджуваний факт, була відсутня, то за формою умовно-категоричного силогізму доходять висновку, що в цей момент факт, котрий цікавить слідство, також не міг існувати. Умовивід відбувається за такою різновидністю стверджуючого модусу:

Якщо не було явища А, то не могло бути і явища В (на існуванні якого наполягає обвинувачений).

Явища А не було.

Отже, не могло бути і явища В.

Те, що явища В в даний момент не може бути, але воно все ж існувало, свідчить про те, що воно викликане якоюсь іншою причиною, котра суперечить юридичному закону.

Приклад: За кримінальною справою про розкрадання на заготівельному пункті слідчий звернув увагу (за корінцями квитанцій) на те, що 10 вересня була закуплена велика кількість продуктів. У слідчого виникла підозра, що квитанції, виписані того дня, є фіктивними, а закупівля продуктів не проводилася. Але це припущення треба було обґрунтувати. Вивчаючи умови закупівлі продуктів, слідчий з'ясував, що закупівля продуктів і виписка квитанцій не можуть проводитися, якщо в касі заготівельного пункту того дня відсутні гроші. Так було віднайдено більший засновок. Установивши потім, що 10 вересня у касі заготівельного пункту грошей не було, слідчий дійшов висновку про те, що заготівельний пункт

не міг 10 вересня проводити закупівлю продуктів. У чистому вигляді цей умовивід має таку форму:

Якщо в день виписки квитанції у касі заготівельного пункту відсутні гроші, то закупівля продуктів не проводилася.

10 вересня в касі заготівельного пункту грошей не було.

Отже, 10 вересня закупівля продуктів не проводилася.

Хід подальшого міркування був такий:

Якщо 10 вересня закупівля продуктів не проводилася, то квитанції не виписувалися.

10 вересня закупівля продуктів не проводилася.

Отже, 10 вересня квитанції не виписувалися.

Так завдяки ряду умовиводів слідчий дійшов висновку про те, що квитанції виписувалися 10 вересня не у зв'язку із закупівлею заготівельним пунктом продуктів.

Умовні силогізми застосовуються під час перевірки достовірності свідчень. Установлення фактів і перевірка достовірності показань — це здебільшого один і той самий пізнавальний процес. За допомогою дослідження фактів, повідомлених свідком, потерпілим, обвинувачуваним або іншою особою, розв'язується питання про достовірність свідчень цієї особи про ці факти. Встановивши, наприклад, що 1) “вікно не відчинялося” і 2) “через вікно ніхто не вистрибував”, слідчий тим самим переконався в недостовірності свідчень про ці факти дружини й доньки потерпілого. Умовивід, як уже відомо, відбувається у такому випадку у формі заперечного модусу: від відсутності наслідків, виведених із повідомленого факту, доходять висновку про відсутність цього факту; від відсутності повідомленого факту переходять потім до висновку про хибність джерела відомостей про цей факт.

Висновок про якість свідчень може бути зроблений не тільки від відсутності фактів до хибності показань, а й від наявності фактів до достовірності свідчень. Більший засновок у таких випадках має бути еквівалентним умовним судженням. Умовивід звичайно виражається в такій формі:

Якщо свідчення І. правильні, то мають існувати названі ним факти А, В, С.

Повідомлені І. факти А, В, С існують.

Отже, показання І. правильні.

Умовні силогізми використовуються для здобуття знань про те, які факти (сліди), окрім установлених, мають існува-

ти у даному конкретному випадку, і, таким чином, допомагають визначити напрямок пошуку слідів (фактів) у справі. Найчастіше для цієї мети застосовується стверджуючий модус (*modus ponens*) і суто умовні силогізми. Наприклад:

Якщо рушницю не може перезарядити потерпілий, то його мав би перезарядити хтось сторонній.

Перезарядити рушницю потерпілий не міг.

Отже, рушницю перезарядив хтось сторонній.

9.5. Розподільно-категоричний силогізм

Розподільно-категоричним силогізмом називається такий умовивід, у котрому більший засновок є судженням розподільним, а менший — категоричним.

Існує два модуси розподільно-категоричного силогізму: 1) модус ствердно-заперечний (*modus ponens do tollens*) і 2) модус заперечно-ствердний (*modus tollens do ponens*).

1. *Модус ствердно-заперечний* — це такий розподільно-категоричний силогізм, в якому у меншому засновку стверджується належність суб'єкту одного предиката із перелічених у більшому засновку, а у висновку заперечується належність суб'єкту всіх інших предикатів. Формула цього модусу:

$$\frac{S \in P_1 \text{ або } P_2, \text{ або } P_3}{S \in P}, \text{ або } \frac{A \vee B \vee C}{A}$$

$$\text{Отже, } S \text{ не є ні } P_2, \text{ ні } P_3 \quad \frac{B \wedge C}{A}$$

Прикладом ствердно-заперечного модусу є такий умовивід:

Підпис на розписці від імені В. міг бути виконаний або самим В., або С., або К.

Експертизою встановлено, що підпис виконаний самим В.

Отже, він не міг бути виконаний ні С., ні К.

Тут більший засновок перелічує усі можливі предикати. У меншому засновку йдеться про належність суб'єкту тільки одного з названих предикатів ("Підпис виконаний самим В."). На цій підставі у висновку заперечується належність суб'єкту всіх інших предикатів ("Підпис на розписці не міг бути виконаний ні С., ні К.).

2. *Модус заперечно-ствердний* — це такий розподільно-категоричний силогізм, у якому в меншому засновку заперечується належність суб'єкту перелічених у більшому заснов-

ку предикатів, крім одного, а у висновку стверджується належність суб'єкту цього предиката. Формула заперечно-ствердного модусу:

$$\frac{S \in P_1 \text{ або } P_2, \text{ або } P_3}{S \text{ не } \in \text{ ні } P_2, \text{ ні } P_3}, \text{ або } \frac{A \dot{\vee} B \dot{\vee} C}{B \wedge C} \text{ , або } \frac{\quad}{A}.$$

Приклад цього модусу:

Пожежа на складі могла виникнути або внаслідок підпалу, або несправності електропроводки, або необережного поводження з вогнем кого-небудь із працівників складу.

Встановлено, що пожежа не могла виникнути ні в електропроводці, ні з необережності.

Отже, пожежа на складі є наслідком підпалу.

Логічною основою висновків розподільно-категоричного силогізму є така аксіома: *якщо думки перебувають у розподільному (альтернативному) відношенні, то, стверджуючи одну думку, ми заперечуємо другу, і, навпаки, заперечуючи одну, стверджуємо другу.*

Для того, щоб висновок у розподільно-категоричному силогізмі був достовірним, необхідно дотримуватися такого правила:

1. У більшому засновку мають бути перелічені всі можливі предикати, всі випадки, всі факти.

2. Члени розподілу (предикати) мають виключати один одного, тобто засновок має бути судженням строго розподіленим.

Дотримання першого правила має винятково важливе значення, коли в більшому засновку перелічені всі можливі предикати і ми доходимо висновку про те, що $S \in P$, шляхом заперечення у меншому засновку всіх, указаних у більшому засновку предикатів (P_2, P_3 і P_n), крім одного (P_1), то висновок буде достовірним.

Але якщо більший засновок не вичерпує усіх можливих предикатів, коли їх названо в засновку, наприклад, три, а насправді існує п'ять, то висновок про те, що $S \in P_1$, на основі того, що S не є ні P_2 , ні P_3 , не є достовірним, оскільки може виявитися, що $S \in P_5$.

Правило про те, що в більшому засновку розподільно-категоричного силогізму мають бути перелічені всі можливі предикати, має настільки важливе значення для судового дослідження, що воно здобуло закріплення в спеціальному по-

ложенні криміналістики про те, що з кожної розслідуваної справи необхідно висувати *всі* об'єктивно можливі версії.

Під час розслідування кримінальних справ висновок про правильність однієї версії робиться часто на підставі доказовості хибності інших версій. Якщо у справі висунуті всі можливі версії, то достовірність однієї версії унаслідок спростування всіх інших буде обґрунтована. Якщо ж у справі висунуті не всі можливі версії, то висновок про достовірність однієї версії унаслідок спростування тільки висунутих версій буде необґрунтованим, оскільки правильною може виявитися саме версія не висунута.

Порушення другого правила найчастіше буває у тих випадках, коли як більший засновок береться єднально-розподільне судження і висновок робиться за формою ствердно-заперечного модусу.

Як уже відомо, єднально-розподільне судження ($S \in P_1$, або P_2 , або P_3) характеризується тим, що його предикати можуть належати суб'єкту одночасно. Тому від ствердження належності одного з перелічених предикатів не можна прийти до заперечення належності суб'єкту решти предикатів. Інакше кажучи, якщо більший засновок розподільно-категоричного силогізму є судженням єднально-розподільним, то робити умовиводи можна тільки за формою заперечно-ствердного модусу і не можна робити висновки за ствердно-заперечним модусом. У протилежному разі ми будемо припускати ся логічних помилок. Наприклад:

Обвинувачуваний може бути виконавцем або організатором, або підбурювачем, або підсобником.

Петренко є організатор вчиненого злочину.

Отже, Петренко не є виконавцем вчиненого злочину.

Здобутий висновок не можна визнати істинним, оскільки могло б бути, що Петренко не тільки організатор, а й виконавець вчиненого злочину

Розподільно-категоричний силогізм широко використовується в судовій практиці. Необхідно тільки мати на увазі, що різноманітні його модуси застосовуються для доказовості різноманітного характеру положень.

У процесі пізнання і практики перед нами виникають різноманітні завдання. В одному випадку необхідно здобути знання про те, що "Це $S \in P$ " ("Цей злочин вчинив Петренко"), а в другому — довести судження про те, що "Це S не є ні

P_2 , ні P_3 ” (“Під час вчинення злочину Петренко не був ні в себе вдома, ні у свого знайомого Іваненка”).

Заперечно-ствердний модус є логічним засобом доказовості положень типу: “Це $S \in P_1$ ”. За допомогою ствердно-заперечного модусу доводяться положення типу: “Це S не є ні P_2 , ні P_3 ”.

До заперечно-ствердного модусу ми вдаємося в тих випадках, коли маємо знання загального положення про те, що “ $S \in$ або P_1 , або P_2 , або P_3 ”, і в процесі пізнання наявна можливість достовірно встановити, що всі перелічені предикати, крім одного, суб’єкту не належать.

У заперечно-ствердному модусі належність суб’єкту (S) певного предиката (P) встановлюється не безпосередньо, а суто логічно, через виключення належності суб’єкту всіх предикатів, крім одного. Звичайно, якби ми володіли достатньою кількістю наукових фактів, із котрих безпосередньо б впливав висновок про те, що “Це $S \in P_1$ ”, то не було б необхідності проводити спеціальне дослідження і доводити, що “Це S не є P_2 ” (“ S не є P_3 ” і т. д.) і на цій підставі доходити висновку про те, що “Це $S \in P_1$ ”. Це була б зайва робота, що суперечить принципу економії мислення. Але оскільки часто даних про те, що “Це $S \in P_1$ ” буває недостатньо або їх зовсім немає, то спосіб доказування належності суб’єкту певного предиката через заперечення належності суб’єкту всіх предикатів, крім одного, є цілком виправданим себе.

Заперечно-ствердний модус є формою висування і доказування судових версій.

У логічному відношенні висунуті у справі версії є розподільні судження типу “Це $S \in$ або P_1 , або P_2 , або P_3 ”.

Приклад. Убивство Т. могло бути вчинене або Б. із помсти за те, що Т. приділяла увагу іншій молодій людині, або шофером, котрий збирався одружитися з Т. і з яким вона посварилася, або молодого людиною, з котрою Т. була вночі з 11 на 12 серпня.

Щоб довести істинність якоїсь однієї версії, наприклад “Це $S \in P_1$ ”, не досить зібрати факти, що вказують на те, що “Це $S \in P_1$ ”, необхідно також довести хибність усіх останніх версій, довести, що “Це S не є ні P_2 , ні P_3 ”. Версія обвинувачування визнається доведеною лише у тій випадку, якщо спростовані всі останні версії у справі. Це означає, що доказування правильності версії у кримінальній справі може проходити тільки за заперечно-ствердним модусом.

Ствердно-заперечний модус для доказування правильності судових версій застосовувати не можна.

У судовій експертизі, навпаки, висновки можуть проходити за ствердно-заперечним модусом і не можна користуватися заперечно-ствердним силлогізмом. Так, при визначенні того, ким виконаний підпис: А., чи В., чи С., експерт не може дати висновку про те, що підпис у відомості виконаний А., на тій лише підставі, що він не виконаний ні В., ні С.

9.6. Умовно-розподільний силлогізм

Умовно-розподільним силлогізмом або лематичним силлогізмом називається силлогізм, у котрому більший засновок є судженням умовним, а менший — розподільним.

За кількістю наслідків, що встановлюються в більшому засновку умовно-розподільного силлогізму, існують дилеми, трилеми, полілеми. У практиці мислення найчастіше користуються дилемами.

“Дилема” — грецьке слово, воно означає “подвійну пропозицію”. Зміст дилеми полягає в необхідності вибору одного з двох можливих рішень (у трилемі — одного з трьох рішень). Виключаючи одна одну можливості або рішення називаються альтернативами.

Дилема — це умовно-розподільний силлогізм із двома альтернативами. Розрізняють два види дилеми: *конструктивну* та *деструктивну*.

У *конструктивній дилемі* більший засновок установлює у вигляді альтернатив дві основи і два наслідки, що з них випливають. У меншому засновку йдеться про можливості тільки однієї з двох цих основ. У висновку стверджується думка про можливість лише одного з двох даних наслідків. Конструктивна дилема має таку формулу:

Якщо А, то В

Якщо С, то D $(A \rightarrow B) \wedge (C \rightarrow D)$

Але або А, або С або $\frac{A \vee C}{B \vee D}$
Отже, або В, або D

Приклад конструктивної дилеми:

Якщо філософ визнає первинність матерії і вторинність свідомості, то він — матеріаліст.

Якщо філософ визнає за первинне свідомість, дух, а природу розглядає як продовження духу, свідомості, то він — ідеаліст.

Але філософ може визнавати або первинність матерії і вторинність свідомості, або первинність свідомості і вторинність матерії.

Отже, філософ може бути або матеріалістом, або ідеалістом.

За спрямуванням руху думки конструктивна дилема схожа із ствердним модусом умовно-категоричного силлогізму: від ствердження основи здійснюється перехід до ствердження наслідків.

У *деструктивній дилемі* більший засновок є таким умовним судженням, у котрому із однієї основи впливає два можливі наслідки. У меншому засновку заперечуються обидва наслідки. У висновку заперечується сама основа, із котрої виводили названі наслідки. Формула достовірної дилеми:

Якщо $A \in B$, то $A \in$ або C , або $D \rightarrow A \vee C$

A не є ні C , ні D , або $\frac{\overline{B} \wedge \overline{C}}{A}$.

Отже, $A \in B$

Таким чином, висновок у деструктивній дилемі проходить від заперечення наслідку до заперечення основи, тобто у тому ж напрямі, що й у заперечному модусі умовно-категоричного силлогізму. Наприклад:

Якщо дія П. є суспільно небезпечна, то він або стане перед судом, або буде визнаний неосудним.

П. не було засуджено, не визнано неосудним.

Отже, дія П. не є суспільно небезпечною.

Для правильної побудови дилеми необхідно дотримуватися таких умов:

1. У більшому засновку має бути правильно виражений зв'язок основи й наслідку, тобто наслідки, що встановлюються в більшому засновку, дійсно мають впливати із наведеної основи, не бути надуманими, а основа стосовно висловленого наслідку — ясною, визначеною, достатньою.

2. Альтернативи, що містяться в дилемі, мають вичерпувати всі можливі рішення. Якщо, наприклад, із основи, взятої з умовного засновку, впливає не два, а три наслідки, а в більшому засновку названо лише два, то висновок буде хибним.

Дилема як логічна форма висновку має такі особливості:

1. Вона містить всього два альтернативні (виключаючі одне одного) рішення, тому вибирати можна тільки між ними. Ніякого середнього, проміжного, третього рішення дилема не припускає. Цим дилема вносить ясність до поставленого питання чи проблеми, допомагає у виборі рішення, звільняє супе-

речку чи дискусію від усього другорядного, несуттєвого і виділяє в них ті два крайні, протилежні рішення, до котрих зводиться сутність цього питання чи проблеми.

2. Дилема *настійно* вимагає вибору рішення. Поставлений перед дилемою не може утриматися від вибору, він змушений визнати або одне, або друге, оскільки немає і не може бути іншого рішення, окрім указаних дилемою. Тому дилема використовується завжди, коли необхідно поставити протилежну сторону перед невідворотністю вибору одного з можливих рішень із того чи іншого питання.

Дилема широко застосовується в науці, в політиці, у щоденному житті як засіб виявлення і доведення логічної неспроможності положень, не сумісних із положеннями, уже встановленими чи визнаними обома сторонами.

До дилеми вдаються, коли необхідно показати непевність позиції протилежної сторони, котра і не визнає одного і не спростовує другого, що суперечить першому, тоді як необхідно настоювати на чомусь одному. Дилема використовується для розкриття суперечностей у міркуванні супротивника, вона вносить ясність у постановку питання, виділяє головне в спорі і, таким чином, сприяє правильному розв'язанню поставленого питання. Саме тому дилема досить часто використовується в різноманітних дискусіях, полеміці і особливо в судових промовах.

9.7. Скорочені силогізми

Силогізми складаються із трьох частин: двох засновків і висновку. Але в практиці мислення ми рідко висловлюємо їх у повному вигляді. Звичайно користуються скороченими силогізмами, такими, в котрих висловлюється не три частини, а тільки якихось дві. Наприклад, замість того, щоб сказати:

Усі неповнолітні не мають виборчих прав.

Петренко — неповнолітній.

Отже, він не має виборчого права —

ми говоримо: “Петренко не має виборчого права, тому що він неповнолітній”. Тут ми висловили висновок і менший засновок; більший засновок виявився пропущеним.

Силогізм, у котрому пропущений один із засновків чи висновків, називається скороченим силогізмом, або ентимемою.

“Ентимема” — слово грецьке, у перекладі на українську мову означає “в умі”, “у думках”. Ця назва показує, що та чи інша частина силогізму не висловлюється, але мається на увазі.

За способом утворення розрізняють три види ентимем.

- 1) *ентимема з випущеним більшим засновком*. Наприклад: “Колективне господарство — юридична особа, отже, має спеціальну правоздатність”;
- 2) *ентимема з випущеним меншим засновком*, наприклад: “Будь-яка купівля-продаж призводить до здобуття права власності на куплену річ, отже, слід визнати, що Петренко здобув право власності на цей будинок”;
- 3) *ентимема з випущеним висновком*. Наприклад: “Майно, нажите подружжям протягом шлюбу, вважається спільним їхнім майном, а автомобіль “Волга” нажитий Шишовим протягом шлюбу”.

Усі наведені приклади є ентимемами, здобуті від категоричного силогізму. Але у вигляді ентимем можна висловлювати також умовний та розподільний силогізми. У судовій практиці найчастіше користуються скороченими формами умовно-категоричного силогізму. Наприклад: “Відсутність у місцевої міліції заяв про зникнення громадян свідчила про те, що вбитий не є місцевим жителем”. У цій ентимемі випущений більший засновок. Якщо його вставити, то умовивід матиме таку форму:

Якщо вбитим є місцевий житель, то до місцевої міліції мала б надійти заява про зникнення убитого.
Заява про зникнення громадян до місцевої міліції не надходила.
Отже, вбитий не є місцевим жителем.

Досить часто в скороченій формі висловлюється також суто умовний силогізм. Випущеним у таких ентимемах є, звичайно, висновок. Наприклад:

“Якщо робочий день Григоренка закінчується пізніше, ніж у Петренка, то Григоренко повертається додому пізніше, ніж Петренко. Але якщо Григоренко повертається додому пізніше, ніж Петренко, то він не міг бачити, як Петренко повертається додому з пакунком”.

У розподільно-категоричному силогізмі трапляється два види ентимем: 1) *ентимема з випущеним більшим засновком*. Наприклад: “Під час розслідування причин загоряння було встановлено, що ні електропроводка, ні електроприлади

не могли стати причиною загоряння. У зв'язку з цим скла-лася версія, що пожежа виникла унаслідок зумисного підпа-лу"; 2) *ентимема з випущеним висновком*. Наприклад: "Пет-ренко міг перебувати 5 травня або в Києві, або в Харкові. Але встановлено, що 5 травня в Харкові його не було". Менший засновок у розподільно-категоричному силогізмі не висловлювати не можна.

Дилема у практиці мислення трапляється звичайно в скороченому вигляді, у повній формі дилема — явище рідкісне.

Розрізняють два види дилем-ентимем:

1. Дилеми-ентимеми, побудовані за такою формою:

Або $A \in B$, тоді $A \in N$.

Або $A \in C$, тоді $A \in M$.

Прикладом цього виду дилеми-ентимеми є такий умо-вивід: "Одне з двох: або слова, що розкриваються в остан-ньому слові, обставини не нові або несуттєві, і тоді відновлен-ня судового слідства взагалі зайве, або ці обставини нові і суттєві для справи, тоді суд не може, не порушуючи принци-пу повноти і всебічності дослідження справи, не відновлюва-ти судового слідства".

2. Дилеми-ентимеми, що мають формулу:

Або $A \in B$, або $C \in D$.

Отже, або $E \in F$, або $K \in L$.

Наприклад, "Одне з двох: або кворум є, або кворуму не-має, отже, треба або розпочинати зібрання, або відмінити".

9.8. Складні і складноскорочені силогізми

Складним силогізмом, або полісилогізмом, називається умовивід, який складається з одного або двох силогізмів.

Полісилогізм — це ланцюг силогізмів. Будується він та-ким чином, що висновок попереднього силогізму (просилогізм-му) стає засновком наступного силогізму (епісилогізму) і т. д.

Полісилогізм має таку схему:

$$\left. \begin{array}{l} A \in B \\ B \in C \\ A \in C \end{array} \right\} \text{ просилогізм}$$

$$\left. \begin{array}{l} C \in D \\ A \in D \end{array} \right\} \text{ епісилогізм.}$$

Існує два види полісилогізмів: *прогресивні* та *регресивні*. *Прогресивними* називаються такі полісилогізми, у котрих висновок попереднього силогізму є більшим засновком наступного. Прикладом прогресивного полісилогізму є такий умовивід:

1. Будь-який злочин кримінально караний.
Будь-яке кримінальне каране діяння — аморальне.
 Отже, будь-який злочин аморальний.
2. Будь-який злочин аморальний.
Спекуляція — злочин.
 Отже, спекуляція аморальна.

Регресивними називаються такі полісилогізми, у котрих висновок попереднього силогізму стає меншим засновком наступного. Наприклад:

1. Будь-який договір є цивільно-правова угода.
Дарування є договір.
 Отже, дарування є цивільно-правова угода.
2. Будь-яка цивільно-правова угода регулюється нормами цивільного права.
Дарування є цивільно-правова угода.
 Отже, дарування регулюється нормами цивільного права.

У практиці мислення ми рідко маємо справу із повними полісилогізмами, користуючись звичайно скороченими формами. Полісилогізм, в котрому пропущені деякі засновки, називається *соритом*. “Сорит” — грецьке слово, в перекладі на українську мову означає “купа” засновків).

Є два види соритів: *гокленівський* та *аристотелівський*. *Гокленівський сорит* здобувають із прогресивного полісилогізму, випускаючи в ньому проміжні висновки (більші засновки епісилогізмів).

Схема гокленівського сориту:

$$\begin{array}{l} D \in E \\ C \in D \\ B \in C \\ \underline{A \in B} \\ A \in E. \end{array}$$

Приклад гокленівського сориту:

Будь-який злочин є діяння суспільно небезпечне.

Хабар — злочин.

Дія Іваненка є хабарем.

Отже, дія Іваненка є суспільно небезпечна.

Аристотелівський сорит — скорочена форма регресивного полісилогізму, в котрому випущені менші засновки. Схема цього сориту така:

$A \in B$

$B \in C$

$C \in D$

$D \in E$

$A \in E$.

Приклад аристотелівського сориту:

Смерть потерпілого заподіяна цією кулею.

Ця куля випущена із пістолета зр. 1933 р. (ТТ) № 12437.

Із пістолета зр. 1933 р. (ТТ) № 12437 стріляв тільки Петренко.

Отже, смерть потерпілого заподіяна тільки Петренком.

У категоричному силогізмі ми здобуваємо нове знання в результаті зв'язку двох найближчих класів: роду й виду або окремого предмета цього роду. Проте у процесі пізнання доводиться пов'язувати якийсь клас предметів або окремих предметів не тільки з найближчим, а й найвіддаленішим родом. У таких випадках користуються не категоричним силогізмом, а полісилогізмом, котрий створює можливість завдяки ряду проміжних класів установити зв'язок того чи іншого класу (або окремого предмета) із найвіддаленішим класом, дає змогу переходити від знання одного явища до знання другого, з ним пов'язаного, від нього — до знання третього явища і т. д.

Ця особливість полісилогізмів є основою для широкого їх використання в пізнанні, і особливо в судовому дослідженні.

У слідчій практиці полісилогізм часто служить формою переходу від факту безпосередньо даного через ряд проміжних фактів до головного, шуканого факту. У наведеному прикладі безпосередньо даним, вихідним є встановлений експертизою факт: “Смерть потерпілому заподіяна цією кулею”. Від цього факту зроблено перехід до знання другого факту, пов'язаного з першим: “Ця куля випущена із пістолета (ТТ) № 12437”. Від цього проміжного факту до нового проміжного факту: “Із цього пістолета стріляв тільки Петренко”, а від нього вже перейшли до головного факту: “Смерть потерпілому заподіяна Петренком”.

Полісилогізм виступає засобом визначення головної причини злочинної події. У таких випадках слідчий, установивши безпосередню причину, шляхом умовиводу переходить до причини, котра її викликала, від неї — до причини цієї причини і т. д. Наприклад:

Причиною падежу худоби було виснаження організму тварин. Виснаження організму тварин стало наслідком нестачі кормів. Нестача кормів стала результатом їх розбазарювання.

Отже, причиною падежу худоби стало розбазарювання кормів.

Сорит є нерідко формою міркування під час юридичної кваліфікації заподіяного. Наприклад:

У. підробляв лотерейні квитки.

Лотерейні квитки є цінні папери.

Підробка цінних паперів відноситься до категорії державних злочинів.

Отже, дії У. є державним злочином.

До складноскорочених умовиводів відносяться також і епіхейрема. *Епіхейремою* називається такий складноскорочений силогізм, у котрому засновками є ентимеми. Приклад епіхейреми:

Скупка і перепродаж легкових автомобілів з метою наживи кримінально карана, оскільки вона є спекуляцією.

Дії Петренка є скупка і перепродаж легкових автомобілів з метою наживи, оскільки Петренко скуповує і продає автомобілі систематично.

Отже, дії Петренка кримінально карані.

9.9. Умовиводи із суджень із відношеннями

Умовиводи із суджень із відношеннями — це такі умовиводи, засновки котрих є судження з відношеннями (*aRb*). Приклади таких умовиводів.

1. Харків південніше Києва.

Львів південніше Харкова.

Отже, Львів південніше Києва.

2. $A = B$

$B = C$

Отже, $A = C$.

3. A раніше від B

B раніше від C

Отже, A раніше від C .

Умовиводи із суджень із відношеннями — це особливий вид дедуктивних умовиводів, їх не можна сплутувати з категоричним силогізмом.

У категоричному силогізмі, як відомо, висновок робиться завдяки середньому терміну (M). В умовиводах із суджень із відношеннями середнього терміна немає.

Щоб поняття виконувало роль середнього терміна, воно має бути одним і тим же в обох засновках. З'ясуймо, чи є таке поняття, а отже середній термін, у нашому першому прикладі? Аналіз розпочнемо з висновку. Припустімо, у висновку цього прикладу “Львів” — менший термін (S), а “південніше Києва” — більший термін (P). Позначимо ці терміни в засновках. Поняття, що лишилися не позначеними, “Харків” у першому засновку і “південніше Харкова” у другому — різні, тому сприймати їх як середній термін не можна. Отже, середнього терміна у цьому умовиводі немає. Висновок із засновків у ньому зроблено не через середній термін, а іншим шляхом.

Логічною основою висновків в умовиводах із суджень із відношеннями є логічні властивості відношень.

Між предметами і явищами дійсності, як відомо, існують різні відношення, наприклад: “З більше 2”, “Суми північніше Полтави”, “Факт А виник раніше від факту В”, “Факт А виник одночасно з фактом В”, “Іван — брат Петра” і т. д. Ці відношення мають певні логічні властивості. Найважливішими логічними властивостями відношень є такі: *симетричність, рефлексивність, транзитивність* тощо.

Симетричність. Відношення називається симетричним, якщо воно має місце як між предметами a і b , так і між предметами b і a . У вигляді формули властивість симетричності записується так: $aRb \rightarrow bRa$.

Властивість симетричності підлягає правилу: *якщо судження aRb істинне, то істинне й судження bRa .*

Властивістю симетричності володіє, наприклад, відношення родинності, відношення рівності, відношення одночасності, відношення схожості і т. д. Так, якщо a — родич b , то і b — родич a . якщо факт a виник одночасно з фактом b , то й факт b виник одночасно з фактом a ; якщо a дорівнює b , то й b дорівнює a і т. д.

Але деякі відношення не симетричні. Наприклад, відношення “ a — батько b ” не симетричні, оскільки “ b — не батько a ”.

Рефлексивність. Рефлексивним відношення між предметами буде тоді і тільки тоді, коли кожен предмет знаходиться в такому ж відношенні і до самого себе. Властивість рефлексивності у вигляді формули записують так: $aRb \rightarrow aRa \wedge bRb$.

Правило: якщо судження aRb істинне, то будуть істинними і судження aRa і bRb .

Рефлексивними є, наприклад, відношення рівності ($a = b$), оскільки і предмет a і предмет b тотожні, відношення одночасності (a одночасне із b), оскільки і a одночасне з самим собою, і b одночасне з самим собою. Але відношення “ a більше за b ” і рефлексивне, оскільки ні a , ні b у цьому відношенні до самих себе не знаходяться: не можна сказати, що “ a більше за b ”, а “ b більше за b ”. І рефлексивні, наприклад, і відношення “бути раніше”, “бути пізніше”, “бути вищим” тощо. Із істинності судження “ a раніше від b ” (aRb) не впливає істинність суджень “ a раніше від b ” (aRb) і “ b раніше від b ” (bRb).

Транзитивність. Транзитивним називається таке відношення, коли воно, маючи місце між предметами a і b , а також між предметами b і c , має місце і між предметами a і c . Властивість транзитивності можна виразити формулою $(aRb \wedge bRc) \rightarrow aRc$.

Правило: якщо судження aRb істинне і судження bRc істинне, то буде істинним і судження aRc .

Властивість транзитивності мають також відношення: відношення рівності, відношення “більше”, “менше”, “бути раніше”, “бути пізніше”, “бути північніше” і т. д. Наприклад, якщо $a = b$, $b = c$, то неодмінно впливає, що й $a = c$; якщо подія a виникла пізніше від події b , а подія b виникла пізніше від події c , то, отже, подія a виникла пізніше від події c .

Відношення ж “бути співучасником” *інтранзитивне*. Наприклад, із того, що a — співучасник b , а b — співучасник c , неодмінно не впливає, що a — співучасник c . Інтранзитивне і відношення “бути другом”. Якщо a — друг b , а b — друг c , то це не означає, що a — друг c . Вони можуть і не знати один одного.

ІНДУКТИВНІ УМОВИВОДИ

10.1. Поняття про індукцію

Індукцією називається умовивід, у якому на основі знання частини предметів класу робиться висновок про всі предмети класу, про клас у цілому. Індукція — це умовивід від часткового до загального. Термін “індукція” походить від латинського слова inductio, що означає “наведення”.

Індукція, як і будь-який умовивід, складається із засновків і висновку. Засновки в індукції — це судження про окремі факти, одиничні предмети або групи предметів і явищ. Висновок — судження про клас предметів або явищ у цілому.

Будується індуктивний умовивід так. У процесі пізнання предметів якогось класу ми виявляємо, що кожен предмет, який спостерігаємо, має ознаку P . Під час подальшого спостереження предметів цього класу ми відмічаємо, що й вони мають ті самі ознаки. Не досліджуючи останніх предметів класу, ми робимо узагальнюючий висновок, що всі предмети цього класу мають ознаки P . У вигляді формули індуктивний умовивід можна записати так:

$$\begin{aligned} S_1 &\in P \\ S_2 &\in P \\ S_3 &\in P \\ S_4 &\in P \end{aligned}$$

S_1, S_2, S_3, S_4 становлять частину предметів класу S .

Отже, всі $S \in P$.

Прикладом індукції є такий умовивід:

Мідь проводить електрику.

Залізо проводить електрику.

Калій проводить електрику.

Срібло проводить електрику.

Мідь, залізо, калій, срібло — метали.

Отже, всі метали проводять електрику.

Засновки в цьому умовиводі не вичерпують увесь клас металів, у них ідеться лише про чотири хімічні елементи, що входять до цього класу, висновок — це судження про клас у цілому; ознака, яка належить кожному із перелічених металів, приписується у висновку всім металам. Таким чином, тут від знання частини предметів класу зроблено перехід до знання класу в цілому.

Сутність індукції, її особливості й значення краще за все розкриваються у порівнянні її з дедуктивним умовиводом.

Індукція, як і дедукція, є умовиводом опосередкованим, висновок робиться не з одного, а з кількох засновків. Але якщо в дедуктивному умовиводі кількість засновків чітко визначено (силогізм, наприклад, складається тільки з двох засновків), то в індуктивному умовиводі кількість засновків може бути найрізноманітніша, більшою чи меншою, залежно від того, скільки вивчено окремих фактів, одиничних предметів або явищ.

Індукція й дедукція відрізняються *спрямованістю* думки.

У дедуктивному умовиводі хід думки здійснюється від загального до часткового: від знання класу предметів ми йдемо до знання окремого, конкретного предмета цього класу. Знаючи, наприклад, що всякий злочин є діянням суспільно небезпечним і що давання хабара є злочин, ми робимо висновок, що хабар є дією суспільно небезпечною.

Поширюючи загальне положення на окремий випадок, ми добуваємо нове знання про цей випадок. *Дедукція — підведення окремого факту (меншого засновку) під загальне положення або правило (більший засновок).* Висновок у дедуктивному умовиводі завжди вужчий від вихідного знання.

Вивчивши частку предметів класу, ми робимо висновок про всі предмети класу. Знання, здобуте у висновку *індуктивного умовиводу*, за своїм обсягом ширше, ніж вихідне знання. Висновок в індукції охоплює увесь клас предметів у засновках, у засновках же міститься знання про частину предметів класу.

Виникає запитання: на якій підставі ми робимо узагальнюючий висновок про клас предметів, якщо нами вивчена лише частина предметів класу; що дає право переносити знання з частини предметів на всі предмети роду, від знання досліджуваних фактів переходити до знання фактів, котрі не були об'єктом нашого спостереження? Це запитання є основою в теорії індукції.

Умовивід є пізнання опосередковане, до знання одних предметів ми приходимо унаслідок пізнання інших предметів. Робити умовиводи — означає виводити нове знання із наявних знань. Цей логічний процес можливий тільки тому, що між предметами і явищами об'єктивної дійсності існують певні зв'язки і відношення. Саме наявність необхідних, закономірних зв'язків дає нам змогу із знання одних явищ виводити певне знання про інші, з ним пов'язані. Навпаки, якби предмети і явища не знаходилися між собою у зв'язку, то від знання одного предмета не можна було б перейти до знання другого. Отже, найзагальнішою основою умовиводів, у тому числі й індуктивних, є об'єктивна закономірність явищ навколишнього світу та їх пізнаваність. Якби світ був хаотичним нагромадженням речей і подій, то логічне пізнання, а отже, й умовивід взагалі були б неможливі.

Вихідним пунктом в індукції є пізнання окремих предметів, явищ. Якби одиничний предмет був неповторною індивідуальністю і не містив у собі нічого загального, схожого з іншими предметами, то логічний перехід від знання одних до знання інших предметів був би неможливим. Наше пізнання щоразу розпочиналося і закінчувалося б вивченням неповторних ознак і властивостей одиничних предметів. Індивідуальний умовивід був би неможливим і тоді, якби одиничні предмети чи інший клас предметів, були позбавлені індивідуальних, тільки їм притаманних ознак, нічим не відрізнялися б один від одного, коли б відмінність існувала тільки між класами предметів і була відсутня всередині класу. Тоді пізнання одиничного було б у той же час і пізнанням загального. Індуктивний умовивід як засіб пізнання загального був би зайвим.

Не кожен предмет, окрім неповторних ознак, що становлять його індивідуальність, містить і такі ознаки, котрі рівною мірою належать також іншим предметам цього роду, які є загальними їхніми ознаками. З другого боку, загальне не існує поза окремим, незалежно від нього.

Предмет є спільність загального й окремого. Ця особливість зв'язку одиничного й загального породжує можливість пізнання окремого на основі знання загального і пізнання загального через окреме. Залежно від того, що в кожному конкретному випадку становить завдання пізнання, який бік загального й окремого розкривається в пізнанні, умовивід набуває форми індукції і дедукції. Пізнання загального в окремому зумовлює рух думки від загального до часткового, тобто дедук-

цію. Пізнання загального через окреме, одиничне визначає хід думки від окремого, часткового до загального, тобто індукцію.

Безпосередньою основою умовиводу від окремого до загального (індукції) є *повторюваність* ознаки, явищ, фактів. Загальне неминуче повторюється, воно належить кожному предмету даного роду, і, навпаки, те, що не повторюється, не є загальним. Ми не можемо зробити узагальнюючого висновку про клас предметів, якщо ознака, виявлена у одного з предметів, не повторюється в інших. Саме повторюваність наводить на думку, що ця ознака є загальною, притаманною всім.

Але повторюваність може бути як неминучою, так і випадковою. Ця обставина ускладнює пізнання загального. Повторюваність ми спостерігаємо завжди, коли ознака належить усім предметам класу. Але ми можемо спостерігати повторюваність і тоді, коли ознака не є загальною, а належить лише деяким предметам класу, котрі потрапили до сфери нашого спостереження. З яким характером повторюваності ми маємо справу в кожному конкретному випадку — неминучою чи випадковою, нам невідомо. Тому повторюваність фактів, явищ обґрунтовує тільки імовірність індуктивного висновку, але не достовірного. Висновок в індуктивному умовиводі може бути достовірним лише в тому випадку, коли до повторюваності приєднується якась інша основа, така, котра неминуче призводить до достовірності. Ці основи розглядаються при характеристиці окремих видів індуктивних умовиводів.

10.2. Індукція в судовому пізнанні

Індукцію не можна розглядати як умовивід тільки про клас предметів. Нерідко у процесі пізнання узагальнюючий висновок висловлюється не про клас предметів, а про один одиничний предмет на основі знання окремих його властивостей, ознак.

За логічною структурою такі індуктивні умовиводи не відрізняються від індукції про клас предметів. Тільки за сновки в них перелічують не окремі екземпляри класу, а сторони досліджуваного предмета. Висновок є судженням про предмет або явище в цілому. Такого характеру індуктивні умовиводи мають місце, зокрема, в судовому пізнанні.

Предметом судового дослідження є, як правило, конкретне одиничне явище, подія — злочин чи інше правопорушення. Юридична подія складна, вона має багато сторін, ознак.

Злочин, наприклад, є завжди певною подією у формі діяльності чи бездіяльності. Скоєння злочину пов'язане з тим, що він залишає сліди в зовнішньому світі і в свідомості оточуючих людей. Ці сліди, виявлені слідчим і судом, є фактами, на основі котрих відновлюється загальна картина злочину, робиться висновок про те, що скоєно, яка злочинна подія мала місце в дійсності і хто її скоїв.

Відновлення цілісної картини злочину є процес індуктивний, до загального йдуть від окремих, одиничних фактів. Індуктивний умовивід будується так. У ході судового дослідження встановлюють, що кожен факт, що є ознакою злочинної події, пов'язаний з однією й тією ж особою (або групою осіб). На цій підставі робиться висновок, що злочинна дія в цілому знаходиться у зв'язку з даною особою і саме ця особа скоїла злочин.

Приклад. У колективному господарстві “Зоря” було викрадено з току велику кількість зерна. У ході попереднього слідства встановлено такі факти:

1. На відстані 500 метрів від току було виявлено два мішки з зерном.

2. Від цього місця до лісозахисної смуги вела малопримітна стежина, на котрій були виявлені зерна пшениці.

3. У лісозахисній смузі, куди вела стежина, було виявлено кілька дерев із зів'ялим листям. Огляд дерев показав, що вони не мають коріння, спиляні і ввіткнуті у скопану землю.

4. Під деревами були виявлені ями, а в ямах понад дві тонни зерна. Біля ями було знайдено лопату.

5. Оглядом мішків, виявлених неподалік від току, було встановлено, що на одному з них наявні латки, на внутрішнім боці яких виведені літери “КСФ” і “КНГ”, написані кольоровим олівцем.

6. Житель села М., допитаний як свідок, показав, що він останніми днями неодноразово бачив, як сторож току К. ходив до лісозахисної смуги з пилкою-ножівкою і лопатою.

7. Той же свідок, оглянувши лопату, виявлену в лісозахисній смузі, упізнав її як таку, що належить сторожу току К.

8. Під час обшуку у К. було знайдено під стіжком сіна пилку-ножівку. На пропозицію видати пилку, зроблену слідчим перед проведенням обшуку, К. відповів, що він пилки не має.

9. Літери “КСФ”, написані на мішку, відповідають ініціалам К. Семена Федоровича і літери “КНГ” відповідають ініціалам його дружини К. Надії Гаврилівни.

10. Графічна експертиза дійшла висновку, що літери “КСФ” виконані Семеном Федоровичем К., а літери “КНГ” — його дружиною, Надією Гаврилівною К.

11. Криміналістична експертиза встановила за стволами спіяних дерев, що дерева могли бути спіяні пилкою-ножівкою, виявленою у К.

12. Агрономічна експертиза встановила, що зерно, знайдене в мішках і ямах, за своїми ознаками схоже із зерном, яке знаходиться в буртах на току господарства “Зоря”¹.

На підставі переліку фактів, узятих за взаємозв’язком, був зроблений висновок, що крадіжка зерна з току колективного господарства “Зоря” скоєна сторожем току К.

У цьому умовиводі засновки перелічують окремі факти, котрі є ознаками розслідуваної злочинної події. Кожен із наведених фактів пов’язаний з однією й тією ж особою — сторожем К. У висновку йдеться про злочин у цілому, про те, що він скоєний сторожем К.

10.3. Спостереження та експеримент

Індукція пов’язана зі спостереженням і експериментом. Перш ніж робити узагальнюючий висновок про якийсь клас предметів, необхідно знати окремі предмети цього класу. Методами вивчення окремих предметів, часткових випадків, фактів є спостереження і експеримент.

Спостереження — це вивчення у тому вигляді, в якому вони відбуваються та існують насправді.

Під час спостереження предмети вивчаються в їх природному стані. Спостерігаючий не втручається у хід подій, не змінює процес їх перебігу. Так, під час слідчого огляду і в початковій його стадії усі об’єкти досліджуються у тому вигляді, в якому їх застає слідчий. Ніякі зміни в обстановці не робляться, речі з їхніх місць не зсуваються, до предметів, як правило, не доторкуються. Слідчий і особи, котрі з ним знаходяться, тільки уважно розглядають усі предмети, їхні ознаки, стан і розташування.

Спостереження відрізняються від звичайного сприймання. При простому сприйманні людина не ставить перед собою якоїсь мети, вона оглядає те, що діє на її органи чуття. Спостереження ж — це сприймання цілеспрямоване, активне. Воно завжди проводиться з раніше визначеною метою. Спостерігаючи явище, ми маємо на увазі завдання — знайти певні факти, зв’язки та відношення між ними.

¹ Приклад взято з книги: *Винберг А. И., Миньковский Г. М., Рахунов Р. Д. Косвенные доказательства в советском уголовном процессе. — М., 1956. — С. 50—51.*

Цілеспрямованість спостереження дає змогу виявити такі предмети, явища, факти, котрі можуть бути не помічені під час звичайного сприймання. Спостереження під час розслідування кримінальних справ зводяться головним чином до пошуків різноманітних предметів і слідів злочину. Нерідко слідчому доводиться шукати сліди злочину, навмисне замасковані або приховані злочинцем.

У природничих науках при спостереженні широко користуються приладами та інструментами, котрі розширюють сферу спостереження, дають змогу сприймати предмети і явища, недоступні безпосередньо органам чуттів.

У судовому дослідженні спостереження проводиться за допомогою різноманітних науково-технічних засобів. Використання криміналістичної техніки значно розширює сферу безпосереднього спостереження, створює можливість виявити такі сліди злочину, котрі звичайному сприйманню не доступні.

Спостереження — засіб здобування знання про окремі предмети, явища. Спостерігаючи факти, ми висловлюємо про них судження. Ці судження стають потім засновками індуктивних умовиводів.

Експериментом називається умисний виклик або зміна якогось явища з метою його спостереження за найсприятливіших умов.

Спостереження дає змогу виявити у явищі лише те, що безпосередньо відкривається нашим органам чуттів або приладом, котрим ми користуємося. Під час спостереження явище вивчається в своїх природних умовах у незмінному вигляді.

В експерименті вивчається навмисно відтворене або змінене явище. Під час експериментального вивчення дослідник втручається у процес перебігу явища. Експеримент створює можливість вивчити явище за різноманітних умов, схожих на ті, в котрих воно відбувається при природному розвитку, і за умов, несхожих на природні. Експеримент розширює рамки спостереження, створює нові, зручніші умови для всебічного спостереження предмета або явища, дає змогу багаторазово повторювати дослід. Експеримент створює можливість увести до складу умов досліді якусь нову обставину для того, щоб простежити її вплив на явище, котре вивчається, ізолювати явище від побічного впливу, простежити дію уведеної обставини у найчистішому вигляді. Завдяки експерименту можна виявити такі властивості в предметах, які в природних умовах виявити досить важко або зовсім неможливо.

Експеримент ніколи не ставиться наосліп. Перш ніж проводити експеримент, необхідно з'ясувати його мету. Експериментатор має знати, що досліджується і для чого, з якою метою ставиться експеримент. За допомогою експерименту здобувають знання про окремі явища, факти, котрі надалі можуть служити засновками в індуктивному умовиводі.

Експерименти широко застосовуються в природничих науках. Ними часто користуються також і в судовому дослідженні. Слід тільки мати на увазі, що під час розслідування і розгляду судових справ не всякий факт може бути перевіреном за допомогою експерименту.

10.4. Повна індукція

Повною індукцією називається умовивід, у якому загальний висновок про клас предметів робиться на основі вивчення всіх предметів цього класу.

Приклад. На місці скоєння злочину виявлено шість стріляних гільз. Експертизою встановлено:

Гільза № 1 відстріляна із пістолета ТТ зразка 1933 р. № 476.

Гільза № 2 відстріляна з того ж пістолета.

Гільза № 3 — теж.

Гільза № 4 — теж.

Гільза № 5 — теж.

Гільза № 6 — теж.

Отже, всі гільзи, виявлені на місці злочину, відстріляні з пістолета ТТ зразка 1933 р. № 476.

Другий приклад. Слідчий, опитавши усіх нічних сторожів колективного господарства "Світанок", кожен з яких засвідчив, що він не бачив автомобіля, котрий цієї ночі проїздив по двору господарства, зробив узагальнюючий висновок: "Жоден із нічних сторожів господарства "Світанок" цієї ночі не бачив автомобіля".

У вигляді схеми умови від повної індукції можна записати так:

$$\begin{aligned} S_1 &\in P \\ S_2 &\in P \\ S_3 &\in P \\ S_4 &\in P \\ S_5 &\in P \end{aligned}$$

S_1, S_2, S_3, S_4, S_5 вичерпують клас предметів S .

Отже, всі $S \in P$.

Повна індукція складається із засновків і висновку. Розрізняють засновки подвійного типу. 1. Засновки, у котрих виражені судження про окремі факти, їх у повній індукції стільки, скільки налічується предметів, що складають даний клас. 2. Один із засновків у повній індукції є судження, у котрому виражено знання про те, що перелічені предмети вичерпують собою клас досліджуваних предметів. У практиці мислення цей засновок звичайно не висловлюється, а мається на думці.

Повна індукція дає висновки не ймовірні, а достовірні. У цьому важлива перевага повної індукції. Основою достовірності висновків є те, що засновки у повній індукції вичерпують клас предметів.

Повна індукція застосовна не завжди. Вона можлива лише в тих випадках, коли кількість предметів, що складає клас, невелика, чітко обмежена і всіх їх можна вивчити.

У розумінні повної індукції серед логіків не існує єдиної думки. Розбіжності відбуваються щодо двох основних питань, а саме — питання логічної природи повної індукції про те, до яких умовиводів вона відноситься: індуктивних чи дедуктивних, та питання про те, чи дає повна індукція нове знання.

Одні логіки розглядають повну індукцію як правомірний вид індуктивних умовиводів. Інші, наприклад, вважають, що повна індукція — це несправжня, така, що здається індукцією, а по суті — це дедукція. Таке твердження робиться на тій підставі, що в повній індукції висновок не поширюється на нові, не розглядувані в засновках предмети, що в повній індукції ми не виходимо у висновок за межі того, про що йдеться у засновках.

Дійсно, у повній індукції висновок про клас предметів робиться на основі вивчення всіх предметів класу, висновок стосується тільки тих предметів, за якими ми спостерігаємо. У цьому полягає одна з особливостей повної індукції. Але в основі поділу умовиводів на дедуктивні та індуктивні знаходиться спрямованість ходу думки, а не те, чи виходимо ми у висновок за межі того, що дано в засновках, чи ні. У дедукції рух думки здійснюється від загального до окремого, від більш загального до менш загального. У дедукції до нового знання ми приходимо внаслідок докладання якогось знання до окремого предмета або частини предметів. Вихідним у дедукції є загальне, поширивши яке на одиничне, ми здобудемо нове знання про цей одиничний предмет.

В індукції рух думки здійснюється від окремого, одиничного до загального. Вихідним тут є не загальне, а окреме, через котре ми приходимо до знання загального. Чи буде загальне одержане шляхом вивчення всіх елементів класу, чи тільки частини їх — принципового значення не має. Хід думки і в тому, і в іншому випадку той самий. Отже, логічна природа повної і неповної індукції одна й та ж. Вони відрізняються одна від одної тільки структурою, пізнавальною роллю і сферою застосування. Тому повна індукція є умовиводом не дедуктивним, а індуктивним.

Не можна також погодитися з думкою про те, що повна індукція, оскільки у її висновках досліджувана ознака не поширюється на нові предмети, нібито не дає нового знання. Із того факту, що в умовиводах повної індукції розглядувана ознака не переноситься на нові предмети, ще не можна робити висновок про те, що у висновку повної індукції немає нічого нового. Висновок повної індукції — це не просто підсумовування засновків, а судження про клас у цілому, знання загального, тим часом, як ми мали знання лише про окремі предмети класу.

Завдяки тому, що повна індукція дає достовірні висновки, вона використовується в доказах. У судовій практиці, і особливо в експертизі, вона застосовується досить широко. Більше того, під час дослідження деяких об'єктів узагальнюючі висновки експертом можуть бути зроблені тільки у формі повної індукції. Так, експерт не може дійти висновку про характер дробу всієї партії патронів, що надійшли на дослідження, на підставі вивчення лише деякої частини їх. Дослідженими мають бути всі патрони. Так само, якщо на дверях наявні сліди злому, то експерт може зробити висновок про те, яким знаряддям нанесені наявні пошкодження, тільки на підставі дослідження усіх слідів і не може зробити певного висновку, вивчивши лише частину їх.

10.5. Неповна індукція

Неповною індукцією називається умовивід, у якому загальний висновок виводиться із засновків, котрі не охоплюють усіх предметів класу.

У повній індукції засновки вичерпують усі випадки явища, котре вивчається. У неповній індукції загального висновку про клас предметів ми доходимо на основі вивчення

тільки якоїсь частини предметів цього класу. Індукція називається неповною саме тому, що клас предметів, про який ми висловлюємо узагальнюючий висновок, досліджується нами не повністю.

Приклад. Під час обшуку в гр-на Сидоренка було вилучено 60 шерстяних дамських кофточок. Сім кофточок мали етикетки фабрики “Червона нитка”. На цій підставі було зроблено гаданий висновок про те, що “Всі кофточки, вилучені у Сидоренка, виготовлені фабрикою “Червона нитка”.

У цьому умовиводі висновок про всі виявлені та вилучені кофточки зроблений на підставі знання частини вилучених кофточок

Особливість неповної індукції полягає в тому, що те, що нам відоме про частину предметів класу, ми поширюємо на увесь клас, на всі його предмети. У неповній індукції знання з вивчених фактів переноситься на факти, котрі не вивчалися; ознаку, яка належить предметам, що спостерігалися, ми приписуємо і тим предметам даного роду, котрі не були об’єктом нашого спостереження. Ця властивість неповної індукції досить важлива для пізнання.

Як відомо, основна маса явищ має незчисленну кількість окремих екземплярів. Вивчити їх усіх практично неможливо. Отже, узагальнюючого висновку про клас предметів у таких випадках ми можемо дійти на основі пізнання лише частини предметів класу. Неповна індукція і є тією формою умовиводу, в якій проходить наше мислення при пізнанні таких явищ.

Неповна індукція широко використовується в будь-якій галузі знання. Вона є неодмінною формою пізнання в судовому дослідженні.

Приклад. У справі про вбивство громадянина М. було встановлено такі факти: 1. Обвинувачуваний К. був зацікавлений у вбивстві М. і підшукував способи і можливості для цього. Він двічі робив замах на життя М.; 2. У день убивства обвинувачуваний К. поїхав до лісу вслід за М.: той поїхав туди на полювання; 3. Труп М. було знайдено в тому ж лісі. Біля трупа виявився гребінець обвинувачуваного К.; 4. На одязі трупа виявлені плями крові, що збігаються з групою крові обвинувачуваного К., а на одязі К. знайдені плями крові, яка за групою збігається з кров’ю вбитого; 5. Вдома у обвинувачуваного К. під час обшуку було знайдено пістолет зі слідами нещодавно зробленого пострілу.

Досліджуючи кулю, вийняту з трупа, і кулю, одержану від експериментального пострілу з названого пістолета, експерт дав категоричний висновок, що куля, вийнята з трупа, була вистріляна із пістолета, знайденого під час обшуку в К.

6. На нікельованій пряжці пояса, знятого з трупа М., виявлено засохлий кривавий відбиток пальця, котрий, як встановлено експертизою, було залишено вказівним пальцем правої руки К.

На підставі цих фактів суд дійшов висновку, що вбивство гр-на М. скоїв обвинувачуваний К.

Висновок суду про винуватця злочину буй зроблений за допомогою неповної індукції. Повна індукція тут не застосована. Вона взагалі не може бути використана при розв'язанні питання про те, що вчинено, який злочин має місце у даному випадку, оскільки відновити злочинну подію в усіх її деталях практично неможливо.

На стадії порушення кримінальної справи, коли слідчий має мінімальну кількість фактів і обставин, які стосуються справи, узагальнюючий висновок про злочинну подію в цілому може бути зроблений тільки у формі неповної індукції.

Розрізняють такі види неповної індукції: *індукція через простий перелік, індукція через відбір фактів і наукова індукція.*

10.6. Індукція через простий перелік

Індукція через простий перелік — це такий умовивід, у якому загальний висновок про клас предметів робиться на тій підставі, що серед спостережуваних фактів не траплялося жодного, який би суперечив узагальненню.

Сутність індукції через простий перелік полягає в тому, що зі спостереження повторюваної ознаки в ряді однорідних фактів (предметів, явищ) при відсутності суперечливого цій повторюваності випадку робиться загальний висновок про належність даної ознаки усім предметам (фактам) цього ж роду.

Повна назва індукції цього виду — індукція через простий перелік, де не трапляється суперечного випадку (*inductio per enumerationem simplicem, ubi non reperit instantia contradictoria*); її називають також *популярною індукцією.*

Схематично індукція через простий перелік відбувається так. Спостерігаючи окремі одиничні предмети якогось роду,

ми помічаємо в одного, другого, третього і т. д. однакові ознаки. Предмети, котрі не мають виділених ознак, у ході спостереження нам не трапились. На цій підставі робимо висновок про те, що всі предмети даного роду мають ці ознаки.

Приклад:

Це — горить,

це — горить,

це — горить.

Це, це і це з дерева.

Отже, все що з дерева — горить.

Другий приклад:

Петренко не знав потерпілого.

Іваненко не знав потерпілого.

Сидоренко не знав потерпілого.

Петренко, Іваненко, Сидоренко — свідки у справі.

Отже, всі свідки у справі не знали потерпілого.

Ще приклад. Викрадені речі знайдені у Петренка. Знаряддя злочину (ломик) теж виявлено у Петренка. Якщо на підставі цих двох фактів (судження про факти) буде зроблено висновок про те, що цей злочин скоїв Петренко, то такий висновок є індукція через простий перелік.

Індукція через простий перелік значно розширює наші знання, вона має великий ступінь узагальнення. До висновку про цілий клас предметів ми можемо прийти на основі спостереження найнезначнішої кількості окремих екземплярів цього класу. Інколи узагальнюючий висновок висловлюється в результаті спостереження всього двох предметів. У цьому перевага даного виду індуктивних умовиводів.

Але індукція через простий перелік не дає нам достовірних висновків, її висновки *тільки імовірні*. Зумовлено це тим, що висновок в індукції через простий перелік виявляється мало обґрунтованим.

Основою висновку в індукції через простий перелік є повторюваність однорідних фактів при відсутності серед них суперечного випадку. Ми приписуємо ознаку, виявлену в певній частині предметів, усім предметам класу тільки на тій підставі, що не трапилося жодного предмета, котрий не мав би цієї ознаки. Іншого обґрунтування висновку у цих умовиводах не має. Але те, що нам не трапилося суперечливого випадку, може свідчити про зовсім різне. Суперечливий випадок може не трапитись тому, що виділена ознака дійсно

належить усім предметам, є їх загальною ознакою. Але суперечливий випадок не трапляється і тому, що до сфери нашого спостереження випадково потрапили всі ті предмети, котрі тільки й мають цю ознаку, і якби ми продовжували наше спостереження, то суперечливий узагальненню випадок обов'язково трапився б.

Отже, відсутність суперечливих фактів само собою не є доказом того, що вони взагалі не існують. Вони можуть не існувати, але можуть і існувати. Тому висновок, що в ході спостереження не трапилося фактів, суперечливих узагальненню, є тільки імовірним.

Індукція через простий перелік дає висновки різного ступеня ймовірності: від найменшої до найбільшої. Ступінь ймовірності залежить від кількості вивчених фактів. Висновок, зроблений на основі спостереження досить малої кількості фактів, що потрапили першими, буде завжди мало ймовірним.

Навпаки, висновок, добутий унаслідок вивчення значної кількості випадків, буде більш імовірним. Тут діє принцип: *щоб висновок мав більше ймовірності, необхідно розглянути якомога більшу кількість випадків.*

Індукція через простий перелік вважається найненадійшим висновком індуктивних умовиводів. Скільки б явищ не було охоплено спостереженням, завжди залишається можливість натрапити на факт, суперечливий узагальненню. І якщо він трапляється, то висновок, який мали раніше за істинний, стає помилковим. Це не означає, проте, що індукція через простий перелік зовсім непридатна для наукового пізнання. Історії науки відомо чимало випадків, коли висновки, котрі стали пізніше науковими положеннями, були здобуті спочатку у формі індукції через простий перелік.

Популярна індукція не може застосовуватися у науці як форма доказовості. Істинність доказуваного положення можна обґрунтувати тільки достовірними судженнями. Достовірність впливає тільки із достовірності і не може бути виведена з ймовірності. Тому за допомогою індукції через простий перелік, висновок котрої тільки ймовірний, не можна довести істинність якогось положення. Але всюди, де справі пізнання сприяють імовірні положення, індукція через простий перелік знаходить широке застосування. Великої користі популярна індукція надає на перших ступенях пізнання явищ, коли ще бракує достатнього матеріалу для достовірних висновків, але є факти, котрі дають змогу висловити узагальнюючий висновок про клас предметів у формі припущення.

10.7. Індукція через простий перелік у судовому дослідженні

Індукція через простий перелік широко використовується у судовому дослідженні. Але тут вона має деякі особливості, зумовлені специфікою пізнання під час розслідування і розгляду кримінальних справ. Ці особливості полягають ось у чому. Підставою для узагальнюючого висновку в індукції через простий перелік є відсутність суперечливого факту. Висновок розглядається доти, доки не трапиться суперечливий випадок. Але як тільки під час спостереження виявляється факт, який суперечить узагальненню, здобутий висновок стає неспроможним, хибним. Якщо ж суперечливий факт трапляється перед тим, як ми маємо намір зробити узагальнюючий висновок, але ще не зробили його, то він уже не може бути зроблений.

У судовому ж дослідженні узагальнюючий висновок за допомогою індукції через простий перелік може бути зроблений і в тому випадку, коли трапився факт, суперечливий узагальненню (висунутій версії). Наявність суперечливого факту ще не є підставою до того, щоб вважати висунуту версію помилковою, а в тих випадках, коли версія ще не сформульована — підставою до того, щоб намічену версію не висувати. Зумовлено це тим, що при висуванні версії (узагальненні) слідчий (суддя) може не знати, що є суперечливим фактом, чи є він дійсно суперечливим узагальненню фактом, чи його версії здаються тільки суперечливими.

Суперечливий факт може мати різноманітну природу.

1. Факт може бути спеціально створений як суперечний до об'єктивно правильної версії (узагальнення). Під час скоєння злочинів злочинці й інші зацікавлені особи для того, щоб спрямувати слідство хибним шляхом, часто створюють різноманітного роду факти: підкидають викрадені речі або знаряддя злочину іншим особам, змінюють обстановку на місці скоєнного злочину. Заручаються хибними свідченнями свідків чи документами і т. д. Такі факти, природно, постають на початку досліджування як такі, що суперечать іншим фактам у справі і версії в цілому.

2. Факт може лише на перший погляд видатися суперечливим, а насправді не бути таким.

3. Той чи інший факт, який сприймається як суперечливий для узагальнення, може виявитися нейтральним, тобто

існуючим насправді, але не пов'язаним зі злочином і не бути ознакою злочинної події.

4. Факт може бути дійсно суперечливим узагальненню. Яким є суперечливий факт у кожному конкретному випадку, чи справді він суперечить узагальненню, чи суперечність ця гадана, тимчасова, слідчий або суддя на початку судового дослідження можуть і не знати. Дійсна природа факту встановлюється під час розслідування справи. Але це не означає, що доти, доки не буде з'ясований істинний характер суперечливого факту, не можна робити на підставі зібраних фактів узагальнюючих висновків, висувати версії. Така умова перешкоджала б швидкому й успішному розслідуванню кримінальних справ. Тому в судовому дослідженні умовиводи у формі індукції через простий перелік при наявності суперечного узагальненню факту не тільки обґрунтовані логічно, а й практично виправдані.

Приклад. Під час розгляду справи про крадіжку грошей із торгової палатки були зібрані такі факти:

- 1) Факт крадіжки грошей.
- 2) Продавець палатки Л. бачила, як злочинець вибіг із палатки.
- 3) За ознаками, повідомленими Л., працівниками міліції було затримано гр-на Г.
- 4) Г. був упізнаний Л. як особа, що вибігла з палатки.
- 5) Свідок Б. засвідчив, що він бачив Г., котрий біг від палатки.
- 6) Свідки Р., Я. і А., а також мати й брат підозрюваного Г. посвідчили, що в момент скоєння злочину (о 10-й ранку) Г. перебував у квартирі Р.
- 7) Г. категорично заперечував свою участь у крадіжці і повідомив, що крадіжку грошей з палатки вчинив Ф.
- 8) Допитаний Ф. заявив, що крадіжку скоїв він, а не Г.

Останні два факти суперечили висновку про те, що крадіжку вчинив Г., проте така версія була висунута. У ході подальшого розгляду справи було встановлено, що ці два факти були спеціально створені зацікавленими особами для того, щоб спрямувати слідство на хибний шлях.

Індукція через простий перелік може бути використана лише на початку судового дослідження для висунання версій і різноманітного виду пропозицій (здогадів). Для здобуття ж кінцевих висновків слідства й суду, котрі мають бути тільки достовірними, індукція через простий перелік незастосовна. Доводження у судовому дослідженні не може відбуватися у формі індукції через простий перелік. Проте в судовій прак-

тиці іноді мають місце випадки, коли кінцеві висновки (наприклад, вирок чи ухвала) виявляються побудованими за допомогою індукції через простий перелік, що призводить до судової помилки. Це буває, як правило, тоді, коли ігноруються факти, які суперечать висунутій версії, коли не рахуються з наявністю суперечливих фактів, не беруть їх до уваги, або не помічають, або не шукають їх.

10.8. Індукція через відбір фактів, які виключають випадкові узагальнення

Індукція через відбір фактів, які виключають випадкові узагальнення, є неповною індукцією, висновку про клас у цілому ми доходимо на підставі знання частини предметів класу.

Висновки в цій індукції, як і в індукції через простий перелік, ґрунтуються на повторюваності фактів за відсутності випадків, що не узгоджуються з узагальненням. Але в індукції через відбір фактів до цієї основи додається одна суттєва умова, завдяки якій види стають обґрунтованішими. Такою умовою є *відбір фактів*.

В індукції через простий перелік узагальненого висновку доходять унаслідок спостереження фактів, що трапилися першими, шляхом вивчення явищ, взятих поспіль. Такий метод дослідження містить можливість узагальнення на основі фактів, що збіглися випадково. Цей прорахунок індукції через простий перелік може бути певною мірою зменшений завдяки збільшенню кількості вивчених предметів. Чим більша кількість предметів класу буде охоплена спостереженням, тим більша впевненість у тому, що повторюваність ознаки (факту) не випадкова. Але збільшення кількості спостережуваних явищ виключає випадковий збіг фактів.

В індукції через відбір фактів висновок робиться на основі відібраних за певною системою чи випадкового збігу фактів взагалі й абсолютно. Можливість випадкового добору з маси явищ тих, котрі мають тільки виділену ознаку, теоретично теж залишається. Але завдяки тому, що досліджуються предмети, які не першими трапились, а предмети, спеціально відібрані за системою, раніше розробленою і перевіреною практикою, натрапити на випадковий збіг фактів практично неможливо. Важливого значення для обґрунтування висновків набуває система відбору фактів. Чим досконаліший метод відбору, тим більша ймовірність висновку. А науково роз-

роблені системи створюють можливість дійти висновків, що наближаються до достовірних.

Приклад. До магазину надійшли цигарки. Є підозра, що всі вони відволожені. Щоб перевірити якість усієї партії, досліджується не кожна пачка і не з одного ящика, а береться кілька пачок вибірково з різних ящиків і з різних місць ящика. Здобуті дані узагальнюються.

Індукцією через відбір фактів користуються часто при визначенні якості або сортності різних товарів, виробів, продуктів, при визначенні належності якоїсь ознаки більшій групі однорідних предметів, що зосереджені в одному й тому ж місці або в різних місцях тощо.

10.9. Наукова індукція

Науковою індукцією називається умовивід, в якому загальний висновок про всі предмети класу робиться на підставі знання необхідних ознак або причинних зв'язків частини предметів класу.

Наукова індукція — найдосконаліший вид індукції. В індукції через простий перелік висновки ґрунтуються винятково на повторюваності ознаки або факту за відсутності суперечливих випадків. Тут пізнання спрямоване на те, щоб установити належність предмету ознак і переконатися — скільки б предметів ми не охопили — виділена ознака повторюється. Далі констатації повторюваності ми не йдемо, не з'ясовуємо, чому ознака чи факт повторюється.

Повторюваність, як уже говорилося, наводить нас на висновок про те, що ознака є загальною, належить предметам класу, оскільки загальне неодмінно повторюється. Але не всяка ознака, що повторюється в ряді предметів, є загальною. Повторюваність у межах спостереження може бути зафіксована і в тому випадку, коли ознака не належить усім предметам класу, не є загальною, а притаманна тим предметам, котрі випадково нам трапились. На підставі лише однієї повторюваності ми ніколи не можемо знати, чи буде виділена ознака або факт стикатися і далі за межами нашого безпосереднього дослідження. Висновки індукції через простий перелік є мало обґрунтовані, вони тільки ймовірні, але не достовірні.

У науковій індукції висновок робиться на підставі встановлення того, що спостережувана ознака є *неодмінною, истот-*

ною ознакою предметів, що вивчаються. Тут для узагальнення висновку однієї повторюваності ознаки або факту недостатньо. Необхідно встановити, використовуючи метод наукового пізнання, що спостережувана ознака є ознакою істотною, неодмінною. Знання того, що спостережувана ознака є істотною, служить логічною основою висновку в науковій індукції, бо якщо ознака є істотною, то вона неодмінно належить усім предметам класу.

Наукова індукція дає висновки не тільки ймовірні, а й достовірні. Кількість вивчених предметів або фактів для висновку в науковій індукції значення не має. Висновок може бути зроблений на основі дослідження всього одного явища або одного факту. Так, установивши, що властивість металу проводити електрику — це неодмінна, суттєва властивість, роблять достовірний висновок про те, що всі метали електропровідні.

Наукова індукція пов'язана з різними методами наукового дослідження. Важливе місце у науковій індукції займають методи встановлення причинних зв'язків між явищами. До їх розгляду ми й перейдемо, з'ясувавши заздалегідь основні особливості причинного зв'язку.

10.10. Методи встановлення причинних зв'язків між явищами

Причинний зв'язок явищ

Предмети і явища навколишнього світу перебувають у зв'язку і взаємозумовленості. Однією з форм загального зв'язку є причинний зв'язок. Під *причинним зв'язком* розуміють такий зв'язок двох або більше явищ, коли одне з них неодмінно народжує інше. *Явище, котре викликає інше явище, називається причиною. А явище, народжене причиною, називається наслідком.* Наприклад, під час нагрівання тіла розширюються. Нагрівання є причиною, а розширення тіл — наслідком цієї причини.

Причинний зв'язок є об'єктивним зв'язком, він існує поза нашою свідомістю і незалежно від неї. Причинність є загальним універсальним зв'язком, у світі немає явищ, котрі б не мали своїх причин.

Пізнання причин явищ має певне значення для розуміння їхньої сутності, закономірностей розвитку. Встановити

причини — означає дати відповідь на запитання про те, чому явище відбувається, чим воно викликане, що знаходиться в його основі. Без з'ясування причин глибоке пізнання явищ неможливе. Але знайти причину явища — завдання нелегке, причина не лежить на поверхні явищ, не дана нам безпосередньо. Причина може бути визначена унаслідок глибокого і всебічного дослідження спостережуваного явища.

Пізнаючи причини явища, слід враховувати такі особливості причинного зв'язку.

1. Між причиною й наслідком існує *послідовність у часі*: спочатку виникає причина, а потім уже наслідок. Тому причину будь-якого явища необхідно шукати серед явищ, що передують йому. Явище ж, що виникло після спостережуваного явища, не може бути його причиною.

Але тимчасову послідовність явищ не можна ототожнювати з причинним зв'язком; те, що передує іншому, не обов'язково є його причиною; явище, котре виникло вслід за іншим, не обов'язково є наслідком цього явища. Так, за весною йде літо, за ніччю — день, і це зовсім не означає, що весна є причиною літа, а ніч причиною дня. Якщо ж просту послідовність явищ у часі приймати за причинний зв'язок, то допускаються логічної помилки, що дістала назви після цього, отже з цієї причини (*post hoc, ergo propter hoc*).

2. Чимало явищ викликаються не якоюсь однією певною причиною, а різними причинами. Наприклад, пожежа може стати наслідком умисного підпалу, або необережного поводження з вогнем, або несправністю електропроводки, або внаслідок удару блискавки. У таких випадках мають справу із сукупністю причин.

Під сукупністю причин розуміють такий причинний зв'язок, коли одне явище може бути викликане не якоюсь однією, а кількома причинами.

При сукупності причин визначити причину явища набагато важче, ніж тоді, коли явище викликане лише однією причиною. У судовому дослідженні це приводить до того, що необхідно не тільки встановити зв'язок явища з причиною, що його викликала, а й довести, що досліджуване явище не могло бути викликане ніякою іншою з можливих причин.

3. Чимало явищ є наслідком спільної дії двох або більше причин. У подібних випадках має місце змішування дій.

Змішування дій полягає в тому, що явище є наслідком спільної дії кількох причин.

Коли мають справу зі змішуванням дій, то слід встановити не тільки всі причини, а й роль кожної з них окремо. Для судової практики це положення означає, що треба, наприклад, не просто встановити всіх співучасників злочину, а й визначити роль кожного із співників.

Пізнання причинного зв'язку — це не якийсь одноактний момент, а складний багатогранний процес. Визначаючи причини явища, застосовують усі логічні засоби і способи пізнання. Але в окремих найпростіших випадках причинний зв'язок може бути установлений за допомогою певних логічних засобів, що дістали назву методів установлення причинного зв'язку або методів наукової індукції. Таких методів п'ять: *метод єдиної схожості, метод єдиної різниці, сполучений метод схожості і різниці, метод супутніх змін та метод остач (залишків).*

Метод єдиної схожості

Цей метод полягає ось у чому. Припустімо, ми відшукуємо причину якогось явища *a*. Із спостереження нам відомо, що явище *a* має місце за обставин *ABC*. Обставина *ABC* є складною, вона є сукупністю різних частин (елементів): *A, B, C*. Яка частина (елемент) цієї складної обставини (*A*, або *B*, або *C*) є причиною явища *a*, зі спостереження тільки одного випадку зв'язку *a* з обставиною *ABC* сказати не можна. Тоді ми ставимо перед собою завдання відшукати кілька випадків, коли існує явище *a*. Спостерігаючи, ми встановлюємо, що явище *a* має місце також за обставин *AD* і за обставин *AFD*.

Порівнюючи ці три випадки, ми виявляємо, що явище *a* має місце за обставин (*ABC, ADE, AFG*), котрі в усьому відмінні і лише в одному схожі — всі вони мають одну й ту ж обставину *A*. Оскільки обставини *B, C, D, E, F, G* не можуть бути причиною *a*, тому що явище *a* настає і за відсутності будь-якої з цих обставин, то робиться висновок, що причиною явища *a* є єдина схожа в усіх випадках обставина *A*.

Умовивід за методом єдиної схожості можна записати у вигляді такої схеми:

Випадки	Обставини, що спостерігаються	Явище, причину якого ми шукаємо
1	<i>ABC</i>	<i>a</i>
2	<i>ADE</i>	<i>a</i>
3	<i>AFG</i>	<i>a</i>

Отже, обставина *A* є причина явища *a*.

Приклад. В одній районній конторі зв'язку було три випадки вчинення крадіжки однаковим способом (цінності виймалися із страхових мішків без їхнього пошкодження): 4 серпня, 20 і 25 грудня. Слідство встановило, що в усіх трьох випадках пошту перевозив з однієї контори зв'язку до другої візник Сашков. Відправляли і отримували пошту в усіх трьох випадках різні особи: 4 серпня — Петренко й Іваненко, 20 грудня — Миколаєнко і Яковенко, 25 грудня — Ворона і Савченко. На цій підставі слідчий висунув версію про те, що крадіжка скоєна візником Сашковим.

У вигляді схеми цей умовивід можна записати так:

Випадки	Коло осіб, що мали відношення до відправки, перевезення та приймання пошти	Явище, яке спостерігається
4 серпня	Сашков, Петренко, Іваненко	крадіжка
20 грудня	Сашков, Миколаєнко, Яковенко	крадіжка
25 грудня	Сашков, Ворона, Савченко	крадіжка

Отже, крадіжка скоєна Сашковим.

Застосування методу єдиної схожості складається з трьох послідовних етапів.

1. Перш за все встановлюються всі ті випадки, де наявне явище *a*, причину котрого ми з'ясовуємо.

2. Потім аналізується кожен випадок і виділяються обставини, за яких виникає явище *a*.

3. Після цього відшуковуються спільні для всіх цих випадків обставини, котрі і є причиною явища *a*, що нас цікавить.

Висновок за методом єдиної схожості ґрунтується на такому правилі: *якщо два чи більше випадків досліджуваного явища мають спільну лише одну обставину, а всі інші обставини різні, то ця єдина схожа обставина і є причиною цього явища.*

Метод єдиної схожості дає висновки не достовірні, а ймовірні. Ступінь імовірності висновку залежить від різних умов: а) від кількості розглядуваних випадків. Чим більше досліджено випадків, тим висновок буде більш імовірним; б) від глибини і ретельності дослідження усіх обставин, від точності встановлення того, що в усіх випадках схожою є тільки одна обставина; в) ступінь імовірності висновку за методом єдиної схожості залежить тільки від того, наскільки значні відмінності усіх інших обставин, крім того єдино схо-

жого, котре ми визначаємо як причину. Чим більше відмінностей в обставинах, тим імовірніше буде висновок про те, що причиною явища, яке нас цікавить, є та обставина, котра одна виявилася в усіх випадках однією й тією ж.

В умовиводах за методом єдиної схожості слід мати на увазі ще й таке. В одних випадках може бути, що взята за причину єдино схожа обставина сама є складною і причиною досліджуваного явища служить не вся обставина, а тільки якась його частина, котру й треба визначити. В інших випадках може виявитися, що взята за причину обставина діє не сама по собі, а спільно з іншими, тобто є лише частиною причини або однією з причин, а ми неправильно вважали її за єдину причину.

Метод єдиної схожості нерідко використовується у слідчій практиці для висування версій у справі.

Метод єдиної різниці

Метод єдиної різниці — це умовивід про причину явища, яке ґрунтується на порівнянні випадку, коли явище, котре вивчається, настає із випадком, коли це явище не настає. *Якщо випадок, у котрому досліджуване явище настає і випадок, у якому воно не настає, в усьому схожі й різні тільки в одній обставині, то ця обставина, наявна в першому випадку і відсутня у другому, і є причиною явища, що вивчається.* У вигляді схеми метод єдиної різниці записується так:

Випадки	Обставини	Явище, яке спостерігається
1	ABC	a
2	BC	—

Отже, обставина A є причиною явища a.

Прикладом умовиводу за методом різниці може бути висновок про вплив сонячного світла на забарвлення листя рослин. Порівнюючи рослини, схожі за всіх обставин і різні тільки за тим, що одна з них росте на сонячному світлі, а друга в темряві, помічають, що та, котра зростає на осонні, має зелене забарвлення, а та, що позбавлена сонячного світла, зеленого забарвлення не має. На цій підставі за методом різниці роблять висновок, що причиною зеленого забарвлення листя рослин є сонячне світло.

Метод різниці порівняно з методом схожості має ряд переваг, завдяки яким він є ціннішим, ніж метод схожості, і частіше застосовується у науковій і практичній діяльності людини. Переваги ці такі:

1. Якщо метод схожості пов'язаний, як правило, зі спостереженням, то метод різниці пов'язаний головним чином із експериментом. Тому висновки за методом різниці мають більший ступінь імовірності, ніж висновки, здобуті за методом схожості.

2. Використовуючи метод схожості, слід брати якомога менше випадків, коли явище настає. Застосовуючи ж метод різниці, досить знати два випадки, і збільшення кількості випадків не збільшує ступеня ймовірності висновку.

Метод різниці в судовій практиці застосовується досить широко. Особливо часто ним користуються в судовій експертизі, під час проведення слідчих експериментів, а також висування версій із кримінальних справ.

Приклад. У справі про крадіжку в продуктовому магазині, скоєну працівниками цього магазину, необхідно було встановити спосіб крадіжки. У слідчого виникло припущення, що продукти продавалися в магазині першим сортом, а після їх реалізації, позначений в накладних сорт товару змінювався з першого на другий. Перед експертизою було поставлене запитання: чи не дописані в накладних другі “палички” (штрихи) римської цифри “II”, якою позначається сорт товару? Висновок було зроблено за методом різниці. Оскільки при сполученні всіх написаних під копірку примірників накладних вони в усьому були схожі (збігалися тексти всіх граф і підписи) і тільки в одному відмінні — другі “палички” позначення сорту “II” не збігалися, то було зроблено висновок про те, що “палички” цифри “II” (єдина відмінність) не збігалися і є наслідком того, що вони написані не одночасно з усім реквізитом накладних, тобто дописані.

Сполучений метод схожості і різниці

Сполучений метод схожості і різниці є сполучення методу схожості і методу різниці. Умовивід за допомогою цього методу будується таким чином. Розглядаються ряди в усьому відмінні і тільки за однієї обставини схожі випадки, в яких досліджуване явище настає. Потім розглядають ряд випадків, у котрих те ж саме явище не настає і які відрізняються від випадків першого ряду тим, що в них відсутня схожа для першого ряду випадків обставина. Оскільки за наявності обставини, спільної для всіх випадків першого ряду, явище, котре вивчається, настає, а за відсутності цієї обставини у випадках другого ряду подібне явище не настає, то роблять висновок, що єдино схожа для випадків першого ряду обставина і є причиною явища, що вивчається. Схема сполученого методу схожості і різниці така:

	Випадки	Обставини, що спостерігаються	Явище, котре досліджується
I ряд випадків	1	ABC	a
	2	ADE	a
II ряд випадків	1	BC	
	2	DE	—

Отже, обставина А є причина явища а.

Загальне правило сполученого методу схожості і різниці формується так: якщо два чи більше випадків виникнення досліджуваного явища мають загальним лише одну обставину, а два чи більше випадків не виникнення цього явища мають загальним тільки відсутність тієї ж обставини, то ця обставина і є причиною явища, що вивчається.

Прикладом висновку про причини явища за сполученим методом схожості і різниці є такий. Експерт проводить кілька пострілів із пістолета ТТК-10375 на різній відстані, з різного положення, в різні об'єкти. Кулі при цьому щоразу дістають чимало різноманітних деформацій і слідів. Зіставляючи сліди, що лишилися на кулях, експерт виявляє слід а, котрий має місце на всіх кулях. Роблячи потім постріли із іншого пістолета тієї ж системи в ті ж об'єкти, на тій же відстані і в тім же положенні, експерт встановлює, що слід а на вистріляних із цього пістолета кулях відсутній. На цій підставі за сполученим методом схожості і різниці робиться висновок про те, що наявний на кулях слід а причинно пов'язаний з особливостями каналу ствола пістолета ТТК-10375.

Сполучений метод схожості і різниці дає висновок імовірніший, ніж висновок за кожним із цих методів окремо, тому в судовій експертизі для встановлення причинного зв'язку між явищами до цього методу вдаються досить часто.

Метод супутніх змін

Сутність методів супутніх змін полягає ось у чому. Припустімо, нам необхідно визначити причину явища а, котре спостерігається за обставин ABC. Якщо виявиться, що щоразу слідом за зміною обставини А за незмінністю всіх інших обставин (BC) змінюється також і явище а, котре вивчається, то можна дійти висновку, що явище а перебуває в причинному зв'язку з обставиною А. Схема методу супутніх змін:

$$\begin{aligned} A_1BC &= a_1 \\ A_2BC &= a_2 \\ A_3BC &= a_3 \end{aligned}$$

Отже, обставина A є причиною явища a .

Загальне правило методу супутніх змін формулюється так: якщо виникнення чи зміна одного явища щоразу неодмінно викликає певні зміни іншого явища, то обидва ці явища перебувають у причинному зв'язку одне з одним.

Приклад. Ще в давнину було помічено, що періодичність морських припливів і зміна їхньої висоти відповідає змінам у положенні Місяця. Найбільші припливи відбуваються в дні новомісяччя та повного Місяця, найменші — у дні квадратур (коли напрямок від Землі до Місяця й Сонця створює прямиий кут). На цій основі за методом супутніх змін був зроблений висновок про те, що морські припливи викликаються певним положенням Місяця.

За методом супутніх змін доводиться, наприклад, положення про те, що тертя є причиною сповільнення руху. Порівнюючи ряд випадків руху тіл, ми помічаємо, що чим більше тертя, тим більше уповільнення і, навпаки, чим менше тертя, тим менше сповільнення руху. Звідси робиться висновок, що уповільнення руху перебуває у причинному зв'язку з тертям.

Метод супутніх змін застосовується тоді, коли виучуване явище (a) не може бути цілком відокремлене від передуючої обставини (A). Так, під час вивчення припливів і відпливів морів аж ніяк не можна ізолюватися від Місяця, так само як не можна відокремити рух від тертя. Тому, вивчаючи подібні явища, користуються не методом розрізнення, а методом супутніх змін.

Метод остач

Метод остач є висновок про причину явища, який ми робимо на основі дослідження обставин, до складу яких, окрім відомих причин, що викликають уже відомі явища, входить ще якась невідома нам причина (обставина), що зумовлює те явище, причину котрого ми шукаємо.

Припустімо, що складне явище ac викликається обставинами AC і ще невідомою обставиною A . Знаючи, що частина явища ac викликається обставиною B , а частина c — обставиною C , ми робимо висновок, що частина a явища abc викликається обставиною A . Схема методів остач така:

Причиною явища *abc* служать обставини *ABC*. Частина *b* явища *abc* викликається обставиною *B*.

Частина *c* явища *abc* викликається обставиною *C*.

Отже, частина *a* явища *abc* перебуває у причинному зв'язку з обставиною *A*.

Загальне правило методу остач таке: якщо складне досліджуване явище (*abc*) викликається складною причиною (*ABC*), котра складається із сукупності однорідних передуючих обставин і ми знаємо, що деякі з цих обставин є причинами частини явища, то остача цього явища викликається останніми обставинами.

Яскравим прикладом висновку за методом остач відомим в історії науки було відкриття планети Нептун. Астрономами, спостерігаючи планету Уран, установили, що вона відхиляється у своєму русі від вирахованої орбіти. Спроба пояснити їх відхилення та впливи інших відомих на той час планет позитивних результатів не дала. Розрахунки показали, що ні інші планети, ні Сонце не є причиною спостережуваного відхилення орбіти Урана. Залишалось допустити тільки одне: наявна ще якась невідома планета, котра і впливає на рух Урана. Вирахувавши місцезнаходження цієї невідомої планети, вчені дійсно виявили незабаром нову планету, що дістала назву Нептун.

Метод остач широко застосовується в судовій практиці. Ним нерідко користуються, зокрема, для визначення кількості співучасників злочину.

Наприклад, під час скоєння крадіжки у гр-на А. злочинці проникли до будинку, зламавши віконне скло. На місці крадіжки були виявлені сліди пальців рук на скалках розбитого віконного скла і предметах обстановки, розкиданих злочинцями. Наступного дня за підозрою у скоєнні крадіжки були затримані М. і Н., котрі призналися у вчиненні злочину і заявили, що окрім них, ніхто в цьому злочині участі не брав. Криміналістичною експертизою було встановлено, що сліди рук на предметах обстановки дійсно залишені затриманими, але сліди рук на скалках скла не належали жодному з них. Це послужило підставою для висновку за методом остач про те, що в крадіжці брала участь ще одна особа. Нею, як установило потім слідство, виявився Л.

10.11. Зв'язок індукції і дедукції

Індукція і дедукція у процесі пізнання перебувають у нерозривному зв'язку і єдності. Проте в домарксистській філософії і логіці індукція і дедукція метафізично розвивалися і протиставлялися одна одній, одна форма умовиводу переоцінювалася за рахунок применшення ролі другої. Деякі логіки (так звані *всеіндуктивісти* — В. Уевель, Д. С. Мілль та ін.) абсолютували індукцію і заперечували пізнавальне значення дедукції, розглядали останню лише як момент індукції. Всеіндуктивісти вимагали в пізнанні йти тільки одним шляхом — від одиничного до загального, тому індукцію вони оголосили єдиним і безгрішним методом. Ця лінія веде до емпіризму в науці, заперечення ролі теорії і світогляду в цілому. Інші логіки, навпаки, возвеличували дедукцію і принижували індукцію, применшуючи роль досвіду, практики в пізнанні фактів дійсності і тим самим відривали мислення від об'єктивного світу, зводили пізнання до суто умогляду.

Індукція і дедукція — це дві нерозривні сторони єдиного процесу пізнання, обидві вони важливі і необхідні, одна без другої втрачає своє значення і не може служити дієвим знаряддям пізнання.

Без попередньої індукції не була б можлива ніяка дедукція. Щоб здобути дедуктивний висновок, треба мати загальне положення, більший засновок. Але загальне положення не дане нам у готовому вигляді, воно є результатом дослідження і узагальнення одиничних фактів. У формуванні загального положення або правила завжди так чи інакше бере участь індукція. Тому у відомому розумінні можна сказати, що індукція передує дедукції. У свою чергу, індукція неможлива без дедукції. В індуктивному узагальненні фактів завжди бере участь і дедукція: під час дослідження і потім узагальнення часткових фактів ми обов'язково орієнтуємося на те чи інше загальне положення. Так, щоб зробити загальний висновок про те, що всі метали проводять електрику на основі дослідження, наприклад, заліза, міді, цинку, олова, срібла, слід уже мати знання того загального, що всі перелічені хімічні елементи відносяться до класу металів. Саме таке узагальнення окремих фактів під час розслідування кримінальної справи припускає знання того, що зібрані факти відносяться до цієї злочинної події, є її ознаками. Щоб розібратися у зібраному фактичному матеріалі і зробити з нього узагальнюючий висновок, слід керуватися певною теорією, вихідними

принципами. Слідчий, наприклад, вивчаючи й узагальнюючи окремі факти під час розслідування злочину, обов'язково керується законом, положенням науки і судової практики. Просте індуктивне узагальнення фактів втрачає всякий смисл, якщо воно не пов'язується з їхнім глибоким теоретичним аналізом, не підтверджене раніше установленими і перевіреними на практиці іншими положеннями, законами науки.

Отже, не буває такого, щоб пізнання здійснювалося тільки індуктивно або тільки дедуктивно. Кожен більше чи менше складний мислений процес є завжди індуктивно-дедуктивним. Але в конкретному пізнавальному акті індукція і дедукція можуть по черзі виступати на перший план. Так, слідчий, маючи на початку розслідування кримінальної справи первісні факти — сліди злочину, має відтворити на їхній основі злочинну подію в цілому досить часто у формі індукції. Але, висловивши індуктивним шляхом припущення про те, що таке ця злочинна подія, ким вона вчинена, він неминуче користується потім дедукцією: з цього припущення виводить наслідки (інші факти — ознаки злочинної події), котрі перевіряють потім на практиці.

Те ж саме ми спостерігаємо, коли порівнюємо два такі моменти, як висування версії і юридичну оцінку (правову кваліфікацію) учиненого. Висування версії відбувається досить часто у формі індукції. Кримінально-правова кваліфікація учиненого — це процес дедуктивний і не може відбуватись у формі індукції. Але й тут індукція і дедукція не "вільні" одна від одної, не відірвані, а взаємопов'язані. Без дедукції не було б завершено процесу пізнання, який розпочався у формі індукції. У свою чергу, без попередньої індукції була б неможлива і дедукція

Розділ 11

АНАЛОГІЯ

11.1. Поняття і структура умовиводів за аналогією

Аналогією називається такий умовивід, в якому від схожості предметів в одних ознаках робиться висновок про схожість цих предметів і в інших ознаках.

Умовивід за аналогією відбувається так: якщо, порівнюючи два предмета, встановлюють, що предмет *A* має ознаки *abcd*, а предмет *B* має ознаки *abc*, то роблять здогадний висновок про те, що предмет *B* має й ознаку *d*.

Схематично структуру умовиводу за аналогією можна записати так:

A має ознаки *abcd*.

B має ознаки *abc*.

Отже, *B* має ознаку *d*.

Приклад. Під час розслідування кримінальної справи про пожежу на складі слідчим було встановлено, що пожежа виникла перед ревізією; у день пожежі завідувач складу був у від'їзді; на складі, через систематичні крадіжки, утворилася велика нестача товарів; пожежа виникла унаслідок навмисного підпалу складу сторонньою особою, котра отримала винагороду за підпал від завідувача складу. Розслідуючи іншу справу про пожежу на складі, слідчий установив, що тут, як і в першому випадку, пожежа виникла перед ревізією; у день пожежі завідувач складу був у від'їзді, на складі було виявлено велику нестачу товарів, яка виникла внаслідок крадіжок протягом тривалого часу; пожежа виникла в результаті навмисного підпалу. На підставі схожості названих ознак другого випадку з ознаками першого випадку висунуто припущення (версію) про те, що у другому випадку до пожежі на складі причетний завідувач складу.

Аналогія — це такий умовивід, у якому *рух думки відбувається від окремого до окремого*, від часткового до часткового. Вихідним знанням в аналогії є знання про окремий пред-

мет. За допомогою умовиводу за аналогією ознаки, що належать одному одиничному предмету, переносяться на інший одиничний предмет: у нашому прикладі ознака ("до підпалу складу причетний завідувач складу"), установлена під час розслідування одного випадку, перенесена на інший випадок. Аналогія, таким чином, є умовиводом від відомого до невідомого, її висновок є нове знання про окреме, здобуте шляхом опосередкування.

Аналогія, як і будь-яка логічна форма, є відображенням певних зв'язків і відношень предметів реальної дійсності. Можливість умовиводів за аналогією зумовлена необхідним, закономірним характером зв'язку ознак предметів. Якби між ознаками предмета не існувало якогось зв'язку і кожен предмет містив у собі сукупність випадкових властивостей і ознак, то від знання ознак одного предмета не можна було б перейти до знання ознак і іншого предмета. Але оскільки між ознаками предмета існує стійкий зв'язок і залежність, то від схожості двох предметів в одних ознаках природне припущення щодо схожості цих предметів і в інших ознаках. У багатовіковій практиці людина переконувалася, що якщо в одного предмета, котрий має ознаки *abc*, існує й ознака *d*, то й інший предмет, з ознаками *abc*, може мати ознаку *d*. Мільярди разів відображаючись, такий зв'язок предметів і їхніх ознак закріпився у нашій свідомості у формі умовиводу за аналогією.

Безпосередньою або логічною основою висновків за аналогією є таке положення: *якщо два предмети схожі в одних ознаках, то вони можуть бути схожими і в інших ознаках, виявлених в одному із порівнювальних предметів.*

Аналогія дає висновки не достовірні, а тільки імовірні. Пояснюється це тим, що порівнювані предмети, наскільки б вони схожими не були між собою, мають завжди подібні ознаки і відмінності. І може так трапитись, що ознака *d*, притаманна предмету *A*, є саме такою ознакою, котрою предмет *A* відрізняється від предмета *B* і тому предмет *B* її не містить. У такому випадку висновок "*B* має ознаку *d*" буде хибним.

Ступінь імовірності висновків в умовиводах за аналогією залежить від ряду умов:

1. Від кількості порівнюваних предметів. Чим більше встановлено подібних ознак у предметів, тим вищий ступінь імовірності висновку за аналогією. Але лише одна кількість ознак, що збігаються, не є вирішальною. Кількість ознак по-

рівнюваних предметів може бути значною, але якщо ці ознаки другорядні, випадкові, то аналогія буде хибною.

2. Тому однією з важливих умов підвищення ступеня імовірності висновку в аналогії є *характер* зіставляваних ознак. Чим більше схожих ознак і чим вони *істотніші*, тим імовірніший висновок. Висновок за аналогією тим цінніший, чим менше ознак, котрими різняться порівнювані предмети, і чим менше вони істотніші.

3. Третьою важливою умовою логічної переконливості висновку в умовиводах за аналогією є зв'язок *порівнюваних* ознак. Імовірність висновку тим більша, чим тісніше зв'язані між собою схожі ознаки (*abc*) і чим істотніший їхній зв'язок із ознакою (*d*), котра переноситься на досліджуваний предмет.

4. Ознака (*d*), що переноситься, має бути якомога однотипнішою з ознаками (*abc*), на основі котрих один предмет уподібнюється іншому.

5. Якщо предмет, стосовно якого ми робимо умовивід за аналогією, має ознаку, несумісну з тією ознакою, котра йому приписується, то аналогія неможлива.

Аналогія посідає важливе місце в науковому дослідженні. Особливо плідно використовується вона на початкових стадіях пізнання. Аналогія є одним із засобів логічного опрацювання фактичного матеріалу і висування гіпотез. Історії науки відомо чимало випадків, коли наукові висновки було здобуто за допомогою умовиводів за аналогією. Наприклад, за аналогією з хвилями на поверхні води було відкрито закони поширення звуку і світла; аналогія між поширенням теплоти і поширенням електрики дала змогу перенести порівняння, розроблені для явищ теплоти, на явища електрики; аналогія, проведена між рухом пружних кульок і рухом молекул газу, створила можливість врахувати тиск газу тощо.

Аналогія широко застосовується не тільки у природознавстві під час вивчення явищ природи, а й у суспільних науках під час вивчення явищ суспільного життя.

Дехто з логіків розрізняє *аналогію предметів* і *аналогію відносин*¹.

Під *аналогією предметів* розуміють такий умовивід, в якому вживаються *два одиничні предмети*, а переносною ознакою виступає властивість одного з цих предметів. Коли,

¹ Див.: Кириллов В. И., Старченко А. Д. Логика. — М., 1982. — С. 201.

наприклад, два порівнювані предмети мають групову схожість ознак і нову ознаку, виявлену в одного з предметів, переносять на другий предмет, то такий висновок буде мати аналогію предметів.

Аналогія відносин — це такий умовивід, у котрому уподібнюють один одному не два окремі предмети, а *два відношення між предметами*. Наприклад, Ф. Енгельс уподібнює відношення між формальною і діалектичною логікою відношенню між арифметикою і вищою математикою.

Розрізняють також *точну аналогію* і *просту (неточну) аналогію*.

Точною аналогією називають аналогію, у якій висновок робиться на основі знання того, що перенесена ознака (d) перебуває в залежності від ознаки схожості (abc).

Проста аналогія — це така аналогія, коли невідомо, чи перебуває перенесена ознака (d) в залежності від ознак схожості (abc) чи ні.

Точна аналогія дає висновки вищого ступеня ймовірності, що наближуються до достовірних, ніж проста аналогія, висновки котрої можуть бути найменшої ймовірності.

Аналогія є логічною основою висновків, здобутих за допомогою *методу моделювання*.

Метод моделювання полягає в тому, що при пізнанні певного об'єкта використовують другий об'єкт, що заміняє перший.

Об'єкт, що безпосередньо цікавить дослідника і заміняється другим об'єктом, називають оригіналом. А об'єкт, котрим заміняють оригінал, називають моделлю. Метод моделювання дає змогу вивчити предмет не безпосередньо, а опосередковано, через інший предмет (*модель*). Під час моделювання, як і в аналогії, знання з одного предмета (моделі) переносяться на другий предмет (*оригінал*). Логічною формою такого висновку є умовивід за аналогією. На основі належності моделі S ознак $abcd$ і належності оригіналу S^1 властивостей abc роблять висновок про те, що виявлена в моделі S властивість d теж належить оригіналу S^1 .

11.2. Аналогія в судовому пізнанні

Умовивід за аналогією використовується у судовому дослідженні досить широко. Слід, проте, мати на увазі, що аналогія застосовується не на всіх етапах судового пізнання, а тільки на початку судового дослідження, на стадії попереднього роз-

слідкування кримінальних і цивільних справ. На стадії ж розгляду справ у суді аналогія не застосовується.

Оскільки аналогія дає висновки тільки ймовірні, проблематичні, а не достовірні, то вона не може бути формою доказу. Висновки, здобуті за аналогією, не можна вважати доведеними. За аналогією не можна обґрунтувати винність обвинувачуваного, передати його під суд. Вирок, в основі якого знаходяться висновки за аналогією, визнається незаконним і підлягає скасуванню. За аналогією не може вважатися обґрунтованим жоден остаточний висновок у справі.

На стадії попереднього розслідування кримінальних справ аналогія поряд із дедукцією та індукцією є одним із найпоширеніших способів логічної обробки фактичного матеріалу і висування версій.

Найчастіше аналогія використовується під час розслідування кримінальних справ за способом їхнього скоєння. Схожість двох чи більше злочинів за способом їхнього скоєння є основою для висновку за аналогією про те, що всі ці злочини скоєні однією й тією ж особою (або однією групою осіб).

Приклад. Протягом кількох років у двох суміжних районах міста Л. мало місце кілька вбивств та пограбувань, схожих одне на одне за обставинами і способами скоєння. Цими схожими обставинами були такі: 1) всі вбивства скоєні в двох суміжних районах міста Л.; 2) злочинець чи злочинці в усіх випадках діяли вдень, зухвало, відкрито, раптово, жорстоко і без будь-якого приводу вбивати або намагалися вбити всіх осіб, котрі перебували в приміщеннях, на які вони нападали; 3) в усіх випадках метою вбивства було пограбування; 4) злочинці не гребували нічим, викрадаючи в окремих випадках цукерки, малоцінні речі, незначні суми грошей; 5) у чотирьох із п'яти випадків злочинець чи злочинці для вбивства застосовували пістолет ТТ; 6) усі вбивства були скоєні в будинках, окремо розташованих.

На основі схожості в усіх випадках перелічених ознак за аналогією дійшли висновку про схожість цих злочинів і в такій ознаці, як суб'єкт злочину, тобто висновок про те, що всі злочини скоєні однією й тією ж особою чи однією й тією ж групою осіб.

Важлива роль належить аналогії під час планування слідства. Тут вона застосовується як метод визначення того, які обставини і факти можуть мати відношення до цієї справи, і, отже, мають бути включені до плану розслідування.

Висновок про факти, що підлягають включенню до плану розслідування, роблять на основі схожості цієї кримінальної справи з кримінальними справами, раніше розслідуваними. Так, якщо під час розслідування справи про крадіжку в достатній кількості даних про те, що в магазині широко практикувався обман покупців продавцями, а утворені лишки присвоювалися, то слідчий, виходячи з досвіду розслідування подібних злочинів, включає до плану розслідування цієї справи такі факти, котрі мали місце під час скоєння уже розкритих злочинів, якщо в тих випадках доводилося проводити перевірку лічильників кас, штучних відділів магазину і т. д., то й під час розслідування цього злочину необхідно включити до плану розслідування перевірку таких фактів.

Взагалі у слідчій практиці аналогія має певне значення всюди, де є можливість порівняти на основі схожості ознак один злочин із іншим. Тому вдаються до аналогій під час розслідування кримінальних справ досить часто.

У правовій теорії і судовій практиці користуються такими поняттями, як *аналогія права* та *аналогія закону*.

Аналогія права — це поширення загальних принципів права на такі життєві факти і відносини, котрі не передбачені певною формою права. Так, у випадку відсутності закону, який регулює спірні відносини, суд застосовує закон, що регулює схожі відносини, а за відсутності такого закону суд виходить зі змісту законодавства. Аналогія права за своєю логічною структурою є висновком за аналогією та дедуктивним умовиводом. Як великий засновок при аналогії права береться те чи інше загальне положення права. Меншим засновком виступає конкретний випадок, непередбачений нормою права, але потребує правового врегулювання. Остаточний висновок — це висновок про даний конкретний випадок на основі загального принципу права.

Аналогія закону — поширення норми права, встановленої для одного виду відносин, на інші, не передбачені законом відносини, але схожі з тими, котрі врегульовані даною нормою права.

Аналогія закону за логічною структурою є умовиводом не дедуктивним, як аналогія права, а висновком за аналогією у власному розумінні цього слова. Аналогія закону в логічному відношенні є умовиводом за аналогією. Аналізуючи закон, переносять ознаку з одного випадку (передбаченого

законом) на інший випадок (непередбачений законом) на підставі схожості цих випадків у ряді інших істотних ознак.

Аналогія закону і аналогія права є методами поповнення прогалин права. Під прогалинами права розуміють відсутність у діючому праві норми права, під яку б підпадав даний випадок. Наявність прогалин у праві пояснюється тим, що жоден закон, яким би повним він не був, не може заздалегідь передбачити всю різноманітність явищ суспільного життя, що потребують правового регламентування. Тому, коли в праві відсутня стаття, на основі якої має бути врегульований існуючий у дійсності конкретний випадок, вдаються до аналогії права або аналогії закону. Аналогія права й аналогія закону застосовуються переважно в цивільному праві. У кримінальному праві аналогія права та аналогія закону неприпустимі, оскільки за діючим законодавством немає злочину, не передбаченого законом.

ДОВЕДЕННЯ І СПРОСТУВАННЯ

12.1. Поняття доведення

Будь-яке судження, висловлене про що-небудь, є або істинним або хибним. Тому воно може бути взяте за істину тільки після того, як ми переконаємося у його істинності.

В істинності деяких положень можна переконатися шляхом безпосереднього зіставлення їх із дійсністю, за допомогою органів чуттів, у процесі практичної діяльності. Так, щоб установити і перевірити істинність судження “Замок, на який замикалися двері будинку потерпілого, має сліди пошкодження”, досить оглянути цей замок.

Але переконатися в істинності того чи іншого положення безпосередньо не завжди можна. Так, істинність суджень про факти, що мали місце раніше, може бути встановлена і перевірена лише опосередковано, логічно, оскільки під час пізнання таких фактів вони вже не існують у дійсності і тому не можуть бути сприйняті безпосередньо. Не можна, наприклад, безпосередньо упевнитися в істинності таких суджень: “Потерпілий С. вбитий обвинувачуванним К.”; “Під час скоєння злочину обвинувачуваний знаходився на місці вчинення злочину”; “Організатором скоєного злочину був Т.” і т. д. Істинність подібних суджень установлюється і перевіряється не безпосередньо, а опосередковано, за допомогою умовиводів і логічних доказів.

Доведення — це процес думки, що полягає в обґрунтуванні істинності якогось положення за допомогою інших положень, істинність котрих установлена раніше.

Наприклад, нам треба довести істинність судження про те, що “Одержання хабара є дія суспільно небезпечна”. Для цього ми наводимо також два судження:

- 1) “Всякий злочин є діянням суспільно небезпечним”.
- 2) “Одержання хабара є злочин” — і виводимо з них за правилами категоричного силогізму істинність доводжуваного судження.

Доведення є умовивід. У нашому прикладі воно відбувається у формі одного умовиводу. У більшості випадків доведення є складними, вони складаються не з одного, а багатьох умовиводів.

Термін “доведення” уживається в кількох значеннях.

1. Під *доведенням* розуміють факти, за допомогою котрих обґрунтовується істинність того чи іншого положення.

2. Словом “доведення” позначають джерела даних про факти, наприклад літописи, оповіді очевидців, мемуари тощо.

3. Доведення — це процес мислення, логічний процес обґрунтування істинності одного судження за допомогою інших суджень. У формальній логіці термін “доведення” уживається саме в цьому значенні. Логіка вивчає доведення як мислений процес.

12.2. Логічне доведення і судовий доказ

У юридичній науці і практиці користуються такими термінами, як *доведення* і *судовий доказ*. Терміни ці виражають різні поняття.

Термін “доказ” у кримінальному процесі вживається у двох значеннях:

1. Словом “доказ” позначають *логічне доведення*.

2. Під “доказом” розуміють також доказові факти. “Доказами в кримінальній справі у визначеному законом порядку органи дізнання, слідчий і суд установлюють наявність або відсутність суспільно небезпечне діяння, винність особи, котра скоїла це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного розв’язання справи” (ст. 16 ОКС).

Джерела відомостей про факти (показання свідка, потерпілого, обвинувачуваного, висновок експерта тощо) називаються в карному процесі *засобами доказу*.

Судовий доказ — це специфічна форма пізнання істини під час розслідування і розгляду кримінальних справ. Судовий доказ не зводиться до логічного доведення, поняття ці не тотожні. Судовий доказ — поняття ширше, ніж поняття логічне доведення. Логічне доведення — це *розумова діяльність*, це розумовий процес обґрунтування однієї істини іншими істинами.

Судовий доказ — це не тільки логічний процес, не одна лише розумова діяльність. Судовий доказ — складна діяльність. Вона складається з ряду моментів: збирання, закріплення, перевірки й оцінки доказів. Окрім розумової діяльності, судовий доказ включає, таким чином, і практичну

діяльність. Логічне доведення становить лише одну зі сторін судового доказу — певний його момент. Судовий доказ — це не звичайне логічне доведення, а одночасний процес і пізнання істини, і її логічне доведення.

Але судовий доказ відрізняється від логічного доведення не тільки цим. Логічне доведення відбувається за законами і правилами однієї лише логіки. Судовий доказ здійснюється не тільки за законами діалектики, він підлягає також юридичним законам. Судовий доказ має чітко правовий характер. Це означає, наприклад, що суб'єктом судового доказу може бути не будь-яка особа, а тільки слідчий, прокурор, особа, що проводить дізнання, і суддя; факти дійсності стають доказовими фактами у судовій справі лише за умови, якщо вони здобуті із дотриманням норм процесуального права, і т. д.

12.3. Побудова доведення

Будь-яке доведення складається із трьох частин: *тези, аргументів (основи) і демонстрації (форми доказу)*. *Тезою доказу називається положення, істинність якого треба довести. Аргументом (основою) називаються ті судження, які наводяться для доведення тези. Демонстрацією (формою доказу) називається спосіб логічного зв'язку тези з основою.*

Теза доказу

Будь-який доказ припускає наявність доводжуваного положення (тези). Якщо відсутня теза, то й доводити нічого. Теза може бути сформульована як на початку доказу, так і в будь-який інший його момент. Позначають тезу по-різному, наприклад: “Положення, яке я доводжу, полягає ось у чому”: “Ось моя теза”; “Ось моє положення”; “Ось моя позиція” тощо. Часто якесь положення доводиться без посилання на те, що це теза. Теза висловлюється звичайно у формі категоричного судження, наприклад: “Підсудний Л. перебував вночі 15 серпня у квартирі потерпілої”; “Це не самогубство”, “Петренко співучасник підсудних К. і Р.” тощо. Але часто його формулюють у вигляді запитання: “Чи є причинний зв'язок між діями обвинувачуваного і їхніми наслідками?”; “Чи були в А. мотиви для самогубства?” і т. д.

У судовому пізнанні доведення, як правило, є складним; доводиться не одне, а кілька положень. У складному доказі слід розрізняти *основну тезу і підлеглі, часткові тези.*

Основною тезою називається положення, котрому підлягає обґрунтування ряду інших положень.

Часткова теза — це таке положення, котре стає тезою лише тому, що за її допомогою доводиться основна теза. Часткова теза, будучи доведеною, сама стає потім аргументом для обґрунтування основної тези.

Аргументи

Довести тезу — означає навести такі судження, котрі були б достатніми для обґрунтування істинності або хибності висунутої тези. Як аргумент для доказу тези може бути наведена всяка істинна думка, якщо тільки вона пов'язана з тезою, обґрунтовує її. Основними видами аргументів є такі: *факти дійсності, закони, аксіоми, визначення та інші, раніше доведені положення.*

А. Факт — це явище або подія, що мають місце в дійсності. Факт, який правильно відображений у судженні, служить аргументом у доказі.

Факти є досить важливим видом аргументів. Вони мають велику силу переконливості і тому широко використовуються в усіх галузях пізнання. Оскільки факт — це дійсність, то заперечувати факти, тим часом як вони існують, або посилатися на факти, котрих немає насправді, — означає не рахуватися з дійсністю. Факти настільки авторитетні, наскільки авторитетна сама дійсність. Згода думки з фактами є згода з об'єктивною реальністю.

Самі факти мовчать, їх пояснюють люди. Той самий факт може пояснюватися по-різному. Наприклад, факт виявлення в обвинувачуваного інструменту, за допомогою якого зламану стіну складу, ще не свідчить безумовно про те, що крадіжку скоїв саме він. Обвинувачуваний міг позичити інструмент іншій особі, купити його після вчиненої крадіжки, інструмент міг бути взятим злочинцем без відома його власника (обвинувачуваного) тощо. Отже, ті самі факти можуть використовуватися для доведення найрізноманітніших положень. Щоб цього не було, факти, перш ніж стати аргументами, необхідно правильно зрозуміти і пояснити.

Для того, щоб факти були правильно пояснені, необхідно підходити до них діалектично, розглядати не ізольовано, а у взаємозв'язку.

Щоб факти виконували роль аргументів, необхідно брати не окремі факти, а всю сукупність фактів, що стосуються розглядуваного питання, без будь-якого винятку. Не можна довільно ні вихоплювати лише потрібні факти і забувати, не помічати інших, небажаних фактів, ні брати у фактів лише дургорядні сторони і не враховувати головних, суттєвих сторін.

Всяка однобічність у відборі й дослідженні фактів приводить до нерозуміння суті фактів, до їх викривлення.

У судовому пізнанні факти (фактичні дані) є основним видом аргументів. Розкрити злочин і викрити злочинця — це означає виявити і зібрати факти, котрі з достовірністю відтворюють злочинну подію, особу, що її скоїла, та її винність.

Доказом (фактом) у судовій справі може бути будь-яке явище, подія, предмет чи річ, все, що оточує людину і складає об'єктивну реальність.

Але судовим доказом (аргументом) кожен факт робиться лише тоді, коли він встановлений і закріплений із дотриманням вимог процесуального закону. Факти, здобуті без дотримання належної процесуальної форми, не можуть бути взяті за основу висновків слідства і суду. Так, якщо якийсь факт устанавлюється свідченням особи, котра спостерігала цей факт, то такий факт стає доказом (аргументом) у справі лише за умови, якщо ця особа буде допитана як свідок у визначеному процесуальним законом порядку і її свідчення занесені до протоколу згідно з вимогами процесуального закону.

Б. Важливим видом аргументів постають *закони науки*. Посилання на закон є вагомим аргументом. Авторитетність законів науки як аргументів пов'язана з розумінням того, що таке закон.

Закони науки — це особливого роду істини; вони відрізняються від інших знань як за змістом, так і за формою їх відкриття. Закони науки є відображенням законів об'єктивного світу. Вони виражають загальні, необхідні зв'язки, що повторюються між явищами. Закон діє за необхідністю: за певних умов закон діє обов'язково, неминуче. Закон не знає винятків. Не буває так, щоб закон поширювався на одні предмети або явища певного класу і не поширювався на інші предмети або інші явища. Закон постає як загальне для всіх конкретних випадків, для всіх взаємозв'язків об'єктивного світу, що підлягають певному закону. Якщо визначено якийсь закон для деяких явищ, то це означає, що йому неминуче підлягають усі явища певного роду.

Закон — наслідок тривалого процесу пізнання. До кожного нового положення, що є законом, висуваються особливі вимоги, воно має бути доведене як закон і залучене до активної перевірки практикою. Науці не відомі випадки, коли б те чи інше положення надзвичайно легко пояснювалося законом. Відкриття закону — це подія в науці, воно перебуває в центрі уваги не тільки певної науки, а й інших наук. Закони — основні положення, на яких ґрунтується вся наука. Тому

посилання на закон завжди достатнє і переконливе. Якщо встановлюється, що доказуване положення впливає із певного закону, то це означає, що воно є істинним.

Але слід мати на увазі, що будь-який закон має межі своєї дії і що закони діють за певних умов, зі зміною котрих може відпасти один закон і з'явиться інший. Тому, обґрунтовуючи якесь положення за допомогою закону, слід знати, чи можна доказувану тезу обґрунтувати саме цим законом.

У судовому доведенні як аргумент постають *юридичні закони*. Як відомо, слідство і суд ґрунтують свої висновки перш за все на доказових фактах. Щоб довести, наприклад, винність підсудного, необхідно навести докази (факти) у справі. Але в судовому доказі факти самі по собі, взяті поза правовою нормою (юридичного закону), нічого не обґрунтовують, із них не можна зробити ніякого висновку. Щоб факти стали аргументами, необхідно визначити їхнє юридичне значення, а для цього факти мають бути зіставлені з нормою права. Тому слідство й суд, обґрунтовуючи свій висновок, спираються одночасно і на факти дійсності, і на правову норму, статтю закону.

В. Як основа доказу використовуються також *аксіоми*. *Аксіоми* — положення, які приймаються без доведення. Істинність аксіом, що перебувають в основі доведення, не засвідчується в кожному окремому випадку, тому що перевірка їх істинності проводилася раніше і їх істинність підтверджується багатовіковою практикою людини. Аксіоми широко використовуються як основа в математиці, механіці, теоретичній фізиці та інших галузях природознавства. У суспільних науках аксіоми як основа доказу майже не застосовуються. Пояснюється це тим, що суспільне життя, виучуване суспільними науками, є складнішою формою руху; суспільні відносини не настільки прості й очевидні, щоб дістати значення аксіом. Але й тут деякі положення можуть набувати характеру аксіом. Таку роль аксіом у кримінальному процесі виконують презумпції.

Презумпція — положення, котре не потребує доведення. Презумпція є результат повторюваних спостережень, що передаються поколіннями, традиційним досвідом. Презумпція — не очевидна. Ми беремо її за істину не тому, що її правильність уявляється безперечною і впливає із самого положення, що становить зміст презумпції. Презумпція — це положення, котре формулює якесь відношення, що найчастіше трапляється.

Презумпція, виражена в юридичному законі, визначається за істину без доведення. Така презумпція стає правовою

презумпцією. Приклади презумпції в кримінальному процесі є презумпція невинності: "Кожен припускається невинним, доки протилежне не буде доведене". Правовою презумпцією є таке завчасно визнане правом положення, яке суди зобов'язані приймати без спеціальних доказів.

Г. Доводячи істинність чи хибність якогось положення як аргумент часто наводять *визначення понять*. Якщо висунуте положення неодмінно впливає із наведеного як аргумент визначеного поняття, то воно визнається доведеним.

Визначення є наслідком глибокого пізнання предметів, відображених у даному понятті. Визначення розкриває зміст поняття, містить ознаки, що виражають сутність предметів. Тому посилання на визначення достатнє для визнання істинності положення, що підпадає під певне визначення. Визначення в таких випадках береться за істину, що не потребує доведення.

Але аргументом може бути не всяке визначення. Щоб визначення могло бути використане для обґрунтування тези, воно має бути істинним, загальноприйнятим, утвердженим у науці. Оспорюване визначення, котре не визнається всіма, потребує уточнення, не може бути аргументом; таке визначення саме має бути доведене.

У судовому пізнанні визначення використовуються як підстави доказу досить широко. Зумовлено це тим, що чимало визначень правових понять подано в юридичному законі (в кодексах, інших нормативних актах) і мають загальнообов'язкову силу. Посилання на визнання тут є посиланням на закон. Такі аргументи-визначення є через це достатніми.

Визначеннями як аргументами користуються завжди, доводячи правильність юридичної кваліфікації скоєного. Довести положення про те, що дія обвинувачуваного кваліфікована правильно, не можна інакше, як пославшись на статтю закону, що описує ознаки злочину, котрий ставиться обвинувачуваному. Наприклад, доводячи, що дії обвинувачуваного є вимагання, необхідно навести як підставу доказувані факти, зібрані у справі, і статтю кримінального кодексу, котра описує склад вимагання.

Д. Поряд із названими видами підстав як аргументів доказу широко використовуються й *інші раніше доведені наукові положення, теорії, принципи тощо*.

Визнаючи науку, ми зобов'язані визнати і її положення, принципи, наукові судження, котрі входять до змісту певної науки. Тому, доводячи якийсь нове положення, посилання на вже існуюче наукове положення цілком правомірне.

У судовому доказі, окрім положень науки, як основа постають також вказівки Пленуму Верховного Суду та ухвали Судових Колегій Верховного Суду.

Демонстрація

Теза й аргументи доказів є за своєю логічною формою судженнями. Виражені в граматичних реченнях, вони сприймаються нами безпосередньо: тезу й аргументи можна побачити, якщо вони написані, почути, якщо вони вимовлені.

Демонстрація є складнішою, ніж теза й аргументи, складовою частиною доказу. *Демонстрація* — це не якийсь окреме судження, наявне в доказі, окрім суджень, у яких виражені теза й аргументи, а спосіб (або форма) зв'язку тези й аргументів доказу.

Теза й аргументи самі по собі, поза логічним зв'язком одне з одним, ще не є доказ. Аргументи набувають певного значення для тези лише тоді, коли ми виводимо з них тезу. Процес виведення тези з аргументів і є демонстрація. Вона виражається завжди у формі умовиводів. Тому будь-який доказ є умовиводом. Але звідси не випливає, що доказ — якийсь вид умовиводів, не можна робити висновок про те, що доказ є нова, окрім понять, суджень і висновків, форма мислення.

Будь-який доказ щодо логічного відношення є умовивід і здійснюється у формі умовиводу. Але не всякий умовивід є доказом. Умовивід — це логічна форма виведення нового знання, відкриття істини. В умовиводі ми йдемо від засновків до висновків, що є новим знанням. Доказ — це засіб обґрунтування знання вже відомого, форма виправдання нової істини. У доказі ми йдемо від тези до аргументів, вибору аргументів передують знання того положення, для якого ми підшукуємо підстави. У процесі умовиводу наша увага зосереджується на запитанні про те, що впливає із цих засновків, у доказі ж головним для нас є запитання про те, чи дійсно це впливає.

Оскільки умовивід може бути як дедуктивним, так і індуктивним, то й доказ за способом логічного зв'язку тези й аргументів (демонстрації) може відбуватися або у формі дедуктивного, або у формі індуктивного умовиводу.

12.4. Види доведення

За способом доведення докази поділяються на прямі і непрямі.

Прямим доказом називається доказ, у котрому теза обґрунтовується безпосередньо аргументами.

Якщо для доказу тези наводяться аргументи, з яких безпосередньо випливає істинність (або хибність) цієї тези, то такий доказ є прямим. Наприклад, висунуто тезу: “У діях М. міститься склад злочину спекуляції”. Якщо для доказу цієї тези ми наведемо два такі аргументи: 1. “Спекуляцією визнається скуповування та перепродаж із метою наживи товарів або інших предметів”; 2. Установлено, що “М. ...скуповував у селян гусей, а потім продавав їх із метою наживи”, — то такий доказ буде прямим, оскільки доказувана теза виводиться із наведених аргументів безпосередньо. Доказ у цьому випадку здійснюється у формі дедуктивного умовиводу.

Непрямим доведенням називається доказ, у котрому істинність тези обґрунтовується за допомогою доказу хибності антитези.

Антитезою називається судження, котре суперечить тезі.

До непрямого доведення вдаються завжди у тих випадках, коли висунуту тезу не можна довести прямо, коли відсутні аргументи, що обґрунтовують тезу безпосередньо. У непрямому доведенні істинності (або хибності) тези доходять за допомогою дослідження не самої тези, а іншого судження, що перебуває у певному відношенні до тези. Непрямі докази будуються на законах і правилах, котрі існують між судженнями.

Непрямі докази бувають двох видів: апагогічні та розподільні.

В апагогічному непрямому доведенні істинності тези доходять завдяки доказу хибності антитези. Апагогічні доведення відбуваються так. Припустімо, необхідно довести тезу А. Аргументи, що прямо обґрунтовують цю тезу, відсутні (об’єктивно вони можуть бути, але на даний момент у нас їх немає). Тоді висловлюється судження, що суперечить тезі, тобто висуваємо антитезу не-А і припускаємо її істинною (говоримо: припустімо, істинним є не-А). Припустивши, що антитеза не-А є істинною, ми потім мислено виводимо з неї наслідки і перевіряємо їх. Якщо буде встановлено, що виведені з антитези наслідки насправді не існують і їх існування взагалі немислиме (абсурдне) або вони суперечать раніше доведеним положенням, то цим буде доведена хибність антитези не-А. Висновок такого правила умовно-категоричного силогізму: із хибності наслідку неодмінно випливає хибність основи.

Довівши хибність антитези не-А, ми потім переходимо, згідно з вимогою закону виключеного третього, до істинності тези А.

Непряме апагогічне доведення називають ще приведенням до абсурду (*reductio ad absurdum*). У математичних та інших науках воно дістало назву *доказ від супротивного*.

Апагогічне побічне доведення використовується в судовому доказі досить часто. Як приклад можна навести такий доказ. Висунуто тезу: “Смерть потерпілого настала не від замерзання”. Аргументів, із котрих можна було б прямо вивести цю тезу, у слідства немає. Тоді припускають істинною антитезу: “Смерть потерпілого настала від замерзання”. Але, якщо смерть настала від замерзання, то на трупі потерпілого мають бути сліди обмороження частин тіла: рук, щік, чола тощо. Експертизою встановлено, що ознак замерзання на трупі потерпілого немає. На цій підставі робиться висновок про те, що антитеза “Смерть потерпілого настала від замерзання” є хибною. Від хибності антитези переходять потім до істинності висунутої тези: “Смерть потерпілого настала не від замерзання”.

Побічний апагогічний доказ у судовому доведенні має виняткове значення у тих випадках, коли з приводу якоїсь обставини можна висунути тільки дві суперечливі версії (тези). Обґрунтування хибності однієї суперечливої версії (антитези) у таких випадках є переконливим доказом істинності іншої версії.

У розподільному непрямому доказі теза обґрунтовується шляхом виключення усіх членів розподільного судження (усіх предикатів), окрім одного, що є доказуваною тезою. Будеться розподільний непрямий доказ так. Припустімо, треба довести тезу: “ $S_1 \in P$ ”. Якщо відомо, що S може бути не тільки P_1 , а й P_2 і P_3 , і потім встановлено, що S не є ні P_2 , ні P_3 , то цим доводиться положення про те, що $S \in P$. Такі розподільні докази використовуються у судовому доведенні досить часто.

Приклад. У справі про вбивство Марфи Грушевської обвинувач висунув тезу: “Вбивцями Марфи Грушевської є Бегідзе, Косашвілі та її чоловік Роман Грищенко. Доводилася ця теза так: “Хто ж іще, окрім них, міг убити Грушевську? Згадаймо, хто ще, окрім підсудних Бегідзе, Косашвілі і Романа Грищенка, був у дворі і в будинку Грушевських увечері 15 листопада. Там було ще двос: Грушевський Семен, 84 років, дряхлий і хворий дід, і Соломія Мудрик, 64 років. Можливо, це вони вбили Марфу Грушевську? Ні, не вони. У справі відсутні жодні дані, котрі хоча б віддалено вказували на їхню причетність до цього злочину. Більше того, наявні в матеріалах докази виключають можливість скоєння вбивства Марфи Соломією Мудрик, яка повідомила, що коли вона почула шум у квартирі покійної Марфи і хотіла вийти у двір, то зробити цього не могла, оскільки двері її кімнати виявилися замкнуті зовні. Свідчення Соломії Мудрик збігаються з показаннями Косашвілі про те, що саме він замкнув ці двері. Отже, під час скоєння вбивства Соломія

Мудрик і її брат Семен перебували замкненими у своїй квартирі. У будинку Грушевських мешкає ще донька Соломії Мудрик — Ольга. Але встановлено, що вона 15 листопада працювала у другу зміну і повернулася з роботи близько 12-ї години ночі, коли в будинку вже панував спокій... Усі троє підсудних, а також свідок Соломія Мудрик стверджують, що увечері 15 листопада у дворі і в будинку Грушевських, окрім перелічених мною осіб, нікого не було. Отже, вбивство Марфи Грушевської іще кимсь іншим виключається. До вбивства Грушевської могли бути причетні тільки троє: Бегідзе, Косашвілі і Роман Грищенко¹.

Обґрунтування тези тут відбувається за формою ствердно-заперечного модусу розподільно-категоричного силлогізму:

До вбивства могли бути причетні Бегідзе, Косашвілі, Роман Грищенко, Соломія, Семен, Ольга.

Установлено, що до вбивства не причетні ні Соломія, ні Семен, ні Ольга.

Отже, до вбивства могли бути причетні тільки Бегідзе, Косашвілі та Роман Грищенко.

12.5. Поділ доведень на прямі й непрямі у логіці та кримінальному процесі

Прямі й непрямі доведення в логіці не можна сплутувати з прямими й непрямыми доказами в кримінальному процесі. Поділ логічних доведень на прямі й непрямі не збігається з поділом доказів на прямі й непрямі в кримінальному процесі. Збігається тут тільки термінологія. І в логіці, і в кримінальному процесі розрізняють докази прямі й непрямі.

Але в логіці, як уже говорилося, під доведенням розуміють процес мислення, обґрунтування істини, в кримінальному ж процесі доказ — це доказовий факт, факт дійсності. Тому предмет поділу в логіці та кримінальному процесі різний. У логіці поділ відноситься до процесу мислення, до способу обґрунтування істини: висунута теза може бути доведена або прямо (коли істинність тези виводиться з аргументів безпосередньо), або побічно (коли істинність тези обґрунтовується доказом хибності антитези).

У кримінальному процесі на прямі й непрямі поділяються факти дійсності (доказові факти) і засоби доведення (джерела доказів). Основою поділу доказових фактів на прямі й непрямі тут є їх зв'язок із шуканим фактом.

¹ Орел Л. Е. Речь по делу Бегидзе, Косашвили и Грищенко // Судебные речи прокурора. — М., 1958. — Вып. 1. — С. 88.

Прямими доказами в кримінальному процесі є такі факти, котрі пов'язані з шуканим фактом (доводжуваним положенням) безпосередньо. Зв'язок прямого доказу із шуканим фактом очевидний.

Непрямі докази — це такі факти, зв'язок котрих із шуканим фактом (доводжуваним положенням) не дається нам безпосередньо, не є очевидним. Наприклад, у справі про вбивство факт нанесення обвинувачуваним удару ножом потерпілому, встановлений показами свідків, буде доказом прямим, а такі факти, як те, що обвинувачуваного бачили разом із потерпілим незадовго до вбивства, в обвинувачуваного виявилися деякі речі потерпілого, обвинувачуваний неодноразово погрожував розправитися з потерпілим, — будуть доказами непрямыми.

12.6. Спростування

Доказ тісно пов'язаний зі спростуванням. Досить часто ми не тільки доводимо істинність висунутої тези, а одночасно й спростовуємо якесь інше положення, котре ми вважаємо хибним.

Спростуванням називається процес мислення, за допомогою якого доводиться хибність якогось положення або неспроможність доведення в цілому.

Спростування може бути спрямоване проти тези, проти аргументів або проти способу доведення (міркування). Згідно з цим розрізняють такі способи спростування: 1) спростування тези; 2) спростування аргументів і 3) спростування зв'язку тези з аргументами.

1. Спростування тези

Спростування, спрямоване безпосередньо проти тези, можна досягти різним шляхом.

А. Теза може бути спростована за допомогою доведення істинності нової тези, котра суперечить спростовуваній. Цей спосіб спростування ґрунтується на законі виключеного третього, за яким два протилежні судження не можуть бути одночасно істинними, одне з них обов'язково хибне. Варто тільки в суперечці чи дискусії довести, що істинною є нова теза, що заперечує спростовування тези, і остання буде спростована. Це спростування будується так. Коли треба спростувати тезу, ще суперечить тій, котру ми спростовуємо, і доводимо її істинність. А потім, спираючись на закон виключеного третього, робимо висновок про хибність спростовуваної тези.

Приклад. Треба спростувати тезу: “Будь-яке суспільно небезпечне діяння є злочином”. Для цього ми висуваємо нову тезу: “Не будь-яке суспільно небезпечне діяння є злочином” — і доводимо, що саме ця, нова теза є істинною. Довести істинність нової тези можна так. Відомо, що суспільно небезпечні діяння, звершені неосудними особами, не визнаються злочином. Не є злочином і такі суспільно небезпечні дії, вчинені особами, що не досягли певного віку, малолітніми. Отже, істинним є положення про те, що “Не будь-яке суспільно небезпечне діяння є злочином”. З істинності цього положення виводиться потім хибність спростовуваної тези: “Будь-яке суспільно небезпечне діяння є злочином”.

Б. Теза може бути спростована завдяки виведенню в неї наслідків, що суперечать дійсності, тобто приведенням тези до абсурду (безглуздості). Спростування в таких випадках відбувається так. Припустімо, що спростовувана теза є істинною. Але, якщо теза є істинною, то й наслідок, виведений з такої тези, як із основи, також має бути істинним. Виводять цей наслідок так. Якщо виявиться, що виведений з тези наслідок є хибним, то від хибності наслідку за правилами умовно-категоричного силогізму доходять висновку про хибність і самої основи спростовуваної тези.

Приклад. У справі про крадіжку обвинувачуваний показав, що виявлені у нього речі він “знайшов у тайнику серед колод на березі річки”. Щоб спростувати це показання, слідчий прийняв його за істинне і вивів із нього наслідок. Якщо обвинувачуваний знайшов речі в тайнику серед колод, то він мусить показати цей тайник. Перевіркою встановлено, що ніякого тайника у названому місці не існує. На цій підставі (від хибності слідства) було спростоване показання обвинувачуваного про те, що виявлені в нього речі він знайшов у тайнику серед колод на березі річки.

2. Спростування аргументів

Спростування досить часто спрямоване безпосередньо не проти тези, а проти аргументів. Аргументи, як і теза, можуть бути спростовані різними способами.

А. Шляхом доведення хибності аргументів. Якщо в ході спростування буде встановлено, що аргументи, за допомогою котрих обґрунтовується теза, є хибними, то тим самим буде доведено, що спростовувана теза не обґрунтована. Наприклад, доводиться теза про те, що “Потерпіла Л. була психічно хвора” таким чином: “Усі самовбивці — психічно хворі. Л. заподіяла собі смерть. Отже, Л. була психічно хворою”. Це доведення можна спростувати встановленням того, що більший засновок у ньому (“Усі самовбивці — психічно хворі”) є хибним.

Б. Встановленням того, що аргументи, за допомогою котрих обґрунтовується висунута теза, є для тези недостатніми. Якщо буде доведено, що наведені аргументи для висунутої тези недостатні, то теза вважається необґрунтованою. У таких випадках протилежна сторона має навести для своєї тези нові, додаткові аргументи. Цей спосіб спростування широко використовується в судовій практиці, зокрема, коли обґрунтування винності обвинувачуваного ведеться за допомогою побічних доказів.

Приклад. Д. був визнаний винним і притягненим до суду на тій підставі, що коли на місце пригоди прийшов мільціонер, то Д., котрий перебував там, почав утікати і зупинився лише після другого попереджувачого пострілу. Цей доказ було спростовано захисником посиланням на те, що в справі відсутні інші факти, що підтверджували б винність Д., а названа обставина (те, що Д. втікав з місця пригоди) не може бути достатньою підставою для визнання Д. винним.

В. Аргументи можуть бути спростовані встановленням того, що вони самі є ще не доведеними. Якщо в процесі спростування буде доведено, що аргументи, за допомогою котрих обґрунтовується теза, самі потребують доведення істинності, то доведення вважається спростованим, а висунута теза визнається необґрунтованою.

У судовій практиці доказ вважається спростованим, якщо встановлено, що висновки у справі ґрунтуються не на достовірно відомих фактах, а на передбаченнях, тобто таких судженнях, істинність котрих не доведена.

Г. Аргументи можна спростувати, встановивши, що джерело фактів, за допомогою яких обґрунтовується висунута теза, є неякісне. У судовій практиці такий спосіб спростування спрямований на те, щоб довести неякісність показань того чи іншого свідка, потерпілого, обвинувачуваного, висновку експерта. Якщо встановлено, що показання свідка чи іншої особи є неякісне, таке, котрому не можна вірити, то це означає, що показання свідка і факти, повідомлені ним, не можуть бути взяті за основу висновку у справі.

3. Спростування зв'язку тези з аргументом

Сутність цього способу спростування полягає в доведенні неспроможності демонстрації.

Доказ відбувається завжди у формі того чи іншого умовиводу. Якщо встановлено, що теза доведена з порушенням

правил умовиводу, у формі котрого здійснювався доказ, то таке доведення вважається спростованим. Наприклад, якщо тезу “Заповіт є договором” доведено таким чином:

Будь-який договір є юридичною угодою.

Заповіт — це юридична угода.

Отже, заповіт є договір.

то таке доведення буде неспроможним, оскільки в ньому порушено правило другої фігури категоричного силогізму. Згідно з цим правилом, один із засновників має бути заперечним, а у нас обидва засновки стверджувані, тому істинного висновку із них зробити не можна.

12.7. Правила доведення і спростування: помилки, які трапляються в доведеннях

У процесі доведення і спростування необхідно дотримуватися правил стосовно тези, правил стосовно аргументів та правил стосовно демонстрації.

1. Правила й помилки стосовно тези

1. *Теза має бути чітко і ясно сформульована.* У будь-якому доведенні необхідно перш за все знайти, що доводиться, яке положення обґрунтовується. Для цього висунута теза має бути сформульована точно і ясно. Якщо ж доводжуване положення сформульоване недбало, розпливчато і невизначено, то й доказ у цілому стає досить часто плутаним і суперечливим. У таких випадках важко зрозуміти, яке положення доводиться розібрати в самому доказі, дати оцінку аргументам, визначити, чи достатньо їх для тези, перевірити хід доведення і встановити, чи правильне воно і т. д.

Нечіткість формулювання тези може бути наслідком незнання або недостатнього знання того предмета, про котрий ідеться в тезі, недбале ставлення до уживаних слів і термінів, а також наслідком навмисного прагнення зробити тезу невизначеною, двозначною.

2. *Теза протягом доказу (або спростування) має залишитися однією й тією ж.* Правило це означає, що доводиться завжди має саме те положення, котре висунуте як теза, а не якесь інше, хоч і схоже з тезою. Порушення цього правила приводить до помилки, котра дістала назву *підміна тези* (ignoratio elenchi). Підміна тези має місце тоді, коли доводиться

ся (або спростовується) не та теза, котру слід довести, а інша, нова теза.

Наприклад, підміна тези буде, якщо замість доведення судження про те, що “Обвинувачуваний на момент скоєння злочину був на місці вчиненого злочину”, доводиться, що “Обвинувачуваний добре знав місце скоєного злочину”.

Теза може бути підмінена іншою тезою як не усвідомлено, так і навмисне. Підміна тези відбувається часто через нечіткість її формулювання.

Різновидами помилки підміни тези є такі помилки у доведенні, як доведення до людини та публіки, а також помилка, що дістала назву *хто занадто багато доводить, той нічого не доводить*. Логічна помилка доведення до людини (*argumentum ad hominem*) буває тоді, коли доведення істинності тези по суті підмінюється характеристикою особи людини, котра має якесь відношення до цієї тези. Така помилка буде, наприклад, тоді, коли замість того, щоб спростувати висунуте положення, ми говоримо не про саме це положення, а про людину, котра його висловила, що вона не спеціаліст з певного питання, що вона неодноразово припускалася помилки у своїх висновках тощо.

Логічна помилка *доведення до публіки* (*argumentum ad populum*) полягає в тім, що замість обґрунтування тези звертаються до почуттів людей, намагаються викликати у них симпатію чи антипатію до того, про що йдеться, і таким чином примусити повірити в правильність висунутої тези або хибність спростовуваного положення.

Логічна помилка *хто занадто багато доводить, той нічого не доводить* (*qui nimium probat nihil probat*) виникає тоді, коли замість доведення істинності висунутої тези обґрунтовується інше положення настільки широке, що з нього безпосередньо не випливає істинність висунутої тези.

2. Правила і помилки стосовно аргументів

1. *Аргументи мають бути судженням істинним.* Це правило саме по собі є вимогою доведення. Не можна обґрунтовувати істинність тези хибними аргументами. Але це правило слід трактувати дещо ширше у тому розумінні, що аргументи не можуть бути не тільки хибними, а й імовірними, сумнівними, гаданими. Таке розуміння розглядуваного правила має досить важливе значення для судового доведення, де кінцеві висновки у справі на підставі імовірно (гадано) встановлених фактів взагалі не припустимі.

Порушення цього правила веде до логічних помилок, що дістали назву: а) *хибний аргумент* або *основна помилка* та б) *передбачення підстави*.

Логічна помилка “хибний аргумент” або основна помилка (*error fundamentales*) полягає в тім, що для обґрунтування тези беруться хибні аргументи.

Так, якщо свідок, обвинувачуваний або потерпілий обґрунтовують якийсь свій висновок видуманими фактами, тобто такими фактами, котрі в дійсності не існують, то буде мати місце логічна помилка — *хибний аргумент*.

Логічна помилка “передбачення підстави” (*petitio principii*) полягає в тім, що як підстава наводиться таке положення, котре, хоч і не є явно хибним, проте саме потребує доведення, тобто коли, доводячи тезу, користуються недоведеними аргументами.

У судовій практиці ця помилка частіше за все має місце тоді, коли кінцеві висновки у справі ґрунтуються на здогадах, а не на достовірно встановлених фактах. Така помилка буде виявлена, наприклад, у справі М., засудженого за те, що він, працюючи завідувачем складу, викрав зі складу 104 м бязі і потім симулював крадіжку. Відмінюючи вирок у справі, судова колегія Верховного Суду в своїй ухвалі вказала: “Висновок суду про винність М. у крадіжці бязі ґрунтується не на доказах, а на здогаді про те, що “цю бязь, окрім підсудного М., викрасти ніхто не міг”.

Ось приклад спростування захисником доказу обвинувача, що ґрунтується на виявленні у промові останнього помилки “передбачення підстави”: “Стосовно Грачова є здогади, що до 19 серпня 1952 р. він купував шкіру в Якуби і що пальта, про які йдеться, пошиті зі шкіри, котра належить фабриці “Спортінвентар”. Але кількість здогадів не перетворюють їх у якість доказу винності. Кожен з них мав бути самостійно доведений. Прокурор намагається це зробити, на жаль, досить оригінально. Один здогад він доводить іншим. Прокурор говорить: “Якщо Грачов до 19 серпня 1952 р. придбав шкіру в Якуби, то пальта виготовлені зі шкіри, що належить фабриці “Спортінвентар”. Але перш за все це “якщо” слід довести. Далі прокурор розмірковує: “Якщо всі пальта пошиті зі шкіри фабрики “Спортінвентар”, то ця шкіра придбана в Якуби”. Але ж перш за все саме й треба довести, що пальта виготовлені зі шкіри фабрики “Спортінвентар”. Мовою логіки метод доведення, до якого вдався прокурор, називається

вається “обумовленням підстави” — наведення як доведення аргументу, котрий сам ще має бути доведеним. Процесуальною мовою — це обвинувачування, що ґрунтується на здогадах. “Здогади ж не можуть замінити доказів, яких бракує”².

2. *Аргументи, мають бути достатньою основою для тези.* Зміст цього правила полягає в тім, що аргументи мають *неодмінно* обґрунтувати істинність тієї тези, на підтвердження якої вони висунуті. Якщо ж істинність тези із наведених аргументів не впливає, то такі аргументи для тези є недостатніми, вони не обґрунтовують тези. Це логічне правило знайшло своєрідне вираження в кримінальному процесі, одна з вимог яких твердить: “Один доказ — не доказ”. Порухення цього правила викликає такі помилки: а) *не впливає* і б) *від сказаного у відносному, умовному розумінні до сказаного безвідносно, в абсолютному розумінні.*

Логічна помилка *не впливає* (*non sequiter*) полягає в тім, що доказувана теза не впливає із аргументів, наведених для її підтвердження. Наприклад, якщо висновок про те, що “Петренко є співучасником злочину” обґрунтовується тим, що Петренка напередодні скоєння злочину бачили разом із злочинцями, то буде допущена помилка, оскільки одного факту, що Петренко був разом із злочинцями напередодні скоєння злочину очевидно недостатньо для висновку про його участь у злочині. Він міг бути в компанії злочинців випадково, тому необхідні інші факти, котрі були б достатніми аргументами.

У судовому доказі логічна помилка *не впливає*, або помилка *недостатнього обґрунтування* є однією з найпоширеніших. Виражається вона найчастіше в необґрунтованості кінцевих висновків у справі, в необґрунтованості постанов. Наявність такої помилки завжди приводить до скасування вироку чи ухвали. Необґрунтована постанова (визначення) визнається незаконною.

Логічна помилка *від сказаного у відносному, умовному розумінні до сказаного безвідносно, абсолютному розумінні* полягає в тім, що якесь положення, правильне за певних умов, застосовується як аргумент за будь-яких умов.

Різновидом розглядуваної логічної помилки є помилка, що дістала назву *від сказаного в принципі до сказаного в усіх випадках без винятку*. Ця помилка полягає у тім, що положення, правильне в принципі, яке характеризує загальний стан речей, поширюється на будь-який випадок, на ко-

² Див.: Ривкин Э. С. Речь в защиту Д. С. Грачева // Защитительные речи сов. адвокатов. — М., 1956. — С. 131.

жен конкретний предмет. Наприклад, якщо хтось почне доводити, що гр-н Н. добре знає закони, посилаючись на те, що він юрист, а юристи, мовляв, добре знають закони, то він допустить помилку від сказаного в принципі до сказаного в усіх випадках без винятку. Те, що юристи добре знають закони, є істинним, але з цього зовсім не випливає, що будь-який юрист добре знає закони. Судження “Юристи добре знають закони” правильне в принципі, а не для кожного конкретного випадку.

3. Доведення не має братися в коло, тобто аргументи мають бути судженнями, істинність яких встановлена незалежно від тези. Порушення цього правила викликає логічну помилку, котра називається *коло в доведенні*. Ця помилка полягає в тім, що теза виводиться з аргументів, а аргументи, в свою чергу, виводяться з тези.

3. Правила і помилки в доведенні, пов'язаному з демонстрацією

Демонстрація, як уже говорилося, — це спосіб логічного зв'язку тези доведення й аргументів. Демонстрація здійснюється завжди у формі того чи іншого умовиводу. Тому, будуючи докази і спростування, необхідно дотримуватися правил умовиводів. А саме, якщо доказ будується у формі категоричного силогізму, то для того, щоб він був правильним, необхідно дотримуватися всіх правил категоричного силогізму, якщо ж доказ є індуктивним, то слід дотримуватися правил індуктивних умовиводів і т. д. Порушення якогось із правил умовиводу приводить до помилки в доказі. Найчастіше у доказах трапляються такі помилки, пов'язані з їхньою побудовою, як *почетверіння термінів, поспішне узагальнення* тощо.

ГІПОТЕЗА

13.1. Поняття гіпотези і її структура

Гіпотезою називається спосіб мислення, котрий полягає в побудові припущення про те, що таке досліджуване явище, та в доведенні цього припущення.

Термін “гіпотеза” уживається з подвійним значенням. Під гіпотезою розуміють і саме припущення, котре пояснює спостережуване явище, і спосіб мислення в цілому, який включає висування припущення, його розвиток і доведення. Гіпотеза є метод пізнання предметів і явищ навколишнього світу.

Гіпотеза створюється для того, щоб дати пояснення ще не поясненим явищам, фактам, подіям. Пізнання будь-якого явища в дійсності, як відомо, розпочинають із збирання і нагромадження окремих фактів, що відносяться до цього явища. Фактів, наявних на початку пізнання явища, завжди недостатньо, щоб повністю й відразу пояснити це явище, дати достовірний висновок про те, що воно таке, які причини його виникнення, закони розвитку тощо. Тому пізнання явищ і подій зовнішнього світу відбувається у формі гіпотези: не очікуючи, доки накопичаться факти для кінцевого, достовірного висновку про характер і причину досліджуваного явища, роблять на початку здогадне пояснення спостережуваного явища, а потім цей здогад розвивають і доводять.

Гіпотеза — це форма розвитку наших знань. Мислення людини не знає інших способів логічного опрацювання емпіричного матеріалу і проникнення в сутність речей, окрім гіпотези. Побудова гіпотез у науці дає змогу переходити від окремих фактів, що стосуються явищ, до пізнання закону розвитку цього явища.

Побудова гіпотез — необхідний шлях до створення наукової теорії. Всяка наукова теорія висловлюється спочатку як гіпотеза. Науково доведена і підтверджена на практиці гіпотеза стає науковою теорією.

Логічна структура гіпотези складна. Гіпотеза не зводиться до якогось одного судження чи умовиводу. Вона — система суджень, понять і умовиводів. Якесь одне окремо взяте судження або умовивід ще не складає гіпотези¹.

Гіпотеза може складатися одночасно із різних видів умовиводів індукції, аналогії і дедукції. Наприклад, судження-припущення може бути висловлене за аналогією чи індукцією, а потім розвинуте й доведене у формі дедукції. Але припущення в гіпотезі може бути висунуте не тільки у формі індукції чи аналогії, воно висловлюється часто дедуктивно, а доводиться потім у формі індукції або дедукції тощо.

Гіпотеза — процес розвитку думки. Процес мислення в гіпотезі має певні стадії. Розрізняють дві такі стадії побудови і доведення гіпотези: 1) *висування гіпотези* і 2) *доведення гіпотези*. Дехто виділяє в гіпотезі не дві, а три, чотири чи п'ять стадій: 1) вивчення обставин досліджуваного явища (збирання фактів), 2) формування гіпотези, 3) виведення з гіпотези наслідків (розвиток гіпотези), 4) перевірка цих наслідків на практиці і 5) висновок про істинність або хибність висунутої гіпотези.

Висування гіпотези. Гіпотеза будується не на голому місці. Щоб її висунути, необхідно мати певну сукупність фактів, що відносяться до спостережуваного явища, котрі б обґрунтовували ймовірність якогось припущення, пояснювали ймовірність невідомого. Тому побудова гіпотези завжди пов'язана зі збиранням фактів, які мають відношення до того явища, котре ми пояснюємо. На підставі зібраних фактів висловлюється припущення про те, що таке досліджуване явище, тобто формулюється гіпотеза. Припущення в гіпотезі в логічному відношенні є судження (або система суджень). Його висловлюють унаслідок логічного опрацювання зібраних фактів.

Факти, на підставі яких висувається гіпотеза, можуть бути логічно осмислені у формі аналогії, індукції чи дедукції. В одних випадках гіпотезу висувають за аналогією, в інших — вони є висновком індуктивного чи дедуктивного умовиводу. Наприклад, гіпотеза про існування життя на Марсі висунута за аналогією. На підставі схожості Марса і Землі в одних ознаках, а саме в тому, що Марс і Земля є планетами сонячної системи, що обидві вони обертаються навколо Сонця, мають атмосферу, воду, зміну пір року, дня й ночі і т. д., зроблено

¹ Див.: *Копнин П.* Гіпотеза и познание действительности. — К., 1962. — С. 51.

припущення про схожість цих планет і в інших ознаках, а саме, що на Марсі, як і на Землі, існує життя. Гіпотеза Лавер'є про існування планети Нептун була висунута шляхом дедукції.

Висування припущення, тобто формулювання гіпотези, становить основний зміст гіпотези.

Припущення — головний елемент будь-якої гіпотези. Припущення є відповіддю на поставлене питання про сутність, причину, зв'язки спостережуваного явища. Припущення містить те знання, до якого доходять унаслідок узагальнення фактів. Припущення — та серцевина гіпотези, навколо якої відбувається вся пізнавальна і практична діяльність. Припущення в гіпотезі — це, з одного боку, підсумок попереднього пізнання, те головне, до чого доходять унаслідок спостереження й узагальнення фактів; з другого боку — це відповідний пункт подальшого вивчення явища, визначення напрямку, яким має відбуватися все дослідження. Гіпотеза дає змогу не тільки пояснити наявні факти, а й виявити нові, на котрі не була б звернута увага, коли не була б висунута ця гіпотеза.

Доведення гіпотези. Висунута гіпотеза має бути доведеною. Доказ гіпотези здійснюється так. Припускаючи висунуту гіпотезу істинною, із неї дедуктивним методом виводять ряд наслідків (фактів), котрі мають існувати, якщо існує гадана причина, а потім ці наслідки перевіряють на практиці. Якщо наслідки відповідають дійсності, підтверджуються практикою, то це свідчить про те, що ця гіпотеза є правильною. Якщо ж наслідки, логічно виведені з гіпотези, не відповідають дійсності, нашим дослідом не підтверджені, то це означає, що висунута гіпотеза хибна.

Логічний процес виведення наслідків із висунутого припущення та обґрунтування істинності або хибності гіпотези відбувається досить часто у формі умовно-категоричного силлогізму. Із гаданої причини *A* виводять наслідок *B*. Логічно це виражається в такому судженні:

“Якщо є *A*, то є *B*”. Потім наслідок *B* перевіряють на практиці, чи дійсно він існує. Якщо наслідок *B* насправді не існує й існувати не може, то за правилами умовно-категоричного силлогізму від відсутності наслідку доходять висновку про те, що й гадана причина *A* також не існує, тобто до ймовірного висновку про хибність висунутої гіпотези.

Приклад. У справі про вбивство П. на місці події було виявлено сліди автомобіля “Москвич” і краплі крові у вигляді трьох пара-

лельних ланцюжків, котрі пролягли на відстані 150 м від місця виявлення трупа. Під час огляду трупа виявилось, що П. убитий пострілом у праву скроню. Виникло припущення, що П. убитий в автомобілі "Москвич", а потім викинутий на дорогу. Незабаром органами мліції було виявлено автомобіль "Москвич", на лівих дверцятах і на дні корпусу якого були виявлені сліди крові. Власник автомобіля пояснив, що виявлені сліди крові належать його дружині, яку він нібито бив у автомобілі. Необхідно було перевірити це пояснення. Логічно це відбувалося так. Із висунутого власником автомобіля "Москвич" пояснення було виведено наслідок, а саме: "Якщо сліди крові, виявлені в автомобілі "Москвич", належать дружині власника цього автомобіля, то група крові має збігатися з групою крові слідів, виявлених в автомобілі". Потім цей наслідок було перевірено. Виявилось, що група крові дружини власника автомобіля не збігається з групою крові, виявленої в автомобілі. На цій підставі за формою заперечного модусу умовно-категоричного силогізму було зроблено висновок про неправдивість пояснення, даного власником автомобіля.

Перевірка гіпотези відбувається завжди шляхом підтвердження наслідків, виведених із цієї гіпотези. *Критерієм істинності гіпотези є практика.* Гіпотеза народжується практикою, і тільки практика розв'язує питання про те, істинна гіпотеза чи хибна. Гіпотеза стає достовірною теорією, коли наслідки, виведені з неї, підтверджуються практикою. Перевірка гіпотези на практиці, перетворення гіпотези в достовірну теорію є процес складний і довготривалий. Тому доведення істинності гіпотези не можна зводити до якоїсь одноактної логічної дії.

Перевіряючи гіпотезу, використовують різні логічні форми. Досить часто перевірка гіпотези відбувається за схемою умовно-категоричного силогізму. Особливо широко умовно-категоричний силогізм використовується тоді, коли мають справу з умовно-виділяючими судженнями. У таких випадках наявність у дійсності всього лише одного наслідку, виведеного з гіпотези, достатня для визнання цієї гіпотези істинною. Але умовно-категоричний силогізм не є єдиним логічним засобом перевірки гіпотези. Окрім умовно-категоричних умовиводів використовуються також категоричний силогізм, розподільні умовиводи та інші логічні форми².

² Див.: *Копнин П.* Гипотеза и познание действительности. — К., 1962. — С. 147; *Баженов Л. Б.* Основные вопросы теории гипотезы. — М., 1961. — С. 38.

13.2. Види гіпотез

Гіпотеза може пояснити або явище (подію) в цілому, або якийсь окремих бік явища, одну його властивість, один зв'язок. Тому розрізняють гіпотези загальні й часткові.

Загальна гіпотеза — це припущення, котре пояснює причину явища або групи явищ у цілому.

Часткова гіпотеза — припущення, яке пояснює якийсь окремих бік чи окрему властивість явища чи події.

Так, гіпотеза про походження гір — це загальна гіпотеза, а гіпотеза про походження якоїсь однієї гори — часткова гіпотеза. У судовому дослідженні припущення про злочин у цілому є загальною гіпотезою, а припущення, що пояснює окремих бік злочину, наприклад, припущення про мотив злочину, про шлях проникнення злочинця до приміщення, про спосіб скоєння злочину тощо є частковою гіпотезою.

Поділ гіпотез на загальні й часткові має сенс, коли ми співвідносимо одну гіпотезу з другою. Цей поділ не є абсолютним, гіпотеза може бути частковою стосовно однієї і загальною стосовно інших гіпотез.

Окрім загальних і часткових гіпотез, існують гіпотези *наукові й робочі*.

Наукова гіпотеза — це гіпотеза, що пояснює закономірність розвитку явищ природи і суспільства. Такими є, наприклад, гіпотеза про походження сонячної системи, гіпотеза про походження життя, гіпотеза про походження людини, вулканів, нафти тощо.

Робоча гіпотеза — це тимчасове припущення або здогад, яким користуються, будуючи гіпотези. Робоча гіпотеза є припущенням — пробою, тимчасовим варіантом, що допомагає побудувати ту чи іншу гіпотезу. Робоча гіпотеза дає змогу перевірити, чи можна це явище якимось пояснити. Висунувши робочу гіпотезу і переконавшись, що вона не може пояснити явище, котре нас цікавить, чи пояснює його неправильно, її відкидають, замінюють іншою робочою гіпотезою. Робоча гіпотеза створюється як тимчасовий здогад, тобто таке припущення, котре пояснює явище умовно. За допомогою таких робочих гіпотез тимчасово групують факти, а потім уже її формулюють. Робоча гіпотеза може стати в ході подальшого дослідження науковою гіпотезою.

13.3. Версія в судовому дослідженні

Судове пізнання є частковим випадком пізнання взагалі, воно відбувається за тими ж законами і в тих же логічних формах, що й наукове пізнання. Важливим логічним засобом пізнання сутності юридичних фактів є гіпотеза. Судове дослідження здійснюється не інакше, як у формі висування і доведення гіпотез. Розслідування і розгляд кримінальних справ неодмінно пов'язані із побудовою ряду гіпотез і доведенням істинності однієї з них. Гіпотеза є форма розвитку судового дослідження у кожній кримінальній справі.

Гіпотези в судовому дослідженні іменуються версіями. Але термін версія (від латинського *versio* — оборот; *versare* — видозмінювати) — це не специфічно юридичний термін, ним користуються і в інших галузях пізнання.

Версією в судовому дослідженні називається одне з можливих припущень, які пояснюють злочинну подію в цілому або окрему його обставину.

Логічна структура версії така ж, як і логічна структура гіпотези. У цьому плані версія від гіпотези не відрізняється, вона є лише її різновидом. Але версія певним чином відрізняється від наукової гіпотези. Ця різниця проявляється при розгляді предмета чи ступеня обґрунтування. Предметом наукової гіпотези є закони розвитку природи і суспільства. Гіпотези створюються для пояснення значних явищ і подій, обґрунтовуються тривалими спостереженнями, міцними науковими положеннями і законами.

Висування гіпотези саме по собі у багатьох випадках є великим науковим досягненням, що просуває вперед усе наше пізнання.

Предметом версій є окремі одиничні явища і факти, часом зовсім незначні. Будуючи версію, не мають на меті відкрити ту чи іншу закономірність. Версія має дещо менше пізнавальне завдання — пояснити якусь окрему, неповторну одиничну подію або одиничний факт. Обґрунтовуються версії порівняно обмеженим колом спостережень.

Наукові гіпотези можуть існувати і розроблятися тривалий час, роками і навіть десятиліттями. Версії висуваються і перевіряються протягом порівняно короткого відтинку часу.

Наукових гіпотез, що пояснюють якесь явище, може бути висунуто кілька або всього одну. Версія в судовому дослідженні одна існувати не може. У кожній кримінальній справі з кожної окремої обставини має бути висунуто кілька версій;

тут не можна обмежитися висуванням та доведенням якоїсь однієї, що уявляється найімовірнішою, версії.

Версія в судовому дослідженні відрізняється від наукової гіпотези також тим, що, висуваючи і доводячи версії, керуються не тільки логічними законами, а й законами юридичними. Факти, на підставі яких будуються версії, та факти, за допомогою котрих доводиться істинність якоїсь однієї та хибність інших версій, мають бути виявлені, зібрані і закріплені із дотриманням кримінально-процесуальних законів.

Розгляньмо стадії побудови і доведення версій у судовому дослідженні.

13.4. Висування версій

Процес побудови версії розпочинається із виявленням і закріплення фактів, що відносяться до злочинної події та особи, котра її вчинила. Щоб висунути версію з кримінальної справи, необхідно мати певний мінімум фактів, пов'язаних зі злочином. Факти, на підставі котрих слідчий чи інша особа, яка проводить розслідування, висуває версії, здобуває різним шляхом, а саме: оглядаючи місце події, допитуючи свідків, потерпілих, обвинувачуваних та за допомогою інших слідчих дій.

Окрім фактичних даних, як підстави версій у справі використовуються також наукові положення правової науки і, в першу чергу, положення криміналістики, кримінального права, кримінального процесу та інших наук, узагальнені висновки і рекомендації судової практики, власний досвід тощо.

Унаслідок логічного опрацювання фактичного матеріалу, зібраного у справі, висувається ряд версій, котрі пояснюють подію злочину та окремі його обставини.

Версії, пояснюючи злочинну подію в цілому, називають *загальними версіями*. Загальна версія має давати відповідь на запитання про те, що вчинено, який злочин мав місце насправді і хто його скоїв. Версії, висунуті для пояснення окремих обставин злочинної події, називають *частковими версіями*.

Версії висуваються як на початку розслідування, так і в будь-який інший момент судового розслідування.

Висуваючи (висловлюючи) версії, використовують різні логічні засоби. Версія може бути висунута за аналогією, індуктивно або дедуктивно.

Досить часто версія є висновком індуктивного умовиводу, до того ж для логічного опрацювання фактичних даних і

формулювання версії застосовуються різноманітні види індукції. Особливо широко користуються індукцією за допомогою простого перелічування. Так, коли в ході розслідування справи встановлюють зв'язок фактів злочинної події з однією й тією ж особою, що повторюється, то за допомогою індукції, застосовуючи просте перелічення, висувають версію про причетність цієї особи до скоєного злочину. У вигляді схеми це можна записати так.

Встановлений у справі факт *A* пов'язаний з особою *K*.

Встановлений у справі другий факт *B* пов'язаний також з особою *K*.

Встановлений у справі третій факт *C* пов'язаний теж з особою *K*.

Оскільки перелічені факти (*A, B, C*) є ознаками злочинної події, то роблять висновок про те, що і злочинна подія в цілому пов'язана з особою *K*.

Приклад. У справі про крадіжку із кладовки гуртожитку речей, що належали учасникам художньої самодіяльності, які прибули на гастролях, з самого початку слідчими діями було встановлено такі факти:

1) Злочинець, щоб проникнути до приміщення кладовки, міг відімкнути замок ключем, а потім знову замкнути його.

2) Ключ від замка, котрим замикалися двері кладовки, був у кладовщика.

3) У кладовці серед валіз були виявлені плоскогубці, які належали кладовщику *O*. Характер пошкодження замків на валізах свідчить про те, що вони могли бути розкриті такими плоскогубцями.

4) Валіза кладовщика *O*., що знаходилася в кладовці, викрадена не була.

5) Серед украдених із кладовки речей були цигарки "Север" із поміткою "кол" на мундштуці.

6) У безпосередній близькості від коридору біля входу до гуртожитку, де мав постійно чергувати учасник художньої самодіяльності *H*., було знайдено недопалок цигарки "Север" із поміткою "кол" на мундштуці.

7) Із групи учасників самодіяльності, що залишалися в гуртожитку, курцем був тільки *H*.

8) *H*. виявився єдиним із потерпілих, у кого валіза була викрадена, хоча речі у валізі були порівняно малоцінні.

9) Злочинець міг проникнути до приміщення кладовки через горище будинку.

10) На горищі будинку були виявлені старі речі: спортивний костюм, полуботинки, кашне і спортивні тапочки.

Оскільки перший, другий, третій і четвертий факти знаходилися в зв'язку з однією й тією ж особою, кладовщиком *O*., шостий, сьомий і восьмий факти знаходилися у зв'язку з учасником художньої самодіяльності *H*., а речі, виявлені на горищі, могли нале-

жати невідомій особі і знаходилися у зв'язку зі скоєним злочином, то у цій кримінальній справі були висунуті такі три версії:

Перша версія: до крадіжки причетний кладовщик О.

Друга версія: крадіжку скоїв Н.

Третя версія: крадіжку вчинила третя особа. Версія може бути висунута дедуктивно. Найчастіше до дедуктивного осмислення фактів і висування версій вдаються розв'язуючи питання про те, що скоєно, який злочин мав місце в дійсності, що таке той чи інший окремий факт або окрема обставина і т. д. Так, якщо на початку слідчими діями встановлено, що розслідувана злочинна подія має ознаки *ABC* і ще якісь ознаки, досі не виявлені, а відомо, що ознаки *ABC* є ознаками злочину *N*, то у формі категоричного силлогізму висловлюється версія про те, що в цьому випадку має місце злочин *N*.

У вигляді схеми ми це можемо записати так:

Цей випадок має ознаки *ABC*...

ABC є ознаки злочину *N*.

Отже, цей випадок є злочином *N*.

Приклад. Якщо оглядом встановлено, що двері магазину відімкнуті, замок зламаний, товари розкидані по приміщенню і частини товарів не вистачає, то дедуктивним шляхом висувається версія про те, що мала місце крадіжка. Версія в такому випадку є висновком такого умовиводу:

У цьому випадку виявлена нестача товарів, явне безладдя товарів у приміщенні, відчинені двері зі зламаним замком.

Перелічені ознаки є, як правило, ознаками крадіжки.

Отже, в цьому випадку мала місце крадіжка.

Оскільки названі ознаки можуть виявитися ознаками й іншого злочину — інсценування крадіжки, то може бути висунута одночасно й інша версія: у цьому випадку мало місце інсценування крадіжки.

Інший приклад дедуктивного висування версії. Із судової практики відомо, що особа, у котрої виявлене знаряддя злочину, може бути причетна до скоєння злочину. Якщо ж тепер під час розслідування справи гр-на Х. буде виявлене знаряддя злочину, то це буде підставою для висування версії про те, що гр-н Х. причетний до вчинення злочину. Версія ця є висновком категоричного силлогізму.

Окрім індукції і дедукції версії висуваються досить часто за аналогією. Найширше аналогія застосовується під час висування версій про суб'єкт злочину на основі схожості кількох злочинів у способі їх скоєння.

Приклад. 23 червня, неподалік міста К., в бору, в чагарниках було виявлено розкладений труп невідомого, вбитого сильним ударом сокири по черепу. Через певний час у тому ж бору, в чагарниках на відстані 700 м від місця, де було виявлено труп невідомого, було знайдено другий труп молодого людини, вбитої тим же спосо-

бом: сокира сильним ударом була увігнана в череп. На підставі схожості способу скоєння злочину виникла версія про те, що обидва вбивства скоєні тим же злочинцем, добре обізнаним із околицями міста К.

13.5. Перевірка версій

Висунута версія має бути перевірена. Перевірка й доведення правильності (істинності) версії є найважливішою і відповідальною стадією в побудові й обґрунтуванні версії.

Перевірка версії складається з таких моментів: 1. Дедуктивного виведення наслідків із висунутої версії; 2. Зіставлення цих наслідків із дійсністю, перевірки їх на практиці; 3. Логічного доведення істинності або хибності (спростування версії).

Перевірку версії розпочинають із виведення наслідків із певної версії. Висунувши версію, із неї виводять наслідки, котрі мають існувати в дійсності, якщо існувала гадана причина (або явище). Логічно ця мислима операція відбувається у формі дедуктивного умовиводу. У більшому засновку такого умовиводу перелічуються ознаки, викликані певною причиною. У меншому засновку йдеться про те, що в цьому випадку допущена ця причина. Робиться висновок про те, що в цьому випадку мають бути ознаки, названі в більшому засновку.

У вигляді схеми такий умовивід можна записати так:

Більший засновок. Причина *N* окрім наслідків *ABC* викликає також і наслідки *DEIK* і т. д.

Менший засновок. У цьому випадку припускається причина *N*.

Висновок. Отже, у цьому випадку, окрім виявлених наслідків, *ABC* мають бути й факти *DEIK* і т. д.

Приклад. У справі про пожежу на підставі виявлених на місці події предметів (пляшки із залишками бензину і обпалене клоччя) висунуто версію про те, що пожежа виникла унаслідок підпалу. Щоб перевірити цю версію, з неї необхідно вивести й інші факти, що стосуються цього випадку підпалу. Так, якщо пожежа виникла унаслідок підпалу, то, окрім названих, мають місце й інші факти, а саме: злочинець міг залишити сліди пальців рук на предметах майна, що збереглися, і на предметах підпалу, сліди ніг на місці події; хтось міг бачити злочинця в момент скоєння злочину; нанесені збитки; хто матеріально відповідає за майно і чи не був він зацікавлений у знищенні слідів крадіжки згорілого майна, чи не висловлював хто раніше злочинного наміру здійснити підпал тощо.

Питання про те, які наслідки (факти) мають бути логічно виведені із гаданої причини (висунутої версії), є важливе й

складне. Розв'язується воно в кожному випадку конкретно, виходячи із загальних положень науки про цю категорію злочину, судової практики та власного досвіду слідчого. Чим більший цей досвід і чим ліпше слідчий знає теорію і судову практику, тим повнішим буде коло фактів (наслідків), виведених ним із висунутої версії.

У цілому логічну схему висування версії і виведення із неї наслідків можна записати так:

1. Висування версії (припущення):

У цьому випадку виявлені факти *ABC*.

Факти *ABC* є ознаками злочину *N*.

Отже, в цьому випадку, очевидно, має місце злочин.

2. Висування наслідків із висловленого припущення:

Злочин *N*, окрім ознак *ABC*, містить і такі ознаки (факти), як *DEIK*.

У цьому випадку допускається злочин *N*.

Отже, у цьому випадку окрім ознак (фактів) *ABC* мають мати місце і факти *DEIK*.

Виведені із версії наслідки (факти) необхідно виявити і зібрати. Ці факти надалі стають аргументами, за допомогою котрих доводиться істинність чи хибність версії. Основними способами виявлення і збирання фактів є такі: огляд місця події, опитування свідків, потерпілих і обвинувачуваних, обшук, вилучення, слідчий та експертний експеримент тощо.

Зіставлення виведених із версії наслідків із установленими фактами дійсності дає змогу або спростувати версію, або довести її істинність.

Спростування версії

Щоб спростувати версію, необхідно встановити, що виведені з неї наслідки насправді не існують. Це найзвичайніший і широко застосований спосіб спростування версій. Логічно він відбувається за формою заперечення модусу (*modus tollens*) умовно-категоричного силогізму. Більший засновок такого умовиводу є умовне судження, в котрому йдеться про те, що коли мала місце якась причина, то мають існувати і якісь наслідки. У меншому засновку ці наслідки заперечуються. У висновку заперечується і сама причина, з якої виведені ці наслідки.

У вигляді схеми це можна записати так:

Більший засновок. Якщо мала місце причина *A*, то мають бути *a, b, c...*

Менший засновок. Факти *a, b, c, ...* відсутні.

Висновок. Отже, не існувало й причини *A*.

Приклад. Завідувач магазину Каранова повідомила вранці телефоном міліцію про крадіжку товарів з магазину сільпо. На місце події прибули працівники міліції і прокуратури. На підставі заяви Каранової і її опитування була висунута версія про крадіжку товарів із магазину. Для перевірки цієї версії слід було виявити і зібрати факти, що підтверджують її правильність. Такими фактами в цьому випадку (виходячи з конкретної обставини) мали бути такі. Мали б мати місце пошкодження на дверях, замку, стінах чи стелі магазину, сліди проникнення злочинців до магазину. Оскільки з 11-ї години вечора до 1-ї години ночі йшов дощ, то злочинці, заходячи до магазину, мали б замарати підлогу мокрими ногами та багном. У магазині могли залишитися на різних предметах сліди пальців рук, опалених сірників тощо. Оскільки з магазину було вкрадено, за заявою завідувачки, 19 ящиків горілки й вина, 5 ящиків печива, 25 пар чобіт, 300 метрів бавовняної тканини, 4 чоловічих пальт і багато інших громіздких товарів, то біля магазину мали б бути сліди автомашини чи кількох підвід, на котрих могли б бути вивезені всі ці товари. Нестача товарів у магазині унаслідок крадіжки мала б статися одночасно.

Перевіркою цих фактів, логічно виведених із версії про крадіжку, було встановлено, що жоден із них не підтвердився: пошкоджень на дверях, стінах, стелі і вікнах не було, не було також ніяких слідів і ніг злочинців у приміщенні, слідів транспорту біля магазину. Нестача товарів у магазині утворилася не в ніч на 7-ме травня, а значно раніше, і не одночасно, а поступово, протягом року. На цій підставі версія про крадіжку в магазині, скоєну сторонніми особами, була спростована.

Під час перевірки цієї загальної версії було спростовано і кілька часткових версій. А саме:

1. Магазин мав два входи: головний — з вулиці крізь тамбур і чорний вхід — із двору. При огляді двері чорного ходу виявилися замкнутими зовні на висячий замок. Пошкоджень на дверях і замку не було. Зовнішні двері в тамбур головного входу виявилися не замкнутими, пробійники цілі, але бракувало висячого замка. Внутрішні двері, що ведуть із тамбура в магазин, були трохи прочищені. Внутрішній гачок, на який, за словами завідувачки магазину, ці двері замикалися зсередини, пошкоджень не мав. В середині магазину, біля дверей, лежав на підлозі дріт, принесений сюди, за поясненням Каранової, очевидно, злочинцями. Було висловлено часткову версію про те, що злочинці проникли до магазину через головний вхід, скориставшись виявленим у тамбурі дротом, щоб скинути внутрішній гачок. Прочищені двері магазину, виявлений дріт у тамбурі давали змогу висловити таку версію. Але, якщо ця версія була правильною, мали бути б залишені сліди пошкоджень на гачку дверей і дроті. Оглядом було встановлено, що на гачку дверей пошкодження відсутні, відсутні вони і на дроті, рівномірно вкритому іржею. На цій підставі було зроблено висновок про те, що за допомогою цього дроту двері, замкнені на внутрішній гачок, не відмикалися.

Для перевірки правильності цього висновку був проведений слідчий експеримент. При вдалій спробі скинути внутрішній гачок на дроті утворилися б досить чіткі подряпини.

2. Каранова твердила, що з магазину викрадено 19 ящиків горілки і вина, 5 ящиків печива тощо. Якщо це було так, то мали бути б відсутні і ті ящики, в котрих містилася горілка, вино та печиво. Насправді ж усі ящики з-під горілки, вина й печива були на місці. Це стало підставою для спростування цієї заяви завідувачки магазину, оскільки злодії не виймали б із ящиків і не перевантажували б на підводі кожну пляшку чи пачку печива окремо, а порожні ящики залишили в магазині.

Під час перевірки версії про крадіжку в магазині сторонніми особами, висунутої завідувачкою магазину, слідчими органами була висунута і версія про інсценування крадіжки Карановою. Остання версія під час розслідування справи підтвердилася.

Спростовуючи версію, слід мати на увазі, що наслідки (факти) логічно виведені із версії, можуть бути знищені злочинцем чи іншою особою, можуть зникнути з якоїсь причини і, отже, не бути виявлені взагалі і т. д. Тому лише відсутність наслідків не завжди достатня для визнання версії хибною і виключення її зі справи. Щоб визнати версію спростовану, необхідно встановити ще й такі факти, котрі суперечать цій версії, несумісні з нею. Звичайно, це так і відбувається, під час розслідування справи висувається не одна, а кілька версій водночас і всі вони проводяться паралельно.

Доведення істинності версії

У судовому дослідженні доведення істинності (правильності) загальної версії відбувається і прямо, і непрямо водночас. Версія може бути визнана істинною тільки тоді, коли вона підтверджена фактичними даними справи і коли доведена хибність усіх останніх версій у справі.

Пряме доведення версії відбувається шляхом виведення із версії наслідків і перевірки їх у дійсності.

Для того щоб переконатися в правильності висунутої версії, необхідно перш за все перевірити наслідки, виведені з цієї версії. Якщо факти, виведені з версії, насправді існують, підтверджуються практичною перевіркою, то робиться висновок про правильність і самої версії.

Логічно цей висновок відбувається за такою схемою:

$$\begin{array}{l} \text{Якщо } A, \text{ то } B \\ \underline{\quad B} \\ \text{Отже, } A \end{array} \quad \text{або} \quad \frac{A \sim B \cdot B}{A}.$$

Від наявності (істинності) наслідків робиться перехід до існування (істинності) гаданої причини (версії).

Висновок у таких умовиводах є правильним тому, що більшим засновком у них беруться одиничні умовні судження. У судовому пізнанні із гаданої причини (версії) виводять не будь-які наслідки взагалі, а такі, котрі в своїй індивідуальній сукупності неповторні.

Виявлення таких наслідків насправді є достатньою підставою для достовірного висновку про причину (версію), з котрої вони логічно виведені.

Приклад. У справі про вбивство Фаїни Б. в її квартирі була висунута, поряд з іншими, версія про те, що Фаїна Б. вбита падчеркою або її чоловіком, що мешкав у м. П. Для перевірки цієї версії з неї були виведені такі наслідки. Падчерка або її чоловік, щоб вчинити злочин, мали виїздити для цього в м. К., де жила Фаїна Б.; злочинець міг залишити сліди пальців рук у квартирі вбитої; на одязі злочинця могли залишитися плями крові, у злочинця могли виявитися речі вбитої і, зокрема, наручний годинник, взяті у квартирі вбитої, заводський номер якого мав би збігатися з номером, зазначеним у паспорті, що залишився у квартирі вбитої, тощо. При перевірці цієї версії були встановлені такі факти. Касир залізничної станції м. П. засвідчила, що 22 листопада (напередодні вбивства Фаїни Б.) нею було продано тільки один квиток до м. К. і що купив його один громадянин, котрий чи сам працює вчителем у них у районі, чи є чоловіком учительки (падчерка Фаїни Б. працювала учителькою). Було також встановлено, що через три дні після вчинення злочину падчерка Б. і її чоловік виїхали до С-кої області. Від'їзд був поспішним. Про це свідчило те, що речі на станцію були привезені ним, як говориться, навалом. Усе пакувалося поспіхом уже на станції. Чоловік падчерки не встиг сам продати свій мотоцикл і доручив це зробити сусідам. Сама падчерка не оформила свого звільнення з роботи і не отримала розрахунку. Під час затримання чоловіка падчерки потерпілої у нього вилучили годинника, номер якого збігся з номером годинника, зазначеним у паспорті, що залишився в квартирі вбитої. Відбиток пальця, що залишився на чашці в квартирі вбитої, за висновком експертизи, належав чоловіку падчерки. Серед речей, зданих у багаж, але ще не відправлених, були виявлені випрані і ще вологі штани й сорочка. На них виявили сліди крові, група якої збігалася з групою крові Фаїни Б.

Перелічені факти стали достатньою підставою для визнання цієї версії правильною. Ознайомившись із фактами, встановленими слідством, чоловік падчерки потерпілої розповів потім, як було вчинено ним цей злочин.

Непряме доведення версії проводиться шляхом спростування всіх висунутих версій, окрім однієї, котра й визнається правильною.

У логічному відношенні непряме доведення версії відбувається за формою заперечно-ствердного модусу розподільно-категоричного силогізму. Здійснюється воно так. У розслідуваній справі висувається кілька версій: A, B, C . Із кожної версії виводяться наслідки і перевіряються на практиці. Якщо під час розслідування встановлена хибність версій B і C , то за правилами розподільно-категоричного силогізму правомірним є висновок про істинність версії A .

Схематично цей умовивід можна записати так:

X (пояснювальне явище) є або A , або B , або C .

X не є ні B , ні C .

Отже, X є A .

Або так:
$$\frac{A \vee B \vee C \cdot \bar{B} \vee \bar{C}}{A}$$

Висновок про те, що " X є A " буде істинним тільки тоді, коли більший засновок перелічує всі можливі версії, всі випадки.

У судовій практиці у кожній справі висувається не одна, а кілька версій. Всі вони перевіряються паралельно. Пряме доведення версії доповнюється неодмінно непрямым її доведенням: щоб визнати якусь версію правильною, необхідно не тільки встановити факти, що її підтверджують, а й виключити (спростувати) всі інші версії. Доводячи ж якусь версію побічно, спростовуючи всі інші версії, необхідно водночас установити і позитивні факти, які безпосередньо підтверджували б її правильність.

ВПРАВИ

Розділ 2. Поняття

1. Наведіть поняття, виражені одним словом, і поняття, виражені двома й більше словами.

2. Наведіть два-три слова, які виражають одне й те ж поняття.

3. Чи є синонімами такі слова: розбій і грабіж, арешт і затримання, шлюб і подружнє життя, покарання і кара, вирок і ухвала, професія і фах.

4. Поясніть зміст (перелічіть ознаки) таких понять: товар, крадіжка, право, студент, людина, закон.

5. У наведених нижче статтях кодексів виділіть ознаки, які становлять зміст поняття, про яке йдеться в статті:

а) “Штраф є грошове стягнення, накладене судом у випадках і межах, визначених відповідними статтями Особливої частини чинного Кодексу”;

б) “Наклеп — поширення свідомо наклепницьких вимислів, що ганьблять іншу особу”;

в) “Потерпілою визнається особа, якій злочином завдано моральну, фізичну або майнову шкоду”;

г) “Угодами визначаються дії громадян і юридичних осіб, спрямованих на визначення, зміну чи припинення громадянських прав і обов’язків”.

6. Чи всі перелічені ознаки увійдуть до змісту таких понять:

а) Студент — це 1) учень 2) вищого навчального закладу, 3) одержує стипендію і 4) мешкає в гуртожитку;

б) Годинник — це 1) прилад 2) для вимірювання часу, 3) має металевий корпус і 4) стрілки;

в) Крадіжка — це 1) таємне 2) викрадення предметів, 3) скоєне вночі.

7. Навіщо юристу необхідне знання юридичних понять?

8. Навіщо юристу необхідно знати зміст поняття “крадіжка”?

9. Назвіть обсяг таких понять: норма права, факт, суддя, юрист, студент.

10. Чи входить до обсягу поняття “годинник” — пісочний годинник; до обсягу поняття “юрист” — студент юридичного інституту; до обсягу поняття “суддя” — народний засідатель; до обсягу поняття “злочин” — хабар.

11. Кваліфікуючи злочин, яку логічну задачу розв’язує суд?

12. Які з наведених понять є одиничними, загальними та нульовими: “держава”, “обвинувачуваний”, “кримінальна справа”, “обвинувачуваний Петренко”, “Кримінальний кодекс”, “право”, “норма права”, “розбій”, “вічний двигун”.

13. Наведіть приклади збірних понять.

14. Визначте, якими є наведені нижче поняття за змістом: конкретними чи абстрактними, позитивними чи негативними, співвідносними чи безвідносними:

а) “підозрюваний” і “обвинувачуваний”;

б) “правомірний” і “неправомірний”;

в) “вирок” і “покарання”;

г) “законний” і “обґрунтований”;

д) “причина” і “наслідок”.

15. Визначивши, в якому відношенні перебувають такі пари понять, відтворіть відношення між ними колами:

а) “злочин” і “хуліганство”;

б) “покарання” і “штраф”;

в) “зумисне” і “необережно”;

г) “крадіжка” і “розбій”;

д) “доказ” і “непрямий доказ”.

16. Наведіть по одній-дві парі понять, що перебувають у відношенні тотожності, підпорядкування, перехрещення, супідрядності, протиріччя і протилежності.

17. Знайдіть родові поняття до кожної наступної пари понять:

а) “право”, “мораль”;

б) “юридичний закон”, “указ”;

в) “суд”, “прокуратура”;

г) “крадіжка”, “шкідництво”;

д) “диверсія”, “розбій”;

е) “навмисно”, “необережно”;

є) “суддя”, “слідчий”.

18. Знайдіть поняття, котрі будуть видами стосовно таких понять:

а) “юрист”; б) “суд”; в) “норма права”; г) “розкрадання”; д) “посадовий злочин”; е) “знаряддя злочину”.

19. Проведіть операцію складання таких понять і відтворіть їх на кресленні:

а) “студент юридичного інституту” і “студент”;

б) “відмінник” і “не відмінник”.

20. Проведіть операцію множення таких понять, відтворіть її на кресленні, заштрихуйте обсяг поняття, здобутого унаслідок множення:

а) “студент” і “відмінник”;

б) “слідчий” і “юрист”;

в) “наука” і “релігія”.

21. Проведіть операцію заперечення таких понять, відтворіть її на кресленні, заштрихуйте обсяг поняття, здобутого унаслідок цієї операції:

а) “юрист”; б) “правова норма”; в) “родич”.

22. Проведіть узагальнення таких понять:

- а) “студент”; б) “народний суд”; в) “шкідництво”; г) “слідчий”;
д) “заслання”; е) “договір поставки”.

23. Чи правильно проведено узагальнення таких понять:

- а) диверсія — державний злочин — злочин;
б) слідчий — прокурор району — прокурор області;
в) відмичка — знаряддя злому — знаряддя злочину;
г) договір купівлі-продажу — договір — угода — цивільні правовідносини — суспільні відносини.

24. Проведіть обмеження таких понять:

- а) “підручник”; б) “покарання”; в) “крадіжка”; г) “норма права”; д) “злочин”; е) “власність”; є) “судочинство”.

25. Чи правильно проведено обмеження таких понять:

- а) право — закон — указ — стаття 126 КК України;
б) крадіжка — шантаж — шахрайство;
в) злочин — крадіжка — привласнення;
г) злочин — покарання — штраф.

Розділ 3. Визначення і поділ понять

1. Зробіть логічний аналіз наведених нижче визначень, тобто виділіть визначуване і визначальне поняття; у визначальному понятті знайдіть рід і видову відзнаку:

а) “Образа, тобто навмисне припущення честі і гідності особи, виражена у непристойній формі”;

б) “Громадянською дієздатністю називається здатність громадянина своїми діями здобувати громадянські права і створювати для себе громадянські обов’язки”;

в) “Угодами визнаються дії громадян і організацій, спрямовані на визначення, зміну чи припинення громадянських прав чи обов’язків”;

г) “Співучастю визначають зумисну спільну участь двох чи більше осіб у скоєнні злочину”.

2. У наведених прикладах установіть вид визначення поняття або вид логічного прийому, схожого із визначенням:

а) “Обвинувачуваний, переданий суду, називається підсудним”;

б) “Підготовкою до злочину визначається пошук засобів або знарядь або інше навмисне створення умов для скоєння злочину”;

в) “Нічийним вважається майно, яке не має власника або власник його невідомий”;

г) “Пропорційним називається збір, стягнений у процентному відношенні до ціни (сума) позову”;

д) “Законними представниками у суді виступають рідні, усиновлювачі, опікуни, піклувальники”;

е) “Позивач — особа, котра звертається до суду за захистом суперечного права шляхом пред’явлення позову”;

є) “Система — грецьке слово, у перекладі на українську означає ціле, складене з чисел”;

ж) “Термін “джерело права” вживається у двох значеннях: матеріальному і формальному (юридичному)”;

з) “Невідомий був низького зросту, чорноволий, середніх років, одягнений у чорний військово-морський кітель без погон і кашкет-мічманку”;

і) “Вчення про додаткову вартість є наріжним каменем економічної теорії Маркса” (В. І. Ленін);

к) “Причиною називається явище, яке за певних умов з необхідністю викликає інше явище, а це інше явище, викликане причиною, називається наслідком”.

3. Чи правильні такі визначення? Якщо визначення неправильне, то яке правило в ньому порушене, яка припущена помилка?

а) Студент — людина, яка навчається;

б) Злочин — суспільно небезпечна дія;

в) Прямий доказ — такий доказ, котрий прямо установлює шуканий факт;

г) Договір — юридична угода,

д) Злочин — дія, визнана законом злочинною;

е) Логіка — наука про умовивід.

4. Порівняйте кожну пару визначень і дайте їм оцінку з точки зору дотримання правил визначення:

а) “Присуд — рішення, винесене судом у судовому засіданні з питання винуватості чи невинуватості обвинувачуваного”.

“Присуд — рішення, винесене судом у засіданні з питання винуватості чи невинуватості підсудного і про застосування чи незастосування до нього покарання”;

б) “Угоди — дії, спрямовані на визначення громадянських правовідносин”.

“Угодами визначаються дії громадян і юридичних осіб, спрямовані на визначення, зміни або припинення громадянських прав чи обов’язків”;

в) “Обмова — ствердження одного з обвинувачуваних, що цей злочин скоїв або в ньому брав участь інший обвинувачуваний”.

“Обмова — свідчення обвинувачуваного, які звинувачують обвинувачуваного чи інших осіб”;

г) “Співучасть — це участь двох або більше осіб у скоєнні злочину”.

“Співучастью визначається навмисна спільна участь двох чи більше осіб у скоєнні злочину”.

5. Самостійно визначте такі поняття: “екзамен”, “право”, “норма права”, “указ”, “юрист”, “стіл”, “олівець”.

6. Наведіть приклади неправильних визначень.

7. У наведених прикладах знайдіть розподілене поняття, члени і основи поділу:

- а) За характером правил поведінки правові норми поділяються на норми як такі, що зобов'язують, забороняють і уповноважують;
- б) За формою припису правові норми поділяються на категоричні, диспозитивні (доповнюючі) і рекомендаційні;
- в) Присуд може бути обвинувальним і виправдальним;
- г) Співучасниками злочину, поряд із виконавцями, визначаються організатори, підбурювачі і пособники;
- д) За характером походження юридичні факти поділяються на події і дії;
- е) Розрізняється спільна власність із визначенням часток (паїова власність) або без визначення часток (спільна власність).

8. Які з наведених прикладів є поділом поняття, а які розчленуванням предмета:

- а) Угоди можуть бути односторонніми і багатосторонніми (договори);
- б) Обвинувальний висновок складається із розповідної і резолюційної частин;
- в) Провина може виражатися у двох формах — у формі наміру і необережності;
- г) Огляд місця злочину складається із двох стадій: перша — статична; друга — динамічна;
- д) Земна куля поділяється на східну і західну півкулі;
- е) Судові витрати складаються із державного збору і затрат, пов'язаних із розглядом справи;
- є) Письмові докази бувають різних видів:
 - 1) акти; 2) документи; 3) ділові листи; 4) листи приватного характеру;
- ж) За часом прогнози поділяються на короткотермінові, середньо- і довготермінові;
- з) Докази бувають початкові і довільні, обвинувачувальні і виправдовуючі, прямі і побічні;
- і) Майно поділяється на рухоме і нерухоме.

9. Визначте у наведених прикладах вид поділу поняття:

- а) Підсудність розподіляється на звичайну і надзвичайну;
- б) Юридичні факти державного права поділяються на юридичні події і юридичні дії. Юридичні дії залежно від відповідності виявленої волі норм права поділяються на дії правомірні і неправомірні. Правомірні дії поділяються з моменту спрямованості волі на юридичні наслідки, на юридичні акти і юридичні вчинки. Юридичні акти поділяються за суб'єктами правових відносин на адміністративні акти, цивільно-кримінальні акти, сімейно-правові та судові акти;
- в) Залежно від того, на чому ґрунтується повноваження представника, розрізняється представництво за законом і договірне представництво;
- г) Залежно від обсягу повноважень розрізняють такі види доручення: разове, спеціальне і загальне;

д) Угоди бувають відплатні і безвідплатні;

е) Речі бувають ділимі і неділимі.

10. Чи правильно проведено поділ понять у прикладах:

а) Власність буває державною (загальнонародною), власність колгоспу і пайовою власністю;

б) Присуди бувають обвинувальні, виправдовувальні і необґрунтовані;

в) Докази поділяються на прями, побічні, обвинувачувальні і довільні;

г) Свідками бувають родичі, знайомі і незнайомі;

д) Речові докази бувають громіздкі і не громіздкі;

е) Договори бувають відплатні, безвідплатні, односторонні і здійснені у письмовій формі.

11. Наведіть приклади дихотомічного поділу і класифікації.

Розділ 4. Судження

1. Знайдіть суб'єкт, предикат і зв'язок в судженнях:

а) Присуд — вид судового рішення;

б) Справа обвинувачуваного П. буде розглянута наступного тижня;

в) Обвинувачуваний не попереджується про відповідальність за подання неправдивих свідчень;

г) Свідок К. є родичем потерпілого;

д) Право регулює суспільні відносини.

2. Визначте кількість і якість суджень; до якого виду суджень (А, Е, І або О) відноситься кожне:

а) Ніхто із суддів не має права утриматися від голосування;

б) Будь-який договір — угода;

в) Деякі договори — відплатні;

г) Більшість юристів мають вищу освіту;

д) Жодне вікно в будинку не було розбите.

3. Які із суджень є виділяючими, а які — виключаючими:

а) Потерпілий, як правило, допитується раніше від допиту свідків;

б) Правосуддя — діяльність суду і тільки суду;

в) Жоден із почерків, за винятком рахунку на 15000 крб., написаного В., не належав товаришам по службі К.

г) Ніхто із співробітників складу, окрім обвинувачуваного, не вмів друкувати на машинці;

д) Шахрайство може бути здійснене тільки навмисно;

е) Тільки обґрунтований присуд є законним.

4. Визначте вид судження щодо кількості і якості (А, Е, І або О), визначте розподіленість термінів і відтворіть за допомогою кіл відношення між S і P:

а) Жоден із установлених слідством фактів не був спростований;

б) Усі свідки попереджаються про відповідальність за подання неправдивих свідчень;

- в) Судове рішення не може бути умовним;
- г) Кожна кримінальна справа має свій предмет доказу;
- д) Багато злочинів скоюється навмисно;
- е) Замах на вбивство може бути тільки з прямим наміром.

5. Визначте вид судження за змістом предиката:

- а) Особа, що здійснила напад на потерпілу, набагато старша ніж К.;
- б) Злочинів, у яких ні на що не посягають, не існує;
- в) Висновок експерта є видом доказу;
- г) Суб'єктивне право існує;
- д) Ніж, яким скоєне вбивство, довший від ножа, знайденого у

підозрюваного;

- е) Норми права мають примусовий характер.

6. Визначте вид судження за об'єктивною і логічною модальністю:

- а) У кожній справі можливо кілька версій;
- б) Вбивство, можливо, скоєне Петренком;
- в) Крадіжка скоєна вночі;
- г) Крадіжка із магазину № 17 могла бути вчинена однією особою;
- д) Політ на інші планети можливий;
- е) На іншу планету, можливо, полетять через рік;
- є) Постріл із цієї рушниці можливий;
- ж) Постріл зроблено, очевидно, із цієї рушниці;
- з) Співучасть із необережності неможлива;
- к) Можлива образа словом у відсутності потерпілого.

7. Користуючись правилами логічного квадрата, установіть, якими (істинними чи хибними) будуть судження *Е, І, О*, якщо істинним є судження:

- а) Будь-який злочин суспільно небезпечний;
- б) Будь-який злочин підлягає покаранню;
- в) Усі договори є угоди;
- г) Усі студенти складають екзамени.

Розділ 5. Складні судження

1. Визначте, яким є кожне з таких суджень: умовним, єднальним (кон'юнктивним) і запишіть його структуру аристотелівської та математичної логіки:

- а) Недійсна угода, яка не відповідає вимогам закону;

б) За обсягом тлумачення може бути обмежувальним і поширювальним;

в) Закон не має зворотної сили, якщо в ньому бракує спеціального застереження;

г) Потерпілою визнається особа, якій злочином спричинена моральна, фізична чи майнова шкода;

- д) Рішення суду має бути законним і обґрунтованим;

е) Насильство під час розбою може бути фізичним або психічним.

2. Складіть таблиці істинності для суджень:

- а) Успадкування здійснюється за законом і за заповітом;
- б) Недійсна угода, яка не відповідає вимогам законодавства;
- в) Майно може перебувати у власності громадянина, юридичної особи, держави;
- г) Присуд може бути обвинувальним або виправдальним;
- д) “Крадіжка, скоєна повторно, або за попереднім домовленням групи осіб, або із застосуванням технічних засобів, карається...”;
- е) “Власнику належать права володіння, користування і розпорядження майном у межах, визначених законом”;
- є) Позичання може бути на певний строк або без визначення строку.

3. Складіть таблиці істинності для суджень:

- а) $(A \vee B) \rightarrow C$;
- б) $(A \rightarrow B) \vee C$;
- в) $(A \wedge B) \rightarrow C$;
- г) $(A \vee B \vee C) \rightarrow D$;
- д) $(A \rightarrow B) \vee C \vee D$.

Розділ 6. Основні закони логіки

1. Які закони логіки виражені в таких статтях:

а) “Ніхто не може бути підданий арешту інакше як на підставі судового рішення або за санкцією прокурора”;

б) “Підставами скасування рішення суду в касаційному порядку і передання справи на новий розгляд у суді першої інстанції є: неповне з’ясування обставин, що мають значення для справи; недоказовість обставин, які мають значення для справи, котрі суд вважає встановленими, невідповідність висновків суду, викладених у рішенні обставин справи...”;

в) “Кожна сторона має довести ті обставини, на які вона посилається як на підстави своїх вимог і заперечень”;

г) “Висновок експерта для особи, котра проводить дізнання, слідчого, прокурора і суду, не обов’язковий, але незгода з ним має бути обґрунтована у відповідних ухвалах, визначенні, присуді”.

2. “Свідок М. на початку говорив, що в автобусі був молодик на прізвище “Мишко-сміх” і що це прізвище носив Ф. У пізніших свідченнях М. твердив, що молодик, котрий носив це прізвище, і Ф. — різні люди”.

Зробіть логічний аналіз показань свідка М.

3. “Свідок Б. стверджував, що сокиру він відібрав у Р., після вбивства потерпілого, а свідок М. — що сокиру було відібрано у Р. до вбивства. Суд невмотивовано відкинув свідчення Б. і взяв за основу присуду показання М.”. Зробіть аналіз показань свідків і висновку суду.

4. Чи застосований до таких двох версій закон виключеного третього:

а) “Недостача, виявлена в магазині № 2, — наслідок крадіжки, скоєної невідомими особами”;

б) “Недостача, виявлена в магазині № 2, — наслідок систематичних крадіжок, скоєних сторожем С.”.

5. Під час розслідування справи про вбивство Р. слідчий висунув такі версії:

а) Р. убита молодиком, з яким вона була увечері на танцмайданчику;

б) Р. убита шофером, який збирався на ній одружитися і з котрим вона посварилася напередодні вбивства.

Оскільки друга версія виявилася хибною, то слідчий дійшов висновку, що вбивство Р. скоїв молодик, з котрим вона була учора на танцмайданчику.

Чи є такий висновок логічно спроможним?

6. “У початкових свідченнях М. стверджувала, що З. вбив її чоловік на підставі ревнощів, а потім на допитах заявила, що вона сама вбила З., коли той намагався її обійняти. Про це ж вона писала і в письмовому поясненні. Лише згодом, змінивши свої показання втретє, М. заявила, що З. убив К., і що вона не свідчила проти нього тому, що кохала К.”

Зробіть логічний аналіз цим показанням.

7. Чи можуть бути одночасно хибними такі пари суджень:

1. а) Пожежа в школі виникла унаслідок необережного поводження з вогнем тесляра К..

б) Пожежа в школі виникла унаслідок необережного поводження з вогнем тесляра С.

2. а) Обвинувачуваний о 7-й ранку був на роботі;

б) Обвинувачуваний о 7-й ранку не був на роботі,

3. а) Обвинувачуваний діяв навмисно;

б) Обвинувачуваний діяв необережно.

Розділ 7. Умовивід. Безпосередні умовиводи

1. Зробіть перетворення суджень:

а) Деякі злочини скоюються навмисно;

б) Усі громадяни дієздатні;

в) Жоден злочин не може бути не розслідуваний;

г) Деякі студенти не відмінники.

2. Чи правильно зроблені перетворення:

а) Будь-який суд має знайти істину у справі. Отже, жоден суд не може знайти істину у справі;

б) Деякі злочини скоюються з необережності. Отже, деякі злочини не скоюються з необережності;

в) Деякі свідки знали потерпілого. Отже, деякі свідки не знали потерпілого;

г) Один доказ не доказ. Отже, один доказ не доказ.

3. Перетворіть судження:

а) Присуд — ухвала суду;

б) Деякі суспільні відносини є ідеологічними;

в) Експерт не свідок;

- г) Деякі студенти навчаються і працюють;
 д) Деякі студенти не відмінники.
4. Чи правильно зроблені перетворення:
- а) Усі громадяни країни правоздатні. Отже, будь-який правоздатний — громадянин цієї держави;
 б) Суд — орган правосуддя. Отже, правосуддя здійснюється тільки судом;
 в) Провина не злочин. Отже, злочин — це не провина;
 г) Деякі угоди здійснюються безвідплатно. Отже, все, що безвідплатне — угода;
 д) Деякі студенти не спортсмени. Отже, деякі спортсмени не студенти.
5. Чи правильно зроблено протиставлення предикату:
- а) Закон є загальне. Отже, не загальне не може бути законом;
 б) Договір є угода. Отже, те, що є угодою, є і договором;
 в) Деякі студенти відмінники. Отже, деякі не відмінники не є студентами.
6. Зробіть контрпозицію умовних суджень:
- а) Без вини немає злочину;
 б) Якщо ухвала винесена неповним складом суду, то вона є незаконною;
 в) Якщо особа визнана неосудною, то вона не може нести кримінальну відповідальність за скоєне.

Розділ 8. Дедуктивні умовиводи

1. У наведених прикладах визначте менший, більший і середній терміни; менший і більший засновки:
- а) Угода, спрямована на обмеження правоздатності, є недійсною. Ця угода обмежує правоздатність гр-на К. Отже, ця угода недійсна.
 б) Петренко свідок, тому він має бути попередженим про відповідальність за подання неправдивих показань, оскільки всі свідки попереджуються про відповідальність за подання неправдивих показань;
 в) Дія обвинувачуваного М. не є шахрайством, оскільки в його діях не було наміру, а шахрайство може чинитися тільки навмисно.
2. Визначте фігуру і модус силогізму і напишіть структуру кожного силогізму у вигляді формули:
- а) Ст. 126 КК передбачає відповідальність за образу. Дії обвинувачуваного В. не є образою. Отже, обвинувачуваний В. не може нести відповідальність за ст. 126 КК;
 б) Договір є угода, але договір — це правовідносини. Тому можна сказати, що деякі правовідносини є угодами;
 в) Жоден факт, що має суттєве значення у справі, не може залишитися неперевіраним. Цей факт має істотне значення у справі. Отже, цей факт не може залишитися неперевіраним;
 г) Усі громадяни країни правоздатні. Він — громадянин цієї країни. Отже, він правоздатний.

3. Чи правильно побудовані такі силлогізми? Якщо ні, то які загальні правила і правила фігур у них порушені:

а) Деякі свідки у справі дали неправдиві показання. Петренко — свідок у справі. Отже, Петренко дав неправдиві свідчення;

б) Будь-який договір є угода. Іваненко здійснив угоду. Отже, Іваненко уклав договір;

в) Будь-який злочин підлягає покаранню. Всякий злочин суспільно небезпечний. Отже, будь-яке суспільно небезпечне діяння підлягає покаранню;

г) Деякі свідки у справі є родичами обвинувачуваного. Усі співробітники відділу збуту — свідки у справі. Отже, деякі співробітники відділу збуту родичі обвинувачуваного;

д) Крадіжка — злочин. Привласнення знайденого не є крадіжка. Отже, привласнення знайденого є злочином;

е) Рух є розвиток. Годинникова стрілка рухається. Отже, годинникова стрілка розвивається.

4. Доведіть, чому неспроможні такі силлогізми:

а) Модуси *АОО, АЕЕ, ОАО* за першою фігурою;

б) Модуси *ІЕО, АІІ, ОАО* за другою фігурою;

в) Модуси *ЕАЕ, АЕЕ, ААА* за третьою фігурою.

5. Визначте, із яких суджень (суджень-визначень, суджень можливості, виділяючих чи проблематичних суджень) побудовані силлогізми, і перевірте їх правильність:

а) Потерпілий міг бути вбитий руків'ям пістолета ТТ. Пістолет ТТ мав тільки Соколов. Отже, потерпілий убитий Соколовим;

б) Наклеп є поширення свідомо неправдивих вимислів, що ганьблять іншу особу. Дії Петренка не кваліфіковані як клевет. Отже, Петренко не поширював явно неправдивих вимислів, що ганьблять Миколаєнка;

в) Особа, в якій знайдено викрадені речі, вочевидь, причетна до злочину. У Федорова знайдено викрадені речі. Отже, Федоров причетний до скоєного злочину;

г) Б. могла бути вбита із помсти. Вбивство із помсти могла здійснити її падчерка. Отже, Б. вбита своєю падчеркою;

д) Тільки осудні несуть кримінальну відповідальність за скоєні злочини. Петренка засуджено за скоєний злочин. Отже, Петренка визнано осудним;

е) Шкідництво може бути вчинене тільки з прямим наміром. Отже, дія обвинувачуваного є шкідництво.

6. Наведіть приклади силлогізмів, побудованих із суджень-визначень, суджень можливості, виділяючих і проблематичних (імовірних суджень).

Розділ 9. Дедуктивні умовиводи (продовження)

1. Визначте вид силлогізму, його модус, складіть формулу і перевірте, чи правильно він побудований:

а) “Якщо виявлені в автомобілі сліди крові належать дружині власника автомобіля, то група крові цих слідів і група крові власника автомобіля має бути однаковою. Але група крові не збігається. Отже, сліди крові в автомобілі не є кров, що належить дружині володаря автомобіля”;

б) “Якщо у цьому випадку має місце нещасний випадок, то потерпіла була б у пальті і взута. Але потерпіла була без пальта, без панчіх, без черевиків. Отже, у цьому випадку для нещасного випадку не могло бути місця”;

в) “Якщо в цьому випадку мало місце самогубство, то мала б бути певна траєкторія польоту шроту. Якщо траєкторія польоту шроту була якоюсь, то мають бути сліди пострілу на певній височині навколишніх дерев. Отже, якщо в цьому випадку мало місце самогубство, то мали бути сліди пострілу на певній височині навколишніх дерев”;

г) “Якщо частини предмета є частинами одного й того ж предмета, то їхній рельєф збігається. Рельєф цих частин предмета збігається. Отже, вони є частинами одного й того ж предмета”;

д) “Якщо присуд не обґрунтований, то його відмінять. Цей присуд відмінено, отже, він не обґрунтований”;

е) “Якщо обвинувачуваний був удома, то він не міг у той же час бути на місці скоєння злочину. Але обвинувачуваного не було вдома. Отже, він був на місці скоєння злочину”;

є) “Викрадений мідний дріт могли купити або приватна особа, або держпідприємство, або держустанова. Встановлено, що ні держпідприємство, ні держустанова мідного дроту не придбавали в цей час. Отже, викрадений мідний дріт купив хтось із приватних осіб”.

2. Чи будуть істинними висновки, здобуті за схемами:

а) Якщо не A , то B

$$\frac{A}{\text{Отже, } B};$$

б) Якщо A , то не B

$$\frac{\text{не } B}{\text{Отже, не } A};$$

в) $S \in \text{ або } P_1, \text{ або } P_2, \text{ або } P_3,$

$$\frac{S \notin P_1}{\text{Отже, } S \in P_2};$$

3. Чи можливі висновки із таких засновків:

а) “Якщо особа не мала доступу до місця, де було скоєно злочин, то вона могла залишити відбитки пальців рук тільки під час скоєння злочину”. “Обвинувачуваний мав доступ до місця скоєння злочину”. Отже, ...;

б) “Якщо пояснення підсудного про його невинність судом не спростовані, то присуд у справі не може бути визнаний обґрунтованим”. Отже, ...;

в) “Під час визначення розміру відшкодування за шкоду суд не має права застосовувати принципи змішаної відповідальності, якщо вина потерпілого в нещасному випадку не установлена”. “Суд застосовував принцип змішаної відповідальності”. Отже,

4. Визначте вид умовиводу, напишіть його формулу і перевірте правильність побудови:

а) “Формула: “Щось можна вважати доведеним, хоч і наявні якісь нерозумні сумніви” — ганебна, оскільки містить непримиренне внутрішнє протиріччя. Або внутрішнє суддівське переконання, і тоді немає сумнівів, оскільки переконання і сумнів — поняття, що виключають одне одного, або сумнів (байдуже який), і тоді не може бути внутрішнього переконання. Третього немає”;

б) “Правовідношення — це відношення вольове. Угоди є правовідносинами. Договори — угоди, а заповіт — договір. Отже, заповіт — це відношення вольове”;

в) “Будь-який злочин підлягає кримінальному покаранню, але провина — не злочин”;

г) “Якби він не був на місці скоєння злочину, то не залишив би слідів свого взуття. Але сліди його чобіт там знайдені”;

д) “Він не був на місці скоєння злочину, оскільки ніяких своїх слідів він там не залишив”.

5. Наведіть приклади діалем, полісилогізмів і ентимем, здобутих від різних видів умовиводів (категоричних, умовних і розподільних).

Розділ 10. Індуктивні умовиводи

1. Визначте, в якому з наведених прикладів висновок зроблено у формі індукції, і в якому прикладі — у формі дедукції:

а) Пограбовано магазин. Розслідуванням встановлено такі факти:

1) У Петренка знайшли одну із викрадених речей.

2) У Петренка виявлено лом, за допомогою якого виламані двері магазину.

На підставі цих фактів була висунута версія про те, що Петренко причетний до скоєння злочину;

б) Пограбовано магазин. У дворі у Петренка було знайдено лом, за допомогою якого виламані двері пограбованого магазину. На цій підставі була висунута версія про те, що Петренко причетний до скоєння злочину.

в) “І Петренко, і Гриценко, і Сидоренко знали, кому належить ця річ. Отже, всі учасники експедиції знали, кому належить ця річ”;

г) “Оскільки всі мешканці селища бачили обвинувачуваного, то й Петренко бачив його”.

2. З’ясуйте вид дедуктивного умовиводу:

а) У справі про вбивство колгоспного сторожа Д. були встановлені такі факти: вбивство сталося на базі за 15—20 метрів від штабелів торфу; біля торфу виявлено сліди протектора всюдихода; на-

явні свіжі сліди відсутності торфу. На підставі цих фактів було висунуто версію про те, що вбивство сторожа Д. скоєно у зв'язку із крадіжкою торфу;

б) На експертизу надійшло 17 квитанцій. Дослідивши кожну квитанцію, експерт зробив висновок, що підпис одержувача на всіх квитанціях підроблено;

в) У справі про вбивство Б. були установлені такі факти. Вбивство Б. було скоєно у той час, коли її чоловік перебував у відраджженні. Із квартири вбитої була взята лише велика сума грошей та годинник. Убивство скоїла людина, яку потерпіла добре знала і впустила до квартири, оскільки Б., після скоєної раніше крадіжки, нікому із сторонніх дверей не відкривала. Квартира після вбивства була замкнута. Двірник П. знав про те, що чоловік Б. у відраджженні. Потерпіла Б. добре знала П. і могла впустити його до квартири. П. знав про наявність у Б. великої суми грошей. У вечір вбивства дільничний міліціонер приходив до двірника з приводу очистки снігу, але до квартири його не впустили, а згодом П. сам вийшов у двір. На запитання про те, де перебував П. 23 листопада увечері в часи убивства Б., він відповідав, що увечері 23 листопада заходив до свого приятеля, але не застав його вдома, повернувся і ліг спати. Другого дня П. попросив внести виправлення до частини того, що він заходив до свого приятеля не 23, а 22 листопада увечері. Перевіркою ж цього епізоду було установлене, що П. заходив до свого приятеля увечері 23 листопада. Обшук у квартирі П. жодних наслідків не дав. На підставі даних фактів було висунуто припущення про те, що вбивство Б. скоєно двірником П.;

г) До магазину надійшла партія (100 ящиків) апельсинів. Експерт, дослідивши по 2—3 апельсини із різних ящиків, зробив висновок, що вся партія апельсинів першого сорту;

д) Під час розслідування кримінальної справи про крадіжку перед слідчим виникла необхідність установити, чи відповідає вага, вказана на маркірованих ярликах шерстяної пряжі, її фактичній вазі. Пряжа була впакована у коробки і знаходилася у великій кількості на складі та у фанговому цеху трикотажного комбінату. За певною системою для дослідження було відібрано зі складу і цеху кілька коробок, які у різний час надійшли від фабрики-постачальника. Виявилось, що у кожній з відібраних коробок фактична вага переважала вагу, зазначену на маркірованих ярликах, на 400—500 гр. На цій підставі було зроблено узагальнюючий висновок про всю пряжу, що надійшла від фабрики-постачальника;

е) Злочинці, відімкнувши підібраним ключем двері, проникли до квартири В. і скоїли крадіжку. Жодних речових доказів під час огляду знайти не вдалося. Слідчий, котрому було доручено розслідування справи, жодних даних, які б давали змогу висунути більш-менш обґрунтовану версію, не знаходив. Тоді виникла думка замовити всі не розкриті справи про крадіжки, скоєні за допомогою підібраних ключів у районі, де жив В. Таких справ виявилось п'ять.

Але в жодному випадку потерпілі не могли вказати, кого вони підозрюють у крадіжці, нічого не дали й виїзди на місця подій. Вартим уваги слідчому видався лише один факт: усі потерпілі мали дітей 16—18 років. Слідчий вирішив з'ясувати у підлітків їхніх знайомих (близьких і далеких) друзів і недругів. Виявилось, що з числа багатьох товаришів і друзів лише одного, Ігоря Г., знали діти потерпілих. Лише один він бував у всіх на квартирах. На цій підставі слідчий висунув версію, котра й підтвердилася, що в пограбуванні всіх цих квартир брав участь Ігор Г.;

е) Аналізуючи судово-слідчу практику, встановлюють, що там, де посилюється боротьба зі злочинами і виховна робота з людьми, там знизилася злочинність; там же, де послаблена боротьба зі злочинами і виховна робота, спостерігається зростання злочинності. Це дає змогу дійти висновку про наявність причинного зв'язку між злочинністю у певній місцевості і рівнем виховної роботи.

3. Під час розслідування кримінальної справи про вбивство на початку слідства були зібрані такі факти:

1) Ж., розширюючи підвал у власному будинку, вибирала разом із землею людські кістки і викидала їх на вулицю;

2) Під час обшуку в будинку Ж. були виявлені речі її колишнього чоловіка Л., котрий за невідомих обставин зник три роки тому;

3) До цього Л. часто пиячив, влаштовував сварки в сім'ї, які закінчувалися іноді бійками;

4) Якимось після чергової сварки Л. на роботу не вийшов і ніхто з мешканців селища його більше не бачив;

5) Один із свідків заявив, що другого дня, після того, як зник Л., Ж. з'явилася на роботу на три години пізніше звичайного;

6) Цього дня вона була одягнута в закривавлену кофту і в піджак Л., лівий рукав якого був забруднений кров'ю;

7) Пояснюючи причину запізнення на роботу, Ж. розповіла, що "увесь вечір сварилася з Л.". Із розповіді Ж. випливало, що Л. вночі в одній кімнаті залишив дім і більше не з'являвся;

8) Наявність плям крові на рукаві піджака Ж. пояснювала тим, що вони з'явилися під час бійки з Л.;

9) Судово-медичний експерт, дослідивши вийняті із підвалу будинку кістки, дійшов висновку, що смерть невідомого трапилась два-три роки тому (що відповідає зникненню Л.) і що він був убитий у віці 30—40 років (відповідає віку Л.).

На підставі цих фактів була висунута версія про вбивство Л. і причетності до вбивства Ж. Чи правомірна така версія?

Розділ II. Аналогія

1. З'ясуйте, у яких прикладах має місце умовивід за аналогією. Структуру кожного умовиводу запишіть у вигляді схеми.

а) У листопаді мешканець Києва звернувся до міліції залізничної станції із заявою про викрадення носильних речей із багажу, відправленого у жовтні зі станції Т. Ашхабадської залізниці. Не-

вдовзі відділенням міліції станції "Орел" було порушено кримінальну справу про викрадення речей із багажу, відправленого на ім'я Мелиника у листопаді із станції Д. Ашхабадської залізниці. На час розслідування цих справ у міліцію надійшла із Краснодара ще одна справа про викрадення речей із багажу, відправленого у листопаді зі станції К. Ашхабадської залізниці. Оглядом документів відправки багажу встановлено, що в усіх трьох випадках багаж відправлявся через курсового роздавача Ф. Він збирав багаж на всіх станціях, а потім здавав його на вузлову станцію К. для подальшої відправки до місця призначення. На цій підставі була висунута версія про можливу причетність Ф. до всіх цих крадіжок;

б) Із складу Першотравневої райспоживспілки шляхом пролому в стіні були викрадені товари на 12 тис. крб. Слідство у справі велося тривалий час, проте злочинці не були виявлені. Через деякий час із хати-магазину сусіднього сільпо також шляхом пролому в стіні були викрадені товари на велику суму. Злочинці і на цей раз не були виявлені. Через два місяці у тій же місцевості знову була скоєна крадіжка із магазину сільпо. Крадіжка і цього разу була скоєна таким же чином. Було висунуто версію про те, що всі ці злочини скоєні однією й тією ж групою осіб;

в) У справі про пожежу і вбивство у дворі потерпілої було знайдено 20-літровий бутель із залишками гасу, вкритий шаром пилу із засохлими потьоканами і краплями вапна. Тієї ж ночі у сараї сусіда потерпілої С. були виявлені три 20-літрові бутлі, вкриті шаром пилу із засохлими краплями вапна. На підставі схожості ознак бутля, виявленого на місці події, і бутлів С. було висунуто припущення, що бутель, знайдений на місці події, належить С.

г) Під час розслідування справи про вбивство З. було встановлено, що потерпілий З. був виявлений біля будинку зв'язку С-го району міста К. без свідомості із закривавленою головою, без пальта, головного убору, піджака, взуття, годинника. Не приходячи до свідомості, на четверту добу гр-н З. помер. Щоб перевірити версію про вбивство З. із метою пограбування (не виключалася версія і про його вбивство з помсти та інсценування пограбування), слідчий вирішив вивчити кримінальні справи про розбійні напади, скоєні на території С-го району. Унаслідок вивчення нерозслідуваних справ з'ясувалося, що на прилеглих до будинку зв'язку вулицях було скоєно кілька нападів на громадян. Грабіжники діяли за одним методом: сильно вдаривши перехожого по голові, від чого той непритомнів, злочинці роздягали його.

На підставі схожості вбивства З. із убивствами інших потерпілих у цьому районі слідчий дійшов висновку, що всі ці злочини скоювалися однією групою і, можливо, її учасниками і був убитий З.

д) У справі про крадіжку було встановлено такі факти. О першій годині ночі 31 травня до магазину сільпо під'їхав автомобіль, в якому, окрім шофера, було двоє чоловіків. Двоє підійшли до сторожа Н. і наказали їй мовчати, погрожуючи розправою. Один із них тримав

пістолет, а другий зняв із голови Н. хустку і зав'язав їй очі. Потім її зв'язали і поклали на землю. Один із злочинців залишився біля автомобіля, поряд з яким лежала зв'язана Н., а двоє інших, зломивши двері, проникли в магазин. Через кілька хвилин, повантаживши велику кількість товарів на автомобіль, злочинці зникли.

Через 20 днів після цієї події в сусідньому районі була скоєна крадіжка із магазину сільпо. Сторож магазину П. на допиті показав, що о 24-й годині з-за рогу будинка, в котрому містився магазин, вийшли троє невідомих чоловіків. Один із них націлив на сторожа пістолет і наказав мовчати. Потім нападники звалили сторожа на землю, зв'язали йому руки і зав'язали очі хусткою. Злочинці, зломивши двері та вікно, проникли до магазину, повантажили велику кількість товару на автомобіль і зникли.

Слідчим була висунута версія про те, що обидві крадіжки скоєні однією і тією ж групою осіб.

2. Наведіть приклади умовиводів за аналогією.

Розділ 12. Доведення і спростування

1. У наведених прикладах знайдіть тезу, аргументи і встановіть вид умовиводу, у формі якого відбувається доведення. Визначте вид доказовості (пряме або непряме):

а) "Підсудний Грищенко твердить, що він не проводжав Бегідзе і Косашвілі, хвіртку за ними не замикав і лише вранці дізнався, що Бегідзе і Косашвілі зникли, а Марфа вбита і речі її викрадені. Ці пояснення підсудного Грищенка спростовуються доказовістю у справі. Із показань свідка Ольги Мудрик проглядається, що 15 листопада, працюючи у другу зміну, вона повернулася додому близько 24-ї години. Своім ключем вона відімкнула хвіртку, а зайшовши до двору, замкнула її. Між тим відомо, що Ольга Мудрик повернулася додому вже після того, як Бегідзе і Косашвілі пішли з двору Грушевських. Хто ж замкнув хвіртку після того, як пішли підсудні Бегідзе і Косашвілі? Марфа Грушевська була мертва, Соломія Мудрик і Семен Грушевський знаходилися у замкненій квартирі. Не могли замкнути хвіртку Бегідзе і Косашвілі, оскільки у них не було ключа. Слідством встановлено, що у Грушевського було три ключі від замка хвіртки: один у Романа, другий у Марфи Грушевської, третім користувалися Семен Грушевський, Соломія і Ольга Мудрик. При огляді квартири Марфи Грушевської її ключ від хвіртки виявили в кишені жакета, ключ Романа був у його кімнаті, а третій ключ був у Ольги Мудрик. Якби Бегідзе і Косашвілі, виходячи з двору Грушевських, самі замикали хвіртку, то вони мусили б скористатися ключем Марфи Грушевської. Але і в цьому випадку ключ Марфи мав бути або в замку, або поблизу від хвіртки, або взагалі зникнути. Між тим він виявився у квартирі покійної. Отже, хвіртку після того, як пішли Бегідзе і Косашвілі, міг замкнути тільки Роман" (Орел Л. Є. Із промови у справі Бегідзе, Косашвілі і Грищенка).

б) “Залишається розв’язати питання про кваліфікацію. Фейсханова обвинувачують за част. I ст. 169 КК. Ця стаття передбачає шахрайство, тобто одержання майна або права на майно шляхом обдурювання чи зловживання довірою. Чи правильна така кваліфікація? Шахрайство може бути тільки навмисним. Для складу шахрайства не досить установити, що внаслідок своїх дій особа отримала гроші або майно. Слід довести, що в цієї особи був замір на обман. Але, якщо людина сама вірила в істинність своїх слів, сама перебувала в омані стосовно своїх дій, тоді не можна говорити про замір... Не з’ясовано, що Фейсханов мав замір обдурювати. Отже, в його діях відсутній склад злочину” (Синайський Е. Д. Із промови на захист А. Фейсханова);

в) “Л. злочинно недбало ставилася до виконання службових обов’язків. Вона прийняла матеріальні цінності від колишньої завідувачки складом за інвентарними даними, не звіряючи з фактичною наявністю майна, облік матеріальних цінностей вела неохайно; майно, що вийшло з ужитку, своєчасно не списувала. Окрім того, під час тривалої хвороби майном порядкували інші особи. Усі ці обставини підтверджуються показанням свідків і висновком бухгалтерської експертизи”.

2. Визначте спосіб спростування у прикладах:

а) “Викриваючи Косова в епізоді з матрацними наволочками, Сажин дав кілька варіантів показань, що суперечать один одному і документам. Проте при цьому він категорично твердив, що познайомився з Косовим “наприкінці серпня — на початку вересня 1945 р.”, після чого домовився про купівлю наволочок. Документами ж безперечно встановлено, що відпускалися наволочки у березні — квітні 1945 р., тобто майже за півроку до того, коли Сажин познайомився з Косовим. Отже, витривалий темперамент Сажина наштовхнув його на подання показань, явно нісенітних, які не відповідають дійсності” (Казначеева С. К. Із промови на захист Косова);

б) “Зупинимося тепер на другому пункті обвинувачення Салиної, ця знову з’явилася — у спекуляції промисловими товарами, купленими нею для Мелихової. Чи підтверджено це нове обвинувачення якимись доказами? Ні, не підтверджено. Мелихова розповіла, що вона дійсно давала сестрі (Салиній) 1200 крб. і прохала купити для неї різні промислові товари, котрі вона мала привезти до Пळेщєйвкї своїм рідним. Салина виконала це доручення, але до переданих Мелиховою товарів більше ніякого відношення не мала. Салина навіть не знала, що частину цих товарів сестра перепродала в Пळेщєйвцї за спекулятивними цінами. У суді було допитано 15 свідків. Жоден із них не засвідчив, що Салина продавала якісь товари. Чи маємо ми право після цього сказати, що знову висунуте Салиній обвинувачення в спекуляції промисловими товарами цілком спростоване? Як на мене, нічого іншого сказати неможливо” (Любимов Б. С. Із промови на захист Салиної);

в) “Чи могла сама Гранова приносити спирт до закусконої? Усі свідки — працівники закусконої підтвердили, що вони ніколи не бачили, щоб Гранова приносила спирт чи приходила на роботу з якимись пакунками чи посудом. Але на мить припустімо, що якийсь чином Гранова, ніким не помічена, приносила до закусконої спирт, там його розводила до міцності горілки. Чи могла вона реалізувати його через буфет чи офіціантів? На суді з’ясовано, що комірник одержував зі спирто-горілкового заводу горілку у опломбованому посуді і за накладною здавав до буфету. Із показань свідків ви знаєте, що за буфетом завжди працювала Чепурова, а за її відсутності — Полікарпова. Гранова ж за буфетом ніколи не знаходилася. На суді з’ясовано, що із буфету горілку безпосередньо відвідувачам не відпускали. Горілку завжди продавали через офіціантів, котрі одержували її в буфеті. Отже, для того, щоб невідомим шляхом принесений і розведений спирт реалізувати через буфет, Гранова мала б перебувати у злочинній змові з Чепуровою і Полікарповою. Проте це у справі вилучено. Чепурова і Полікарпова до кримінальної відповідальності не притягнені. Немає ніяких підстав не тільки для ствердження, а й для припущення про таку змову” (Ривлін Е. С. Із промови на захист Гранової);

г) “...Не хочеться думати, щоб текст договорів, оголошених нами на слідстві, вимудровувався в кабінеті графа, а не в конторі німця Фішера. Знаючи графа Гобринського як москвича, предводителя тутешнього дворянства, марно захищав я думку, що ці неустойки від 50 до 100 відсотків на суму боргу, простроченого сім днів, ці умови на землю, що відбирають її назад із насінням, урожаєм і роботою, якщо серед буденного за цей час безгрошів’я не виплатить боргу селянин-орендатор і т. д., і т. д., — безсердечними управляючими.

Десять років, рік у рік, ідуть вони — однакові, руйнівні, жорстокі умови, і граф їх знає!..

Ні, захищати цю думку — завдання над мої сили. Не можна. Десять років не знати, що за найменший недогляд одного піддавати штрафу на мою користь цілу общину, не можна не бачити, що до книг економії щорічно вносяться тисячі карбованців неустойок, зібраних із злидених копійок, стягнені із селянства, — не можна, не можна...” (Плевако Ф. Н. Справа Люторичних селян // Судебные речи известных русских юристов. — М., 1957).